

MAGYAR HISTÓRIA

Poór János

KÉNYSZER- PÁLYÁK NEMZEDÉKE 1795-1815

GONDOLAT

POÓR JÁNOS
Kényszerpályák nemzedéke
1795–1815

POÓR JÁNOS
Kényszerpályák nemzedéke
1795–1815

GONDOLAT · BUDAPEST, 1988

A sorozat szerkesztésében közreműködött
az MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztő
HECKENAST GUSZTÁV

Lektor
H. BALÁZS ÉVA

A képanyagot válogatta és szerkesztette
P. WILHELM B GIZELLA

ISSN 0324-7716 MAGYAR HISTÓRIA
ISBN 963 282 029 0

© Poór János, 1988

Előszó

Egy rossz viszonyról szól ez a könyv. A Habsburgok és Magyarország kapcsolatáról a 18–19. század fordulóján. Nem annyira a viszony történetével foglalkozik, hanem azzal: mit gondoltak egymásról a felek, hogyan érezték magukat ebben a sorsközösségben. Hogy miképpen gondolkodott az udvar, azt egy 1795-ös keltezésű, a magyarországi politika alapelveit összefoglaló programjelentés érzékelteti. S hogy a kormányzat komolyan gondolta ezt a programot, azt a kényszerpályára szorított magyar köz- és szellemi élet, az ország gazdasági diszkriminációja példázza. A felvilágosult abszolutista elődjét megtagadó kormányzat küzd az egyre anakronisztikusabb birodalom megerősítéséért, s Magyarországot császára „csak mint a birodalom részét nézi”. Ám maga is kényszerpályán mozog, az erőtlenség és a tehetségtelenség kényszerpályáján. Katonai vereségek váltakoznak külpolitikai megaláztatásokkal.

S a magyarság? A védekezés évszázadok során kitaposott útját járja. Törvényeivel, ősi alkotmányával védekezik. S ami fenyegeti: a hősi pózba merevedés. Az udvari agresszivitás újra történelmi szerepüvé emelte konzervatív alkotmányát. Az alkotmányt, amely egyre kevésbé felelt meg az új idők követelményeinek.

Mindkét oldalon szerepzavar. S mindkét oldalon csak a kisebbség méri ezt fel. Az abszolutizmus bécsi kritikusi az egyikén, egy döntően nemesi szellemi elit a másikon. De csak a válságot állapítják meg, kiutat nem látnak belőle. S a rossz szövetség mint valami eleve elrendeltség állja az idők viharait. Kívülről még Napóleon által is megbonthatatlan. Hogyan működik ez a kényszerű szövetség? Ehhez szeretne adalékokkal szolgálni ez a könyv.

Baleset Laxenburgban

Ünnepi hangulatra sem a nemzetközi helyzet, sem a Monarchia belső állapota nem adott okot a francia forradalom hatodik s a koalíciós háborúk negyedik évében, 1795-ben. A Habsburg uralkodó és családja mégis egyik szokásos nyári ünnepségére készült Laxenburgban. Az 1795. júliusi vigalmak egyik fénypontja, mint máskor is, a tűzijáték lett volna a Béctől néhány kilométerre délkeletre található kedvenc császári lakhely kertjében. Sándor Lipót főherceg, Magyarország nádora – műkedvelő, de hozzáértő kémikus-pirotechnikus – volt ekkor is a játékok főszervezője. Csak néhány napja érkezett Budáról, hogy a megelőző mozgalmas hónapok fáradalmai után kicsit kipihenje magát. A laboratóriumot, ahol a tűzijátékot előkészítették, egy konyhából alakították át sebtiben. Július 10-e volt, délelőtt. Hirtelen robbanás rázkódtatta meg a levegőt, s a laboratórium azonnal lángokba borult. A főherceg segítői közül ketten azonnal meghaltak, ő maga megpróbált kijutni a szabadba, de már nem sikerült neki. Mire az ajtót kívülről feltörték, a császár 23 éves öccse eszméletlenül feküdt, borzalmas égési sérülésektől borítva. Feje, karjai, lábai részben roncsa égve, részben a detonáció következtében zúzódásokkal tele. Mikor magához tért, kérte, öljék meg, hogy a kibírhatatlan kínoktól megszabaduljon. A korabeli kezdetleges módszerekkel természetesen segíteni próbáltak rajta, tejben fürösztötték, de fájdalmai alig csillapodtak. Feküdni nem bírt, utolsó óráit állva töltötte, mígnem július 12-én hajnalban érkezett a megváltó halál. Császár bátyja, a 27 éves Ferenc szinte végig jelen volt a haláltusánál, s ott tartózkodott egy másik testvére, Károly főherceg is.

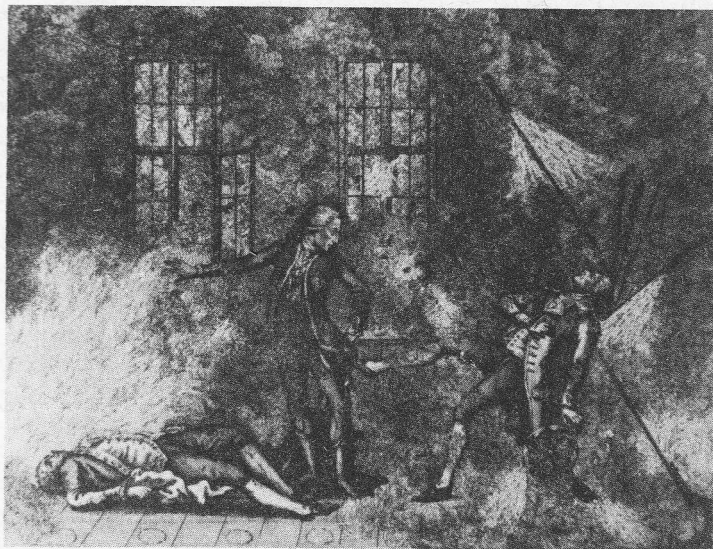

1. Emléklap Sándor Lipót főherceg nádorrá választására, 1792.

A holttestet Bécsbe szállították. Másnap, hétfőn este fél 7-kor a császári család nyugvóhelyén, a kapucinusok templomában tartották a nyilvános temetési szertartást. Kedden este fél 6-kor az udvari plébániatemplomban került sor a vigíliára, szerdán fél 11-kor pedig ugyanott a gyászszertartásra. A császár hathetes gyászt rendelt el. Ezalatt a császári titkos tanácsosoknak, kamarásoknak és az osztrák külképviseltek tagjainak fekete gyászruhát kellett hordaniuk.

Az eseményről értesítették az európai udvarokat, és jöttek sorra a francia, német, latin, sőt orosz nyelvű kondoleáló levelek királyi, fejedelmi, cári udvarokból. Így volt ez szokás más Habsburg halála esetén is. A temetési szertartás lebonyolítása, az értesítések szétküldése rendben zajlott, de a haláleset körülményei, a tragikus szenzáció mégis az átlagosnál nagyobb figyelmet keltett.

Magyarországon különösen, hiszen az ország első közjogi méltóságát betöltő személyről volt szó, aki fiatal kora ellenére tekintélynek örvendett, és erős befolyással rendelkezett bátyja fölött is. Már apja, II. Lipót (1790–1792) alatt bizonyította politikai rátermettségét, s álláspontját bátran képviselte még a császárral szemben is. S éppen ez, a felkészültség, tehetség, koncepciózus gondolkodás különböztette meg őt négy évvel idősebb bátyjától. Ferencnek ezért volt szüksége rá. Ő ugyanis nemigen tudott tájékozódni a birodalom területének több mint felét, a lakosságának pedig közel felét kitevő Magyarország szövevényes ügyeiben, s nem tudtak abban eligazodni tanácsadói sem. A császárra megnyugtatóan hatott, hogy Sándor Lipót révén Magyarország ügyei olyan személy kezébe kerültek, akinek ítéletében meg lehet bízni, s jelentéseit vagy javaslatait különösebb gond nélkül császári-királyi elhatározássá lehetett átfogalmazni. Ez ugyan felkelthette volna a császár irigységét, esetleg bizalmatlanságát is, de Ferenc, mint akire az egész birodalom, sőt részben Európa ügyei voltak bízva, a nagyobb feladatok tudatában, napirendre tért a kapcsolatuk ilyenén alakulása fölött. A főherceg nagyobb jártasságát a magyarországi ügyekben az is magyarázhatta számára, hogy öccse már 1790-ben, két évvel az ő trónra lépése

2. Sándor Lipót főherceg-nádor halálos szerencsétlensége

előtt bekapcsolódott azokba. Így azután hosszú magyarországi jelenlétére, ott szerzett tapasztalataira, s nem feltétlenül jobb képességeire lehetett gondolni, mikor idősebb, Európa első diadémját hordó bátyja mellett lassan tanácsadói szerepre tett szert – s nemcsak magyar ügyekben. Mert 1794-re már így alakult a helyzet. A császár 1794 tavaszán Károly főherceg kitartó sürgetésére, majd személyes biztatására elhatározta, hogy meglátogatja végre a franciák ellen harcoló seregeit. (Hogy ez a látogatás két évvel azután jött létre, hogy elindult a majd csak 1815-ben befejeződő, Ausztriára és Magyarországra annyi bajt hozó háború, jellemző a császárra.) Számunkra azonban ez most inkább azért érdekes, mert e közel három hónap (április 1-től június 18-ig) alatt Sándor Lipót tekintélye még jobban

megszilárdult. Ezalatt ugyanis, bátyját helyettesítve a fővárosban, teljhatalmat gyakorolt. Ő elnökölt az államtanácsosok részvételével zajló konferenciákon, koordinálta a birodalom ügyeit. A császárnak küldött jelentései margójára pedig utóbbi teljes egyetértéséről tanúskodó megjegyzéseket tett. Ettől kezdve Sándor Lipót játszotta azt a szerepet, amit addig Anton Vogel államtanácsos, irodaigazgató töltött be. Ő lett a császár legközelebbi munkatársa, mintegy iránytűje.

Vajon mit várhatott tőle a magyarság?

Mályusz Elemér 1926-ban kiadott *Sándor Lipót főherceg nádor iratai* című művéből tudjuk: sokat.

A fiatal főherceg és a magyarság politikailag hatékony, közvéleményt formáló nemesi-értelmiségi körei között jó kapcsolatok alakultak ki az évek folyamán. Hoffmannsegg gróf, aki 1793–1794-ben beutazta Magyarországot, Budán a nádorhoz is ellátogatott, s így vélekedett róla: „Ez a fiatal ember törekvései miatt, mellyel az ország javára dolgozik, odaadásáért, mit a hivatalos ügyeknek szentel, éles belátása miatt, mellyel mindent megítélni szokott, és kitűnő erkölcsi tulajdonságai végett rendkívül becsülendő, de imádja is az egész nemzet.” A nádor valóban sokat dolgozott. A nádori tisztségeknek önmagában is nagy politikai súlya volt – és sokat mondott az osztrák–magyar viszonyról, hogy azt egy osztrák főherceg töltötte be –, de ez még nem jelentett volna sok elfoglaltságot. Annál inkább munkát adtak azok a tisztségek, amelyeket a nádornak Magyarországon hivatalból el kellett látnia. A nádor volt ugyanis az elnöke a budai Helytartótanácsnak, mely rangban a Bécsben székelő Kancellária mögött következett. A Helytartótanács felelt a közigazgatásért, ellenőrzése alá tartozott a vallásügy, az egészségügy, a jobbágyügy, a beruházások, az iskola- és oktatásügy, a zsidóügy, a városok felügyelete stb. S természetesen tartania kellett a kapcsolatot – a Kancellárián keresztül – a királlyal is. Minden ügynek volt egy-egy felelőse, aki azt – előzetes áttekintés után – a tanácsulésen ismertette. Feladatai sokasága miatt a tanács heti 5-6 ülést is tartott, általában dél-előtt, de ha kellett, délután is. Sándor Lipót ezeket a tanácsko-

zásokat nemcsak végigülte, hanem komolyan véve elnöki feladatát, szorgalmas és értő hivatalnokként vezette azokat. A nádor másik fontos tisztsége Magyarországon, hogy (1722 óta) a Hét-személyes Táblát vezette. Ez volt az ország első – a négy kerületi tábla és a Királyi Tábla fölött álló – bírói fóruma, s szintén állandó elfoglaltságot jelentett elnöke számára.

A Kúriában és a Helytartótanács várbeli épületében végzett munka azonban a nádor tevékenységének csak egy részét tette ki. Fontos szerep jutott neki az 1790–1791. évi országgyűlés által kiküldött bizottságok munkálataiban is. Ezeket a bizottságokat az országgyűlés azzal a céllal állította fel, hogy reformjavaslatokat dolgozzanak ki egy majdan összehívandó diéta számára. Bízvást mondhatjuk, hogy ezek munkájában a legképzettebb, a korszerűsítés ügye mellett elkötelezett szakemberek vettek részt, akiknek többsége II. József felvilágosult abszolutista korszakában kezdte pályáját. Az egyházi bizottság elnöki helyét a hercegrímás, Batthyány József töltötte be. Az iskolaüggyel megbízott bizottság elnöke az az Ürményi József, aki az 1777. évi oktatási reformot, a *Ratio Educationist* kidolgozta. A jogügyi bizottságot az országbíró, Zichy Károly vezette, a gazdaság korszerűsítésén dolgozó grémiumban a közgazdász Skerlecz Miklósnak és Podmaniczky Józsefnek jutott a fő szerep. Két bizottságnak – az adóügyinek és a közpolitikainak – pedig maga a nádor volt az elnöke. De nemcsak e két bizottság munkáját vezette nagy lelkesedéssel, hanem neki kellett összehangolni az egész munkát, az adminisztrációt is beleértve. A bécsi udvarral ellentétben fontosnak tartotta ezt a tevékenységet, és igyekezett erről meggyőzni a császárt is. 1795-ben a reformjavaslatok készen álltak. Aztán harminc évet kellett várni, hogy ezeket a külföldön is ismert munkálatokat elővehessék. Addig az udvar makacsul akadályozta azt.

Érthető, hogy az egyébként is zárkózott főherceg nádor idő hiányában sem igen vett részt az egyébként pezsgő társadalmi életben. Néha ugyan adott egy-egy bált, de inkább tisztsége kötelezte erre, mintsem kedve lett volna hozzá. Elsősorban Zichy Károly gróf és Haller József gróf háza számított a társasági élet

központjának. A magyar főváros „jó társasága” kiállta az európai összehasonlítást. A már idézett Hoffmannsegg gróf, aki igencsak kritikusan nyilatkozott az alsóbb társadalmi rétegekről és a polgárságról, főként ezek műveltségéről, a középosztályt már a némettel egyenrangúnak tartotta, az arisztokráciáról pedig kifejezetten méltató szavakat írt. Nemcsak a főurak gazdagságától volt elragadtatva, bár ez, és az ebből következő pompa is feltűnt neki, hanem olvasottságuktól, tájékozottságuktól és nyelvtudásuktól. Külön megjegyezte, hogy a Hallerszalomban a német, a Zichy-palotában a francia a társalgási nyelv. Bizonyos műveltség elengedhetetlen volt, hogy valaki bejusson ezekbe a körökbe. Bár e társaságok természetesen főként nemesekből kerültek ki, mégis műveltség és nem származás alapján szerveződtek. Annál is inkább, mert sokan a szabadkőműves-páholyok révén is összefonódtak, s az egymástól elválasztó szociológiai válaszfalakat igyekeztek leépíteni. Fogjuk még látni, hogy ez nehéz dolog.

Mindenesetre ritka történelmi helyzet az, hogy a jozefinista hagyományokra visszatekintő, mérvadó, közvéleményt formáló és a külföld magyarságképét is javító művelt társaság jószerivel azonos volt az aktív politikai szerepet játszókatáborával. S ennek a körnek megvoltak a kapcsolatai a vidékkel – rokonok és levelezés révén –, s otthonosan mozogtak Bécsben is. Sándor Lipót így, ha nem is vett részt a társasági életben, a magyarság legjavával találkozott a Helytartótanácsban, a Hétszemélyes Táblán, a bizottságokban és budai palotájában tartott audienciáin. Iratai arról tanúskodnak, hogy a magyar politikai vezetésről, a hozzáértésről és az emberi tulajdonságokról is kifejezetten jó volt a véleménye. Így Zichy Károlyról, az országbíróról, aki a nádor utáni második legfontosabb tisztséget töltötte be, és akivel a bizottságokban is találkozott. Ürményi Józsefről, aki az országgyűlés alsótáblájának elnökeként és bizottsági tagként állt vele kapcsolatban. Haller Józsefről, akit a legtöbbször láthatott a helytartótanácsi üléseken. A kereskedelmi bizottságból ismerte Podmaniczky Józsefet is, az akkori Magyarország egyik legműveltebb emberét, s egyáltalán, tanúja lehetett annak a politikai

és szellemi erjedésnek, ami Magyarországon 1790 után kibontakozott, s – hogy csak az ismertebbeknél maradjunk – Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Hajnóczy József, Kovachich Márton György, Révai Miklós; az egyetemi tanárok közül Koppi Károly, Schwartner Márton és Kreil Antal nevével jelezhető. Ezzel szemben a legrosszabb véleménnyel volt az 1791-től épp a Helytartótanácsban működő, Bécsset a magyarság ellen uszító spicliről, Mednyánszky Jánosról, a magyar ügyek bécsi „szakértőjéről”, Izdenczy József államtanácsosról és Balassa Ferenc volt horvát bánról, akinek a birodalmi fővárosban gyakran kérték a véleményét magyar ügyekben. Balassa szomorúan konstataálta is 1794 tavaszán, hogy Sándor Lipótnál nem ér el semmit, s csalódottan távozott Bécsből.

A nádor Magyarország szempontjából előnyösen közvetített Bécs és Buda között. Bizakodni lehetett abban, hogy az 1526 óta gyakran feszült viszony esetleg a főherceg közvetítésével nyugvópontra juthat. Hiszen nemcsak a viszony rendezésének szándékát vélték felfedezni a magyar politikai élet vezetői a nádorban, hanem – tapasztalhatták – a főherceg egyre inkább abba a helyzetbe került, hogy akaratát keresztül is tudja vinni Bécsben.

*

Szemléletének, Magyarországhoz való viszonyulásának azt a gyökeres fordulatát, ami 1794 nyarától tragikus haláláig végbe ment, nagyon nehéz ezek után megmagyaráznunk. Az a fiatal főherceg, aki iránt a magyarság bizalmat érzett – s erről századfordulós és későbbi visszaemlékezések tanúskodnak – s aki maga is munkatársakat látott a magyar vezetőkben, hirtelen elfordult a nemzettől. Az elfordulás egybeesett a Martinovics-összeesküvés kipattanásával, mégis nehéz lenne ezt csak arra visszavezetni. Talán akkor járunk közel az igazsághoz, ha a jakobinus mozgalom napvilágra kerülését az utolsó cseppnek tekintjük a pohárban. Akár a bécsi Burgban, akár a Schönbrunnban, akár Laxenburgban tartózkodott ugyanis a főherceg, a magyarokról csak rosszakat hallott. A gyanakvást akarták

szítani benne már azok az instrukciók is – a magyarországi gyanús személyek jellemzésével –, amelyekkel 18 éves korában apja, II. Lipót Magyarországra küldte. Inkább azt kell különösnek találunk, hogy e hatások ellenére Budán négy éven át bizonyos értelemben a magyar ügy szószólója maradt.

A francia forradalom előrehaladtával az osztrák vezető körök félelme a jakobinizmustól egyre nőtt. Pergen rendőrminiszter és majdani utóda, Saurau gróf – nyugodtan mondhatjuk így – kitalálták a Monarchiába beférkőzött jakobinus szörnyeteget. Már 1792-ben elterjedt, hogy a jakobinusok fel akarják gyújtani Bécsset. 1793–1794-ben úgy hírlett, hogy minden előkészület megtörtént, fel fogják robbantani a hidakat, Ferenc császárra pedig XVI. Lajos francia király és osztrák felesége (Ferenc nagynénje), Marie Antoinette sorsa vár: a kivégzés. Aztán letartóztatták az osztrák jakobinusokat, gondosan ügyelve arra, hogy minden társadalmi réteg képviselője ott legyen közöttük: J. Prandstätter hivatali tanácsos, Fr. von Hebenstreit író, von Riedel professzor, Fr. Gotthardi császári tanácsos, J. Wolstein főiskolai tanár, J. Hackel kereskedő. A csupán 17 éves, Hohenwart gróf révén még az arisztokrácia is képviselve volt. Mikor a bécsi Hohe Markton szegyenpadra állították őket, s mikor a tömeg 1795. január 8-án a Schottentor elé tódult Hebenstreit kivégzésére, a rendőrség vezetői joggal érezték azt, hogy jó munkát végeztek. Riedel 60 évet kapott, egyesek 30, mások 35 évet. (Riedel kivételével egyébként 1802-ben szabadultak.) Persze, ha az ítéleteket meg kellett magyarázni, nehezen tudtak mást mondani, mint hogy „gonosz lelkületű”, „forradalmi szellemű” személyek az elítéltek. Saurau gróf azért jutalmul megkapta a titkos tanácsosi címet és Alsó-Ausztria tartomány elnökségét. A bécsi perek idején egyértelmű volt, hogy a jakobinizmus gyűjtőfogalom. Jakobinusnak tekintették a szabadkőművest, vagy bármilyen titkos, vagy annak vélt szervezet tagját. És csak Zinzendorf államtanácsos volt az, aki következetesen próbált tenni valamit e tragikusan konzekvens irányvonal ellen. Karl Zinzendorf, a gazdasági ügyek szakértője, a Monarchia állapotainak talán legjobb ismerője. A magyarországi politikában is

fontos mérséklő, jöllehet nem igazán sikeres szerepet játszott a későbbiekben. Vele még fogunk találkozni.

A bécsi jakobinusok mozgalmánál is veszedelmesebbnek tartották 1794–1795 folyamán a körülbelül 2-300 embert érintő magyarországi összeesküvést. A sors kegyetlen iróniája ráadásul, hogy a Martinovics Ignác vezette mozgalom perében a fővádoló szerepét hivatalból egy pszichésen terhelt figura játszotta, Németh János, a királyi jogügyek igazgatója. A vádló is, a vádlott is úgy érezte, történelmi küldetése van, s mindkettő valami eget verő esemény főszerepét akarta eljátszani. Martinovicsot 1794. július 23-án Bécsben tartóztatták le, a bécsi jakobinus vezetőkkel együtt. Az esemény Magyarországon felemás hatást váltott ki. Az ország bizonyos részein nyugtalanság volt tapasztalható, forradalmat akaró vagy annak kitörésében bízó röpcédulák jelentek meg. Nagyobb méreteket azonban nem öltöttek a helyi mozgólódások. Martinovics augusztus 13-án vallomást tett, elmondta a mozgalom vezetőinek nevét. Sándor Lipót augusztus 16-án Pesten és Budán letartóztatta Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost és Szentmarjay Ferencet, néhány nap múlva pedig Kőszegen Sigray Jakabot. Mindannyiukat Bécsbe szállították. A bécsiekhez hasonlóan ők is az udvari vizsgálóbizottság elé kerültek, amelyet a magyar vádlottak miatt, a törvényesség látszatának megőrzése végett magyar kancelláriai tanácsosokkal egészítettek ki. Vallomások és feljelentések nyomán Bécsbe szállították Batsányi Jánost és Szolártsik Sándort is. A felségsértési per (crimen laesae majestatis) megindítására október 20-án érkezett meg a királyi parancs. November végén a budai várban (a mai Úri utcában) kialakított börtönbe szállították a rabokat, majd decemberben több mint ötven embert fogtak még el, köztük Verseghy Ferencet és Kazinczy Ferencet is. A per azonban csak a következő évben kezdődött el, ekkorra álltak össze a felségsértési per lefolytatásához szükséges vádak.

Nos, ebben a perben és annak előkészítésében is aktív szerepet kapott Sándor Lipót, mint az ország nádora, és a legfelső bíróság, a Hétszemélyes Tábla elnöke. Martinovics messze eltolozta a mozgalom méreteit. Tizenhatezer beszervezetttről be-

szélt, gyanúba kevert alispánokat, helytartótanácsosokat, erdélyi arisztokratákat, a fiumei kormányzót, a zágrábi püspököt és másokat. Mednyánszky jelentései pedig Zichy Károlyt és Űrményi Józsefet is gyanúsá tették a nádor előtt. Közvetlen munkatársait, akik hivatalból részt is vettek a per előkészületeiben. A legelszántabb a vádló Németh János volt, Kazinczy szerint ez a „kisdéd, hasas emberke”, akinek „orcáját gyönyörűen pirosra festette a bor és a szerelem a maga rozsdá vagy szederj színével. Minden szava, tekintete, mozdulása festette a semmiből érdem nélkül felment bitangot.” S ha a nádornak lehettek is kétségei a mozgalom tartalmát és méreteit illetően, és ezeknek a fenntartásoknak – egyébként egyre ritkábban – hangot is adott, a jogügyi igazgató igyekezett azokat eloszlatni. Ő legszívesebben a fél országot letartóztatta volna. Berzeviczy Gergely, aki végigélte Budán a jakobinusok egyébként zárt ajtók mögött folyó perét, és végignézte május 20-i kivégzésüket a Vérmezőn, szintén írt Németh János vérszomjáról a külföldön megjelent és még a századforduló után is alig megszerezhető *Majestätsprozess in Ungarn* (Felségsértési per Magyarországon) című írásában.

A per magyarországi vezetőjének fanatizmusa, Martinovics és a többi vádlott néha meglepően túlzó vallomása, a besúgók mindezt alátámasztani látszó jelentései, a Bécsben keltett jakobinusellenes hisztéria egyaránt a „rebellis magyarság” képét erősítette a nádorban. De ezt igazolták a kor talán legismertebb újságjának, a göttingai *Staatsanzeiger*nek Magyarországról szóló híradásai is. A magyarság külföldi arcképében a rebellió a nemesség rendi-függetlenségi mozgalmait, a Habsburgokkal szembeni illojalitását jelentette. Az ellenérzéseket a feudális nemesség Európában szinte egyedülálló kiváltságai váltották ki elsősorban. Az eredendően a nemességre vonatkozó képet azonban általánosították. A rebellió és konzervativizmus stigmává, magyar nemzeti sajátsággá értelmeződött át, s ezt a képet ekkoriban kezdte kedélyesebbé színezni a pusztaromantika, a Hortobágy, a csikós és a csárdás semmitmondása. Nemcsak a külföld, hanem a dinasztia is ezt a képet ápolta az országról, a kormányzati alapelvek szintjén is. S Habsburg-királyaink közül

senki sem volt bizalmatlanabb az országgal szemben, mint II. Lipót, Sándor Lipót apja, akinek uralkodása alatt a nádor beletanult a politikába, s aki már 1791 végén összeállította számára a gyanús magyarok említett listáját.

Családi háttere, neveltetése, kezdő politikusként kapott instrukciói alapján nem kell tehát megmagyarázhatatlannak tekinteni azt a valóban nagy változást, ami a főherceg Magyarországhoz való viszonyában beállt. Egy sor negatív jelenség látszott erősíteni azt az image-t, amit otthonról hozott. S még valamit nem felejtethünk el: akármilyen érettséget tükrözött is Sándor Lipót budai és bécsi tevékenysége, a jakobinus per idején még mindig csak 22 éves volt.

Ilyen feltevésekre vagyunk csak utalva, mikor a nádor és a magyarság kapcsolatainak megromlására keressük a választ. A konkrét végeredmény azonban tisztán áll előttünk. A nádor 1795. április 16-án memorandumot fogalmazott a császárnak Magyarország állapotáról és a szükségesnek ítélt teendőkről. Nem tudhatta, hogy ez a memorandum lesz az udvar magyarországi politikájának alapja.

Magyarország állapotáról

A terjedelmes emlékirat elején a nádor Martinovicsról és a mozgalomról elmélkedett, majd rátért tulajdonképpeni mondanivalójára: „Engedje meg Felséged, hogy megragadjam az alkalmat és kötelességemet szem előtt tartva lehetőleg röviden szóljak az ország jelenlegi állapotáról, a hiányosságokról és az aggodalomra okot adó körülményekről . . . végül az eszközökről is, melyek révén kevés itt szerzett tapasztalatomra támaszkodó legalázatosabb véleményem szerint ezeken segíteni lehet. Hogy ezt az igen fontos dolgot megalapozottan végezhessem el, mindekelőtt a jelenleg az országban uralkodó általános hangulatot és az egyes társadalmi osztályok hangulatát kell megvilágítanom.” Általánosan jellemző, folytatta, hogy elterjedtek az úgynevezett modern filozófiai és emberbaráti tanok, melyek immár sok embert megfertőztek és súlyos csapást jelentenek a vallásra és az erkölcsökre. Már itt, Magyarországon is dolgoznak „népfelvilágosító terveken”, minden erővel terjesztik az ebben rejlő mérget. Mindez az emberbaráti szeretet leple alatt terjed, ami a kormányzat figyelmét elaltatja. „Ezeket a romlott alapelveket a tanárok is terjesztik a fiatalság körében, lévén, hogy maguk is egyre inkább meg vannak azoktól fertőzve.” A vallás általános, az állam számára fontos alapelveit, melyek az embereket kötelességeik betartására figyelmeztetik, a tanárok mellőzik, vagy csak látszólag tanítják, s a fiatalságot lassan átjárja a féktelenség örülete. Félő, hogy maholnap az ifjúság az állam számára használhatatlan lesz, „szinte kíváncsós, hogy itt se legyen”. Az uralkodó és az állam iránti kötelesség érzése kihal. Eme az egész ifjú generációt érintő vízió után a nádor az egyes rétegek hangulatát ecsetelte.

A nemesség négy részből áll. A felső és legtekintélyesebb része – ezt ismerte Sándor Lipót – tétlenül él, minthogy gazdag, és minden hiányzó tulajdonságát ezzel véli pótolhatónak. Ráadásul erkölcstelensége és önteltsége révén gyűlöletes a nép előtt, s ezzel közvetve hozzájárult az egyenlőség igényének terjedéséhez. Pusztá léte kihívás erre. A nemesség második csoportját már teljesen megrontották a „gonosz”, vagyis francia alapelvek, jóval veszélyesebb is, mint az előző csoport. A legveszélyesebbek pedig köztük azok, akik tönkrementek, és nincsen már veszíteni-valójuk. A harmadik csoport befelé forduló, csak saját gazdaságával foglalkozik, „a közügyekkel és az egész jólétével nem sokat törődik”. „A negyedik és sajnos legkisebb létszámú csoport az, amelyik tevékeny, az államnak és az uralkodónak szívvel és lelkesedéssel szolgál.” A tapasztalat azt mutatja, hogy ez a csoport még a lehetségesnél is csekélyebb létszámú, mert ha a jobb érzésű, a közügyek iránt szívük mélyén odaadó nemesek talán többen is vannak, általában hiányzik belőlük a „lelkierő”, az „állhatatosság”, „a tenni akarásnak az a foka”, hogy magukat teljesen a közügyeknek szenteljék, „és uralkodójuk javáért és szolgálataért mindent, akár becsületüket is készek legyenek feláldozni”. Ezen a ponton a főherceg annyira elragadtatta magát, hogy saját tapasztalatainak, korábbi feljegyzéseinek is ellentmondó körmonddal zárta fejtegetéseinek ezt a részét: „Miután az az osztály, melyet utóbb említettem oly kis létszámú, a hivatalnokok között pedig szinte egyetlenegy sincs, aki kellő tulajdonságokkal rendelkezne, csak sajnálhatjuk, hogy az államnak nincsenek igazi lelkes, jóra való hivatalnokai, akikre az ember fontos ügyekben számíthatna és azokban sikerrel alkalmazhatna.”

* Külön foglalkozott a nádor a nemesség alsó, bocskoros rétegével. Körülbelül ugyanúgy írt róla, mint később Petőfi a *Pató Pál úrban*. Tudatlan, de ősi dicsőségére és az alkotmányra, amelyet egyébként nem ért, büszke. Ha valaki megnyeri, akkor orránál fogva lehet vezetni. Ezek a szegény kisnemesek adják a nemesi társadalom zömét, és éppen szegénységük miatt őket lehet a legkönnyebben fellázítani. Ezért lenne rossz, ha a most

terjedő romlott eszmék, „melyeket egyelőre még nem is értenek, hatni kezdenének közöttük”. Ugyanakkor – reménykedett jó machiavellistaként a főherceg – ez a réteg ügyes politikai manipulációval megnyerhető talán.

A papság is romlott, használhatatlan vagy bigott – nem hivatásához illően él. Tovább rontja a képet, hogy nem lévén elég jelentkező, olyanokat is alkalmaznak papként, akik tudatlanságukkal és erkölcstelenségükkel lejáratják az egyházat. A pályának már nincs presztízse, az erkölcsi hitelvesztés és az alsó papi rétegek nyomora elrettent tőle. Így látta a nádor a papságot, legalábbis a katolikus klérust, amelyet memorandumja fogalmazásakor szem előtt tartott.

Majd a professzorok és tanárok következtek, akikre a jelenlésben vissza-visszatér. Már korábban utalt arra Sándor Lipót, hogy ezek nemcsak beoltják a fiatalokat a gonosz alapelvekkel, hanem maguk is rossz példával járnak elől. Márpedig, akik arra vannak kijelölve, hogy az ifjúság szellemét és lelkét pallérozzák, és épp az ellenkezőjét teszik, „megítélésem szerint a legveszélyesebb emberek, hiszen miután ők az ifjúság lelkét és értelmét formálják, a jövőendő állampolgárok jó vagy rossz képzése révén jórészt tőlük függ az állam java vagy szerencsétlensége”, s ráadásul lejáratják a még meglévő derék, lojális oktatók hitelét.

Nemcsak a tanárokat és a diákokat találta romlottnak, hanem az oktatásügy egészét is. Van ugyan egy tanulmányi bizottság, fejtegette, de nem működik hatékonyan. Az országban nincs egységes tanulmányi rend, a képzésnek nincs világos célja. Különösen problematikus az alapfokú oktatás helyzete. Az úgynevezett normál iskolák (melyeket a *Ratio Educationis* alapján állítottak fel) célja a nép alapfokú képzése volt. Ezek hasznosságát a nádor csak a városokban ismerte el. „De a vidéken, őszintén meg kell mondjam, nem tudom belátni szükségességüket. Attól tartok, hogy ezek révén a parasztnak olyan ismereteket adnak, amelyekre azoknak nincs szükségük, és amelyek azokat nem teszik boldoggá. Az olvasás és az írás nézetem szerint nem szükséges a parasztnak. Ha egy kicsit tanul, nem akar tovább paraszt maradni...” Majd utalt arra, hogy

1795-ben 11 967 továbbtanuló volt, ezerral több, mint egy évvel korábban, s nem jó, ha növekedés lesz. A továbbtanulók ugyanis nem találnak majd állást, de miután szakmájuk sem lesz, a felforgatók számát fogják gyarapítani. De ha nem tanul is tovább a paraszt, maga az írni-olvasni tudás eltéríti a gazdálkodástól, újságok, könyvek, röpiratok olvasására szokik, és elromlik szelleme. Ha viszont megmarad parasztnak, akkor úgyis elfelejti, amit tanult. A kör tehát, legalábbis Sándor Lipót számára, bezárult: a népoktatás káros az államra. Ebbe a torzult logikába illik az is, amit a parasztokról írt. Amíg ugyanis a parasztok megmaradnak a maguk primitív, együgyű világában, addig nincs mit tartani tőlük. S ha a parasztok néha zavarognak, az pontosan azért van, mert – miközben ez a réteg alkalmatlan arra – fel akarják világosítani. (A népről egyébként a felvilágosodás legnevesebb gondolkodóinak – Voltaire-nek és Diderotnak is – hasonló volt a véleménye.)

A főherceg nádor nem sok jót jelentett tehát Bécsbe az ország 1787. évi népszámlálás szerinti 9 és fél millió lakosáról, melynek mintegy 90 százaléka paraszt, 5 százaléka nemes, 5 százaléka városlakó volt (utóbbi nem mind polgár).

Hasonló maradt a hangnem, amikor a jelentés további részében az intézmények jellemzésére tért át: „Ami az országos és udvari hivatalokat, a királyi hivatalnokokat és különösen a Kancelláriát illeti, őszintén meg kell mondanom, hogy ezek az ország ügyeit, az ott élő embereket, a gondolkodásmódot stb. nem ismerik.” Nincs egységes irányítás, sok az érthetetlen rendelkezés, nem is folyhatnak jól az ügyek. Nem találta rendben az általa vezetett Helytartótanácsot sem. Nem tapasztalt szakszerűséget és racionális ügyintézkést. Egy-egy ügy kimenetele – írja – általában attól függ, hogy mely tanácsosok vannak jelen az üléseken. Az odaadást, a kitartó aprómunkát hiányolta, s utalt az itt is látható „általános emberi gyengeségekre” – konkrétumok nélkül.

Áttérve a megyei apparátusra, előbb a főispánokról szólt. Ezek, „ha az ember meg akarja mondani az igazat, részben alkalmatlanok szolgálatuk ellátására, részben lusták arra, a kevesek

pedig, akik alkalmasak lennének, nagyobbreszt, mivel más állami tisztségeket is viselnek, nincsenek abban a helyzetben, hogy e nagyon fontos hivatalokat vezessék”. Az alispán állása pedig nem biztos, s miután épp ezért nem akarja elveszíteni a helyi nemesség bizalmát, rá sem lehet számítani a központi intézkedések végrehajtásában. A megyegyűléseken sokszor egy-két hangoskodó játssza a főszerepet, a megyék valóságos hangulata, helyzete a kormányzat előtt így teljesen ismeretlen marad. S mindettől – aggódott a főherceg – leginkább a nép szenved, amelynek a fő védnöke a megyében tehetetlen államhatalom. Nem is tudta, mit tartson károsabbnak, az anarchiát, az illetékességek tisztázatlanságát, a szubordináció kuszaságát, a törvényhozás és a végrehajtás érintkezéseit, vagy az ügyintézés bonyolultságát és lassúságát. Nem találta jobbnak a városi vezetést sem.

Nehézkes a bíraskodás is Magyarországon – folytatta. A bíróságok túl vannak terhelve. A legfelső bírói fórumok azonban mégis tekintélynek örvendenek, s a törvényességnek megfelelően járnak el. Itt kissé meglepődik a jelentés kései olvasója. A nádor ezeket a szavakat a jakobinusok elleni per idején, a kivégzések előtt egy hónappal írta. Nagyszámú jelentése és terjedelmes elaborátumai bizonyítják, hogy nem volt cinikus, komolyan kellett hát gondolnia, amit leírt. A bíróságok, a nádor szerint csak a munkájukat végezték. Ha Sándor Lipót kétségbe vonta is Martinovics állításait, nem hitte el annak fantasztikus adatait és átlátta, hogy saját jelentőségét hangsúlyozandó konstruál rémképeket, azt azért nem vonta kétségbe, hogy az, ami látszik, csupán egy jéghegy csúcsa. A romlott emberek jelenlétét minden társadalmi osztályban kimutatta, lázasan dolgoznak mások megrontásán, írta, és titkos társaságokba tömörülnek. Úgy vélte, hogy e társaságoknak mindenütt vannak emberei és szövetségesei, a legfelsőbb állami hivatalokban is. Ezért aztán – zárta rövidre gondolatmenetét – minden titkos társaság veszedelmes az államra nézve, teljesen mindegy, „milyen ürüggyel szerveződik”. Rendezett állam ezeket a társaságokat nem tűrheti. Ilyen társaságnak tekintette az országban működő sza-

badkőműves-páholyokat, amelyek úgymond semmi jót, de annál több gonoszságot terjesztenek. Sokféle terven dolgoznak, de a legveszélyesebb csoportjaik azok, melyek a szabadság, egyenlőség, az emberi boldogság problémáival, az elnyomottak támogatásának ügyével foglalkoznak. A szabadkőművesség veszélyeit azzal emelte végleg ki, hogy kijelentette: „Martinovics, Sigray, Geisberg, Szilágyi vallomásai bizonyították, hogy a Reformátorok Társasága [a mérsékeltbb jakobinus szervezet] nem más, mint egy javított formájú szabadkőműves szervezet”, amelybe a szabadkőművesek legjobbjait vették fel. A Reformátorok Társaságának alapelvei pedig megegyeznek az illuminátusok felforgató elveivel. A szervezet ráadásul agresszív – írja a nádor –, irányítani akarja az ország hangulatát, és sikereket is ért el. Már csak azért is, mert nagyon sokan vannak, akik nem mernek szembeszállni vele. A veszély mérséklődött, de a dolgok még mindig nem úgy mennek, ahogy azt az ország érdekei megkívánják.

A nádornak ez az eszmefuttatása azért figyelemre méltó, mert a magyar politikai vezetés nagy része szabadkőműves volt, vagy voltak szabadkőműves-kapcsolatai. Az 1790–1791. évi országgyűlésen pl. 27 követ volt az. Ha pedig ez így van, akkor gyanússá lehet tenni az egész politikai vezetést. És az elaborátum szerzője – talán nem is meglepő már – a következő eredményre jutott: Ha összehasonlítjuk az 1790-es országgyűlés alapelveit a Reformátorok Társaságának programjával, akkor olyan sok a hasonlóság, hogy az „ember joggal feltételezheti: már akkoriban ezeken az elveken dolgoztak”. Sőt alább ezt olvashatjuk: „Vajon az, amit Martinovics vallomásaiban mond, hogy ugyanis szektája 1793 szeptemberében kezdte munkáját és 1796 ugyanezen hónapjában teljesítené küldetését, igaz-e vagy nem, nem tudom. Azt azonban hiszem, hogy már jóval 1790 előtt voltak ilyen romlott eszmékkel fertőzött emberek, akik már akkor e terven dolgoztak és az egész gonoszságot előkészítették.”

Ezek után teljesen mindegy, mekkora is a valóságos súlya a jakobinus mozgalomnak. A nádornak ugyanis „vaslogikával” sikerült annak ősvé tennie egy olyan szervezetet, amely országos

jelentőségű volt, kiterjedt külföldi kapcsolatokkal. Ráadásul, természetéből eredően mítosz lengte körül, nem lehetett pontosan ismerni tagjait, működését, céljait. Miután sikerült kimutatnia a kapcsolatot egy „*crimen laeseae majestatis*”-szal vádolt kis csoport és a szabadkőművesség között, s logikailag sikerült eljutni a magyar törvényhozásig – ahogy az a nádornak sikerült –, a rebellis magyarságnak minden eddiginél meggyőzőbb képe feküdhetett Bécsben a memorandum olvasója előtt. Eddig a „lesújtó” láttelet. Következtek a kiútjavaslatok, melyek azért tanulságosak számunkra, mert jelzik az osztrák–magyar viszonyok felfogásának ekkori Habsburg verzióját. Ez a változat persze nem új, rég kitaposott ösvényen haladt. Nem véletlen ez, hiszen a nádor javaslatainak megvoltak az előképei. Ezeket felidézendő, talán nem fölösleges kissé visszalépni az időben.

*

Az 1723-as Pragmatica Sanctio szerint a birodalom „*indivisibiliter et inseparabiliter*” (oszthatatlanul és elválaszthatatlanul) kormányzandó, a Habsburgok magyarországi királysága pedig férfi- és női ágon is örökölhető. A „legszenségesebb császári és királyi felség”-eknek azonban meg kellett erősíteniük és meg kellett tartaniuk „az ország s az ahhoz kapcsolt részek hű karainak és rendeinek” jogait, szabadságait, kiváltságait, mentességeit, előjogait, „az alkotott törvényeket s helyben hagyott szokásokat”. Ausztria és Magyarország de jure egyenrangú országok, közös uralkodóval. Az osztrák politikai vezetés magyarországi politikáját azonban I. Lipót (1657–1705) sötét, ellenreformációs abszolutizmusa óta az akkor de facto Bécs javára billent erőállapot határozta meg. A 18. században a két ország kapcsolata már sokkal jobb.

Ám az udvar, a hivatalos történetírás, az iskolai történelem-tankönyvek, a kalendáriumok népnevelő, történelmi eszmefuttatásai egyaránt Ausztria felsőbbrendűségét sugallták. Az általánosságok szintjén: Ausztria és a németiség kapcsolta be Magyarországot az európai kultúrkörbe, neki köszönheti az ország civilizatorikus vívmányait, általa menekült meg az iszlám el-

özönléstől, s Ausztria érdeme a török kiverése. Magyarország pedig – az uralkodó körök véleménye szerint – sem ehhez nem járult hozzá kellő mértékben, sem egyáltalában véve a birodalmi terhekhez. Erre a sokat hangoztatott tételre az egyre felvilágosultabb abszolutizmus időszakában egyre finomabb retorzió épült: az ország diszkriminációja, amely az 1754-es vámrendeletben tünetszerűen nyilvánult meg. Az ideologikus fölérendeltséget és a gyakorlati megkülönböztetést aztán a 18. század közepe után Kaunitz kancellár fogalmazta át politikai programmá. Anton Wenzel Kaunitz, aki majd fél évszázadig állt a külügyek élén (1753–1792). De nemcsak a diplomácia élén állt, hanem a gazdaságpolitikára, a belügyekre, az osztrák felvilágosult abszolutizmus programjára általában döntő befolyást gyakorolt. A magyarországi politika alapelveit 1761-ben vetette papírra.

„Ha a nagy és dicső Magyar Királyság megfelelő alkotmányt nyerne, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkétszereződne, és a bölcs kormányzás bőséges erőforrásait és gyümölcseit lehetne elérni. Ez az ország komoly figyelmet érdemel, és ugyanazt a királynői gondoskodást, amit a többi örökös tartományok. De szerencsétlenségére belső alkotmánya még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymással ellentétben áll, és mindaz, ami ennek mezőgazdasági termékek eladásával, manufaktúrák alapításával és kereskedelemmel gazdagodást jelentene, nem az adófizetőknek, hanem az állami terhek viselése alól magát teljesen kivonó nemességnek szolgálna javára. Ez pedig igen káros visszaélésekre vezetne és még inkább megnehezítené a jobb berendezés bevezetését.

Azonfelül a magyarok, ha az udvar elleni állásfoglalásról van szó, mint a bojtorján összetapadó termése, összetartanak, és nekünk, németeknek szégyenünkre be kell ismernem, hogy eddig lenéztek, alkotmányuk tökéletes megismerésétől távol tartottak, viszont módját találták annak, hogy belső ügyeinkbe beleszóljanak, maguk számára erkölcsi hitelt, bizalmat és királyi kegyet szerezzenek. Úgy, hogy közben az államra káros kiváltságaikból semmit sem engednek, sőt inkább még gyarapításukat érik el.

De minthogy ez a kérdés nagyon komoly és a dicsőséges uralkodóház számára igen fontos, a nehézségek miatt nem szabad visszarettenni a cselekvéstől. Nem lehet valamiről egyszerűen kimondani, hogy lehetetlen, ha az ember komolyan akarja.”

S Kaunitz valóban akarta a következőket. Feltétlenül ki kell vívni a magyar társadalom engedékenységet. A „megfelelő eszközök” sajátosak. Szigorúan büntetni kell az engedetlenséget, s az előléptetést az udvar szándékai iránti odaadástól kell függővé tenni, különösen a felső hivatalokban. A „királyi kegyet” az udvarral szembehelyezkedők gyermekeitől is meg kell vonni. Országgyűlésekre nincs szükség, viszont kellő „szívóssággal” és „elővigyázattal” be kell hatolni a megyébe, híveket kell ott szerezni, hogy az udvar ezek révén a „helyes útra szinte alig irányítható” megyei önkormányzatokkal szemben megvalósíthassa szándékait. Mindezt taktikusan kell csinálni, a látszatot, amire a magyarok adnak (törvényesség, alkotmány) nem kell bolygatni.

A tervezet nem forgott ugyan közkézen, de nem is maradt papíron. Mária Terézia, II. József, II. Lipót és Ferenc uralmán ennek szelleme üt át, ha az idősödő kancellár maga Mária Terézia halála után háttérbe szorult is.

Az osztrák–magyar viszony különös fénytörésbe került. A birodalmi érdekek „felfalták” a magyar érdekeket. Az országgal szembeni méltánytalanságot az összbirodalom „felsőbbrendű” céljai legitimizálták. Magyarország hovatovább súlyos teher lett, melyet Ausztria áldozatok árán hordozott. A viszony eme torz felfogására épült a felvilágosult abszolutizmus ország-korszerűsítő, szintemelő „küldetése”, melyet II. József korában az uralkodó szándékainak nemessége, tisztasága morálisan emelkedetté tett ugyan, de a politikai gyakorlatban ugyanaz az agresszivitás jellemezte, mint Kaunitz elméleti instrukcióit.

S miután II. Józseffel kétségtelenül egy reformpolitika is megbukott Magyarországon, Bécs levonta a következtetést: Magyarországon a társadalmi reformok ügyének is az udvar a letéteményese. Hogy azonban ezt a nemes távlati célt elérhesse, előbb meg kell törni az ország politikai konzervativizmusát. S többnyire megrekedt eme elsődlegesnek vélt feladatánál.

Az elkalandozás után térjünk vissza a főherceg nádor memorandumához. Az osztrák–magyar viszony egyre görcsösebbé vált. Sándor Lipót felfogásában Magyarország teher, áldozatot igénylő alárendelt ország, Ausztria ballasztja, inkább, mint valaha. Az államhatalom ezzel szemben az „igazi felvilágosodás” bajnoka, amely hűen a közép-kelet-európai politikai gondolkodás tradícióihoz, nem feltételezi, hanem kineveli a „jó állampolgárokat”. A magyarság nem partner, hanem sakkfigura. S az egész birodalom ügyéért aggódó főherceg javaslatokat tesz arra, hogyan is kellene mozgatni a bábukat.

Többek között „nagyon fontos lenne, hogy Őfelsége uralkodói szándékainak megvalósítása érdekében, legalább a legfontosabb ügyeket illetően csak derék, jó embereket alkalmazzon, akikben megbízhat és akiknek jelenlegi általános hiányát sajnos nagyon is érzik azok, akik az ügyeket vezetik”. A nádor olyan „királyi hivatalnokok” (titkos ágensek) alkalmazására is gondolt, akiket kiküldenének az ország különböző vidékeire, hogy ott értesülést szerezzenek minden „beszédről”, „összejövetről”, „mozgalomról”, és megtegyék ezek ellen a kellő intézkedéseket.

A hivatalnokok és alattvalók szellemének átformálása – és amiről külön szolt: német csapatok bevonultatása az országba! – persze csak hosszú távon, a háború után hoznak majd eredményt. De vannak közvetlen sikert hozó teendők is. Így például el kell érni, hogy „megfelelő” személyek legyenek a Kancellárián. Olyanok, akik tudják, hogy a dikasztérium feladata a királyi jogok védelmezése. Azonnali reformra szorul a Helytartótanács, amelyben hiányzik a kellő rend, kötelességtudás és a tanácsosok közé behatolt a „most általánosan eluralkodott szellem”. „Bármilyen fájdalmas is számomra” – folytatta a főherceg –, el kell bocsátani mindazokat, akiknek a megváltozására nincs remény. Az elbocsátások majd meghozzák a kellő eredményt, a többiek kötelességük szigorú betartására sarkallják. A fiatalok szakértelmét és megbízhatóságát is előbb alsóbb posztokon kell ellenőrizni – írta a 23 éves főherceg nádor.

Az ilyen könnyen nem irányítható megyei apparátust Sándor

Lipót adminisztrátor-rendszerrel kívánta az eddiginél nagyobb függésbe vonni. Központi hatalomnak teljesen elkötelezett teljes hatalmú adminisztrátort kell szükség esetén a megyék élére állítani alkalmatlan főispánjaik helyett.

Miközben az államhatalomnak hű hivatali gárdával és felfegyverzett hadsereggel kell biztosítania a gépezet olajozott működését, meg kell „ővnia” alattvalóit attól a kísértéstől, melyeket a kor felforgató eszméi okozhatnak: „Bár az összes nem cenzúrázott írás terjesztését tiltja a törvény, mégis figyelni kellene az írásokra, mert azok gyakran félrevezetően vannak fogalmazva, és az egyszerű emberekben rossz képzeteket kelthetnek.” Figyelni kell a magyar nyelvű újságra, amely azért válhat veszélyessé, mert köztudott, hogy a legkisebb helyen is felolvasnak belőle a tudatlan parasztoknak, és sok benne a francia eseményekre vonatkozó híranyag. Ezért a cenzúrának azt az utasítást kell adni, hogy az újságban csak belpolitikai vagy gazdasági jellegű cikkeket engedjen megjelenni, „ami által az újság teljesen ártalmatlan lesz, előfizetőit fokozatosan elveszti és meg is fog szűnni”. A továbbiakban bértollnokok alkalmazására tett javaslatot, akik az uralkodó „helyes ízlés” szerint írnák műveiket, és akiket az udvar anyagilag függő helyzetben tartana. Ezzel Sándor Lipót vissza akarta állítani a II. Lipót alatt alkalmazott hírhedt gyakorlatot, amikor elárasztották az országot a magyarság ellen írt oly mértékben elfogult pamfletek, hogy az egyiket – Alois Leopold Hoffman röpiratát – Van Swieten, az udvari cenzúrabizottság elnöke betiltatta. Nem tudta, hogy uralkodója megrendelésére készült.

Aztán úgy érezzük, hogy a birodalom biztonságán örködő írás lassan saját paródiájába csap át. A folyóiratokról, röpiratokról, cenzúráról szóló részt a nádor azzal zárta, hogy miután a cenzorok sem rendelkeznek kellő ismeretekkel és áttekintéssel, szükséges lenne egy, a cenzúrahivatal működését felülvizsgáló felügyeleti szerv felállítása.

A mitikussá növelt titkos szervezkedések és társaságok ellen egyetlen orvosság van: a szigorú tiltás. De ezen túlmenően is figyeltetni kell mindazokat, akiknek valamikor is titkos társaságokkal voltak kapcsolataik.

Meg kell akadályozni továbbá, hogy a magyar rendek országgyűlésre jöjjenek össze, mert az egy új jakobinus megmozdulássá válhat. Csak akkor szabad majd országgyűlést engedélyezni, ha az udvar biztosan kézben tudja tartani a rendeket, és azoknak nem lesznek a mostanihoz hasonló „túlzó elképzeléseik” saját lehetőségeikről és súlyukról.

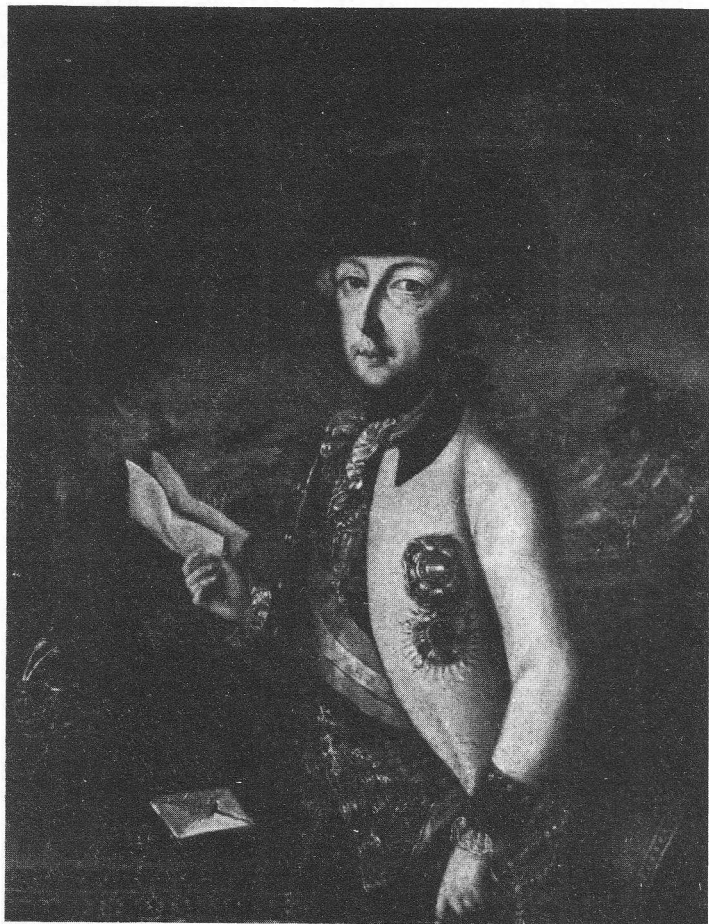
Nyilván nem feküdt ott Sándor Lipót főherceg nádor íróasztalán Kaunitz herceg több mint harminc évvel korábban írt fogalmazványa, miközben memorandumát fogalmazta Magyarország hangulatáról és a szükséges teendőkről. Részletes fejtegetései azonban emlékeztetnek az egykori nagy államférfi magyarországi politikát taglaló soraira. Míg azonban a kancellár alig néhány oldalon csak alapelveket fogalmazott meg, a terjedelmes memorandum részletekbe bocsátkozott, s az időközben eltelt emberöltő, különösen a megelőző néhány év tapasztalatai a főherceg jelentését szigorúbbra hangolták. Sándor Lipót – ha joggal nem is – magyarázhatóan kötötte úgy csokorba az elmúlt időszak eseményeit, hogy az alátámasztani látszott a kormányzat Magyarországról alkotott hagyományosan negatív képét. II. József megbuktatása, tárgyalások idegen dinasztia meghívásáról, az alkotmányosság melletti röpirátáradat és a jakobinus mozgalom ezt a képet igazolhatták számára. Újra belelapozhatott abba a francia nyelvű listába, melyet 1791 őszén apja állított össze számára a magyarországi megbízható és (nagyobb számú) megbízhatatlan személyekről. S amit akkor fenntartásokkal kezelt, íme igazolódni látszott. Előkelő főurak (Széchényi Ferenc, Forgách Miklós, Sztáray Mihály, Fekete János, Eszterházy Ferenc, Teleki József), vezető nemesi hivatalnokok és országgyűlési vezérek (Podmaniczky József, Vay József, Darvas Ferenc) és a jakobinus mozgalom fő vádlottai között lévők (Hajnóczy József, Laczkovics János, Szulyovszky Menyhért) is szerepeltek a hosszú lista gyanús személyei között. A nádor számára összeállhatott az összeesküvő magyarság képe. S valóban: a viszonyt a legszűkebb hatalmi politikai dimenzióban gondolta csak végig. Politikai terror, személycserék, félreállítások, gazda-

sági retorziók vetítik előre árnyékukat. Erőpolitika. S mikor a szigorú jelentést olvassuk, hiába is keressük a sorok mögött az etatizmust ugyan nem igazoló, de némiképpen mentő, szintemelő vagy modernizációs szándékot, pozitív célokat, melyek magyaráznák az eszközöket: legalább a *felvilágosult* abszolutizmust.

Szakítsuk meg most eddigi fejtegetéseinket, és szóljunk arról a meghatározó személyről, akinek orientálására ez a memorandum készült: Ferenc császárról. Az ő feladata és joga volt eldönteni, elfogadja-e ezt a jelentést a magyarországi politika alapjául, vagy sem. Ha kissé részletesebben szólunk róla, azt az magyarázza, hogy személyisége 43 évig nyomta rá bélyegét Magyarország történelmére.

Iustitia est regnorum fundamentum

A Habsburg-dinasztia elég ősi volt már, és a császári trónon is elég régen ültek folyamatosan a tagjai ahhoz, hogy meglegyenek az uralkodás kialakult módszerei. És mégis, ha a Bourbonokkal, Romanovokkal, Hohenzollernekkel hasonlítjuk össze őket, sokkal több megújulásra, hajlékonyságra volt vagy lett volna szükségük öröklődő hivataluk betöltéséhez, mint amazoknak. Olyan képződmény élére születtek e dinasztia tagjai, amely fölött egyre inkább eljárt az idő. A spanyol világbirodalom elenyészése és a Török Birodalom lehanyatlása után az övéké volt az utolsó hagyományos értelemben vett birodalom Európában. S nem elég, hogy a hasonló komplexumok eltűntek a térképről, az is nyilvánvalóvá lett, hogy az egyre inkább nemzetállammá „zsugorodó” országok a hegemoniát is sikerrel vitatják el a Habsburgok spanyol, majd osztrák ágától. S nemcsak a fejlettebb „Nyugat”, Anglia és Franciaország példája sugallta a „nemzetállamok” fölényét, de fenyegetően mutatta ezt a Brandenburg választófejedelemségből kinövő Poroszország is. A Habsburgok laza birodalma egyre több korrekcióra szorult. S 18. századi uralkodóik és politikusaik számot is vetettek ezzel. VI. Károly, Mária Terézia, II. József és II. Lipót válaszoltak a kor kihívásaira. Így a sötétnek mondható 17. századhoz képest a 18. században a Habsburg Birodalom modernizálódó állam, mely nagy léptekkel haladt az európai élvonal felé. Ferenc nyitotta meg aztán azoknak a császároknak a sorát, akik már képtelenek voltak elődeik nyomdokaiba lépni. Ettől fogva a birodalom egyre anakronisztikusabb képződmény. A császár és szűk környezete már nem a szintemelő törekvések központja, hanem

3. II. József

inkább az előrelépés fékje. Persze a birodalmi reminiszcenciák, a még mindig hatalmas és sokszínű képződmény, a császárság továbbra is rangot és arculatot adtak. Konzervatív arculatot. A 19. század nagy szellemi áramlataival egyedül a Habsburgok nem tudtak mit kezdeni. Sem a liberalizmussal, lévén ők a szent szövetségi Európa egyik tartópillére, sem a nacionalizmussal, lévén a Monarchia a 19. században is – minden összbirodalmi törekvés ellenére – nemzeti feszültségekkel teli állam. S miközben a körülmények eleve kényszerpályára szorították a bécsi udvart, tehetségtelen (Ferenc, Ferenc József), vagy éppen elmegegye (V. Ferdinánd) császárokkal áldotta meg őket a születés véletlene.

Ferenc császár születése 1768 februárjában nagy örömet szerzett a birodalmi fővárosban. Azon a téli éjszakán, mikor a hírnök megérkezett Firenzéből Bécsbe a jó hírrel, Mária Terézia éppen fésülködőasztala előtt ült. Örömének az etikettszabályok határát súrolva adott kifejezést. Azonnal átment az udvari színházba, hogy az ott lévő József császárnak és a publikumnak tudtára adja: „Lipótnak fia született.”

Lipót Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc második élő fia volt, Mária Ludovika spanyol királylánnyal az oldalán 1765 óta Toszkána nagyhercege. Nemcsak ottani uralma mondható igencsak sikeresnek, hanem gyümölcsöző volt a házassága is. Mária Ludovika egész életében hivatásszerűen szült, de ez nem okozott neki lelki problémákat, ahogy férje állandó szeretői sem zavarták. Dinasztikus kötelességét teljes belső azonosulással élte át. Az uralkodó párnak 16 gyermeke született, s közülük csak kettőt kellett eltemetniük, 14 túlélte szüleit. Nem mindennapos arány ebben a korban!

S nemcsak sok volt a gyerek, de sok volt a fiú is köztük, olyannyira, hogy a 19. századi Habsburg politikai vezetés döntően ebből a házasságból származott. Ferenc a császári trónt örökölte, Ferdinánd születésétől fogva Toszkána élére volt kijelölve. De Lipót és Mária Ludovika gyermeke Károly főherceg is, a legtehetségesebb Habsburg hadvezér, a napóleoni háborúk egyik osztrák vezére. Őt követte a már bemutatott Sándor Lipót

főherceg, Magyarország majdani nádora. Magyarországi méltóságában halála után egyik öccse, József főherceg váltja majd. Rajtuk kívül János, Rainer, Lajos és Rudolf főhercegek léte is biztosíték volt arra, hogy a dinasztíának nem kell többé örökösödési háborúkat vívnia.

Ferenc a nagyhercegség fővárosában, Firenzében nevelkedett, a Pitti-palotában, gyönyörű környezetben. Az apa nagyon figyelt gyermekei fejlődésére, és meglehetősen szigorú nevelési elveket vallott. Ez odáig ment, hogy még gyerekei étrendjét is spártai módon állíttatta össze. Nemcsak a toszkánai nagyherceg figyelt azonban fiai és lányai előmenetelére, hanem Mária Terézia és II. József is Bécsből. A hercegi pár ugyan nem szívesen vette tudomásul, hogy beavatkoznak magánügyeikbe, de a beavatkozás jogszerűségét nem vitatták. Hiszen jövődő császárokról, hadvezérekről, kormányzókról, s ki tudja, milyen – de mindenképpen fontos – dinasztikus házasságok alanyairól volt itt szó. S persze mi sem természetesebb, minthogy a bécsi rokonok leginkább az elsőszülött fiú sorsát viselték szívükön. Ferenc első nevelője egy Starhenberg grófnő volt, de csak hatéves koráig állt női felügyelet alatt. 1774-ben férfi nevelőt (ajó) kapott, Franz de Paula Colloredo grófot, akit már Bécsben jelöltek ki. A gróf egykor Mária Terézia egyik testvérének volt főudvarmestere, 1772-től pedig Lipótnál, Firenzében töltötte be ugyanezt a tiszteket. Új feladatát nagyon komolyan vette, naplót is vezetett arról. Lipótot is rendszeresen kellett informálnia neveltjei előmeneteléről, de egyre inkább a császárt is, Bécsben. Egy 1776-os, Lipótnak írt jelentésében nem sok jót olvashatunk. Úgy vélte, Ferenc természeténél fogva félénk, visszahúzódó, törekeny lelki alkat, ennek ellenére mindenben első akar lenni, nevelőit becsapja. „Fontos, hogy kiirtsuk belőle ezeket a hibákat.”

1780-ban József császár egy kérdőívet küldött a leendő örökös iránt érdeklődve. A kérdésekre válaszolva Colloredo a következő fontos tulajdonságokat emelte ki: önzés, bizalmatlanság, kötelességei elhanyagolása, gyanakvás, lassú észjárás. Ami pedig a lelki alkatát illeti: kissé rideg, érzéketlen, félénk. Szó, ami szó, kevés élénk szín volt ezen a palettán. József császár jellemzést

kért Colloredótól azelőtt is, hogy 1784 elején személyesen utazott Firenzébe, hogy meglátogassa unokaöccsét. Colloredo szerint Ferenc kissé gyerekes, szívesen foglalja el magát kicsinységekkel, jelentéktelen dolgokkal. Rámutatott egy majd állandósuló személyiségjegyére, a magára erőltetett közönyre. Ez a közöny később már természetévé vált.

A császár megérkezett Firenzébe, megismerkedett öccse gyermekeivel. Ferencről vegyes benyomásokat szerzett. Colloredónak azt írta: Ferenc nem erőltetetten közönyös, hanem természeténél fogva az, továbbá lassú és kétszínű. Igyekszik úgy viselkedni, ahogy elvárják tőle. Nem alakult ki benne az, ami egy világbirodalom élére készülő uralkodó számára, különösen a forrongó századfordulón fontos lenne: a koncepció.

A döntésképtelenséget és a szellemnek azokat az adottságait, amelyeket nem lehet megtanulni, de amelyek nélkül nincs nagyság, Ferenc egyre lázasabb tevékenységgel igyekezett palástolni. József császár észrevette, hogy van benne energia, érzék a rendszeres munkához, látta, hogy „szorgalmasan dolgozott”, és elég sok ismeretet szerzett. „Korához képest elméletileg és gyakorlatilag is sokat tud.” Ugyanakkor gépszerű lény, önálló gondolatok és stílus nélkül. Kaunitzcal is értekezett erről. A hercegnek írva is azt emelte ki: Ferenc szorgalmas, sok mindent megtanul, de szürke. A szórakozás és élvezetek iránt is érzéketlen. Úgy vélte, hogy ez a fiatalember mindig híján lesz annak, amit a „test vagy szellem emelkedettségének” szokás nevezni. Mégis azt gondolta, alkalmas lehet a rá váró „hivatal” betöltésére, miután alkalmas arra, hogy az ügyek vitelét megtanulja, és megvan benne a kellő kitartás.

Ahhoz egyébként, hogy művelődjék, nem is hiányoztak a feltételek. Bár neveltetését Colloredo irányította, más és jobb mesterei is voltak. József állította mellé Manfredinit, aki képzett, művelt katona volt, Locke és Rousseau olvasója, Colloredónál szabadabb szellem. Tőle tanult meg szépen franciául és németül. Helyes német tudással bécsi rokonai nem dicsekedhettek. Manfredini személyi varázsa egyébként Ferencre kevésbé hatott, mint Károlyra, vagy Jánosra, testvéreire, akikkel együtt nevelkedett. Ez később meg is látszott rajtuk.

Történelemtanára is képzett ember volt, az exjezsuita Sigismund Anton Hohenwart gróf. Őt még Mária Terézia nevezte ki mellé. Hohenwart személyisége Colloredóéhoz állt közelebb. A természetjog bizonyosságok áttekinthetően kiépített rendszerét közvetítette tanítványának. Az állam jogra épül, a jog fölött a monarchia örökdik. Virraszt, hogy az alattvalók nyugodtan alhassanak. *Iustitia est regnorum fundamentum.*

Birodalmat felforgató nagybátyjához nem sokban hasonlított, mikor az úgy döntött, hogy leendő utódjának Bécsbe kell jönnie. József úgy vélte: Toszkána üvegbura, ha ott maradnak öccse gyermekei, nem lesznek alkalmasak birodalmi tisztségek betöltésére. Itália kellemes klímája testileg és lelkileg elpuhítja őket – írta Kaunitz. Úgy vélte: egy császárnak ismernie kell országait. Falkenstein grófként, álnéven, ő maga többször beutazta azokat. 1784-ben ezért aztán Ferencnek, Colloredóval együtt Bécsbe kellett utaznia. A hír nem örvendeztette meg, de nem is törte le. Úgy fogadta, ahogy azt már elvárták tőle: közömbösen. Könyvei közül Tacitust, Plutarkhoszt, Montesquieu-t vitte magával.

Nagyra tartotta és tisztelte „második atyját”, bár nem lenne meglepő ennek ellenkezője sem. A császár keményen kézben tartotta, gyakran elégedetlenkedett vele. Ő szabta meg napirendjét, ő jelölte ki feleségét (Württembergi Erzsébetet), s az ő akaratából esett át a háborús tűzkeresztségen is (1788 telén) a török elleni háborúban. De nemcsak tisztelte császári nagybátyját, hanem annak politikai elveivel is egyetértett. Legalábbis annak módszereivel: a hatalom koncentrálásával, a helyi önkormányzatok elnyomásával, a nemesség erejét semlegesítő kísérleteivel. A politika azonban számára nem alkotó tevékenység, még kevésbé önmegvalósítás volt, inkább mesterség, nehéz kötelesség, melyre szorgalmasan készült.

Nem sok valószínűsége volt annak, hogy közelesen gyakorolnia kellene ezt a mesterséget. Még akkor sem, mikor II. József 1790 elején meghalt. A császári trónra ugyanis Ferenc apja, II. Lipót került. Mindössze 43 éves volt. Az új császár, Józsefhez hasonlóan autonóm személyiség. Bölcsen mérlegelte ugyan

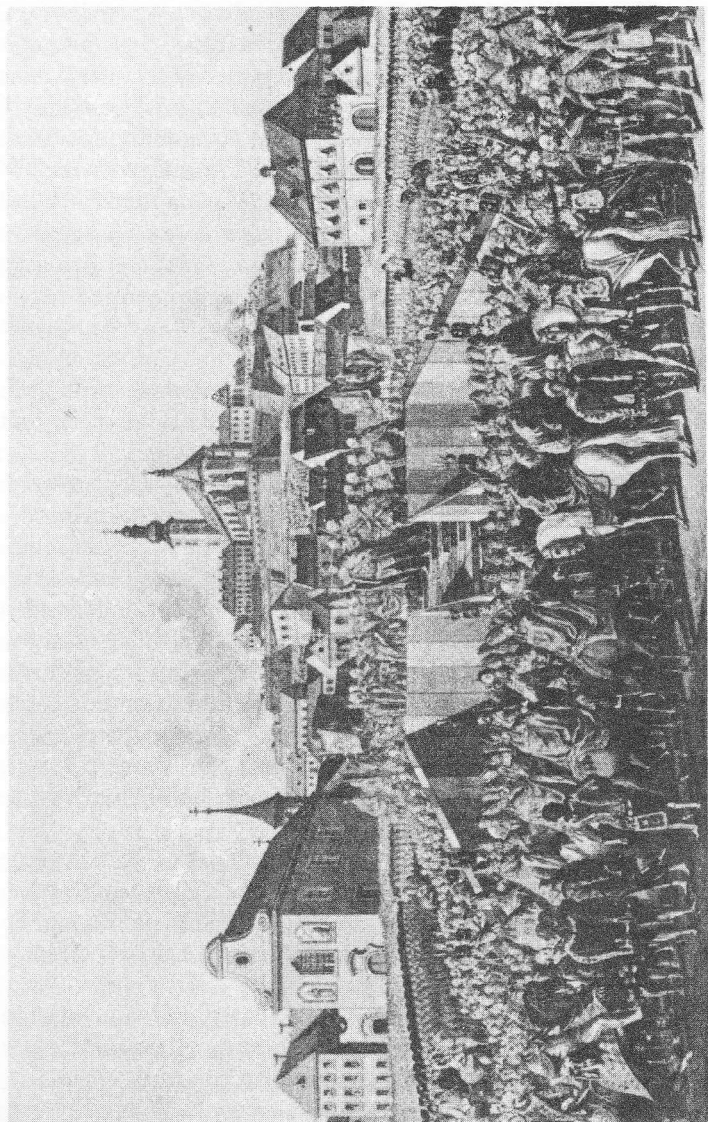
4. I. Ferenc

tanácsadói véleményét, de nem vesztette el az események fonalát az egymásnak ellentmondó javaslatok között. Nem népszerű, de sikeres politikus, aki ügyesen kormányozta a birodalom hajóját a forrongó Európában, s a birodalom belső feszültségeit is sikerrel mérsékelte. Tőle Ferenc már kevésbé függött. Egyre több önálló szerepet kapott konferenciákon, béketárgyalásokon, 1791 tavaszán pedig egy ideig egyedül vitte az ügyeket Bécsben. Időnként írt is. A különféle politikai problémákról, államügyekről alkotott véleményei nem nélkülözik a szakmai hozzáértést. Az azonban kiderül belőlük, hogy a trónörökös zavarban van. Bizonyos értelemben elvész a 90-es évek eseményhalmazában. Jó gondolatok várhatók tőle, koncepciózus döntések azonban nem. Társuralkodóként erős személyiség által irányítva lett volna a helyén. Látszott: a világ első koronája súlyos lesz számára.

Aztán, amikor a birodalomnak inkább, mint valaha, nagy formátumú uralkodóra lett volna szüksége, váratlanul a császári trónt kellett elfoglalnia.

A 24 éves Ferenc szinte pánikba esett, mikor 1792. március elsején át kellett vennie a kormányzást. Magát túl fiatalnak, a rászakadt terhet túl nehéznek, a tapasztalatait elégtelennek tartotta. Két nappal trónra kerülése után kabinetminiszterré nevezte ki régi nevelőjét és feltétlen bizalmasát, a közepes képességű Colloredo grófot: „Javaslatot szándékozom tenni Önnek, melynek elfogadásával Ön engem le fog kötelezni. Az Ön tiszteletére új tisztséget állítok fel. Kinevezem kabinet és konferenciaminiszteremmé. Ön fogja vezetni irodámat. Ezáltal mindig együtt leszünk, és mindig szolgálatomra tud állni. Nem hiszem, hogy bizalmam és barátságom nagyobb jelét adhatnám. Maradjon a barátom, és legyen biztos abban, hogy én Önt mindig annak fogom tekinteni.” Egy másik bizalmasát, Schloissnigget pedig kabinettanácsosnak nevezte ki.

Az új császárt népe vegyes érzelmekkel fogadta. Voltak, akik azt várták tőle, hogy II. József császár örökségét viszi tovább. De hallatszottak olyan hangok is, melyek tisztogatást vártak, a hivatalokba befurakodott szabadkőművesek, illuminátusok, jakobinusok eltávolítását. És hamarosan jöttek a névtelen kritikák,

5. I. Ferenc koronázási esküje Budán, 1792. jún. 6.

írások, melyeket a császár gondosan megőrzött. Az egyik ilyen, 1792 szeptemberéből, ezt a címet viselte: „Utolsó figyelmeztetés Ausztria buta Lotharingiai uralkodóinak.” Eszerint Ferenc ügyeit gazember tanácsosok irányítják, ő csak „névleges király”, „névleges uralkodó”, s a szerző még fél év türelmi időt adott neki, hogy rátérjen a II. József által járt útra. Egy másik írás szerint viszont csupa jakobinus veszi körül, és a szerző ezektől óvta a császárt. Figyelmeztette továbbá a gazdaság aggasztó helyzetére, mondván, hogy a francia forradalmat is a gazdaság csődje robbantotta ki. Aztán 1793 januárjában gyakran fenyegették franciaországi rokonai, XVI. Lajos és Marie Antoinette sorsával.

Ezek a primitív írások önmagukban nem érdemelnének figyelmet, II. Józsefet annak idején nem zavarták a hasonlók, sőt néha utánnyomatta az ellene irányuló broszúrákat.

Ferenc azonban képes volt elgondolkodni a legképtelenebb beadványokon is. Előfordult, hogy olyan agyrémeket is megőrzött magánlevéltárában, amelyeket tanácsosai már kidobtak. Néhai nagy Habsburg elődjére, a spanyol II. Fülöpre emlékeztetett ezzel. A birodalom minden részében voltak konfidensei, s hamar óriásivá duzzadt bizalmas iratainak állaga. De nemcsak ágenseitől kapott rendszeres beszámolókat – híres prágai bizalmasa, Anton Feldhofer 20 éven át képes volt titkos szervezkedések nyomára bukkanni –, hanem rendszeresen kérte testvérei és a vezető politikusok – Sándor Lipót, Károly, Rainer, József, Pergen, Saurau és mások – írásos vótumait is. Mindenről tudni akart.

Az írásos jelentéseknek és véleményeknek a fantasztikus bősége ugyanakkor nem jelentette azt, hogy azokat hasznosította is. A bekért jelentések jó része becses levéltári forrás ma, de nem volt több ennél születésekor sem. Ferenc ezeket információs anyagoknak tekintette. Ez nem zavarta egyébként abban, hogy magát az államügyeknek szentelő, fáradhatatlanul munkálkodó uralkodónak tekintse, és sikerrel alakította ki magáról ezt a képet a közvélemény előtt is. Rengeteget dolgozott.

A döntések azonban általában valamelyik államférfi vagy

főherceg javaslatainak királyi elhatározássá való átfogalmazásával születtek. Tőle nemigen indultak ki javaslatok. A császár nehézkessége rendszerint megghiúsította a felső vezetés bizonyos tagjainak reformterveit is. Ha a 18–19. század fordulóján a Habsburg-politika jellegét vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy teljesen defenzív. Nem karol fel semmilyen modern politikai vagy szellemi áramlatot sem. Eltérően a 18. század felvilágosult abszolutizmusától, szó sincs szintemelésről, modernizálásról, felzárkózási törekvésekről. Legalábbis a legfelső szinten. A ferenci korszak permanensen védekezett a születő szellemi áramlatok ellen, a vezetés a múltra irányult, veszélyt a hagyományostól való eltérésben látott. Feladata a visszazökkenetés, a bevett min-ták szerinti korrekció. S mennél mozdulatlanabb a politikai rendszer, mennél kevésbé kész politikai vitákra és kompromisszumokra, annál inkább fél és gyanakszik. S miután a középszerűség középszerűséget vonz, a századfordulóra meglehetősen kis-tíli Habsburg-vezetés áll előttünk, amelyben a messzebb néző, tehetségesebb politikusok és szakemberek (Zinzendorf Károly, Károly és József főherceg stb.) nem kaptak kellő teret. Ferenc, Colloredo, Schloissnigg, Vogel államtanácsos és az egyébként nem tehetségtelen Sándor Lipót főherceg sikerrel alakították ki a kormányzat felforgató elemek általi veszélyeztetettségének képzetét, s ezzel biztos kézzel határozták meg a kormányzat legfontosabb feladataként az eme elemek elleni harcot. S miután a nemzeti keretek közül kilépő francia forradalom csak tovább erősítette ezt a fenyegetettségérzést, sikerrel terelték el a figyelmet arról, hogy ez a „veszélyeztetett” kormányzat az egyre illuzórikusabbá váló, alapvető reformokra szoruló birodalom legsúlyosabb tehertétele.

Miközben a bécsi udvar politikája ekkor a fentiek miatt kalkulálhatóan konzervatív volt, nem működött kiszámíthatóan a részleteket illetően. Ferenc nem váltogatta ugyan gyakran bizalmasait (Colloredo egészen 1805-ig szilárdan tartotta pozícióját), de a miniszterek, államférfiak császárra gyakorolt hatása alapján ingadozott a vonalvezetés. Éppen az nem alakult ki, amitől egy államgépezet modern: a hivatali racionalitás. Egy-egy

ügy sorsát nem tartalma határozta meg, hanem mindenekelőtt az, hogy Colloredo, Thugut, Stadion, Baldacci, később Metternich vagy esetleg valamelyik főherceg referálta azt a császárnál.

Ennek eredményeként, miután Sándor Lipótnak feltétlen tekintélye volt, Magyarország nem sok jót várhatott. A Habsburgok magyarországi küldetésének erőszakos hagyományait minden addiginál kisstílűbb hatalmi elit képviselte immár. S annak a kormányzatnak a koncepciójába, amely kidolgozta magának az általános veszélyeztetettség elméletét, jól illeszkedtek Sándor Lipót főherceg elmélkedései Magyarország hangulatáról és a teendőkről. Robespierre sem olyan régen bukott meg Párizsban. Magyarországon is elérkezett a rendteremtés ideje.

Instrukciók az új helytartónak

Milyen visszhangot keltettek Bécsben a Magyarországra vonatkozó észrevételek?

Azt talán már sikerült érzékeltetni, hogy Bécsben – enyhén szólva – nem nagyon szerették a magyarokat. A magyarellenességet azonban mérsékelte és időnként elfedte, hogy mindig volt egy aulikus réteg, voltak Bécsben élő magyar arisztokraták, ott székelt a magyarokat is tagjai közé számláló testőrség, tanultak magyarok a bécsi egyetemen és a Teréziánumban. Néhányuk jó udvari kapcsolatokkal rendelkezett, házasságok révén rokoni szálak fűzték a szomszédos országok nemességéhez. S persze döntően magyarok intézték a magyar ügyeket a legfelső hivatalban, a Kancellárián, s még a felső birodalmi kormányzati szervben, az Államtanácsban is magyar referense volt a hungaricának Izdenczy József személyében. Azt nem lehet mondani, hogy a származás, a nemzeti hovatartozás akadálya lett volna a politikai karriernek. Azt azonban tudnunk kell, hogy mind a politikai gondolkodás és irodalom, mind a társasági megítélés leválasztotta a magyarság egészéről azokat, akik rendszeresen túljutottak az országhatáron. Ahogy az európeerséget a magyar jellemmel ellentétesnek érezték, úgy az európai műveltségű, világot látott magyart sem tekintették igazán magyarnak. Annak az elég tág rétegnek a létezése, amelyre nem voltak ráaggathatók a rebellis, műveletlen, buta, ősi dicsőségbe bárgyult jelzők, nem az udvar és a birodalmi főváros közösségének magyarságról alkotott sommás képét változtatta meg, vagy módosította pozitívan. Inkább ezt a réteget tekintették valami különös kivételnek a szabály alól. Ez a leegyszerűsítő kettősség jelen volt

a magyarság európai képében is. A magyar arisztokraták, a döntően nemesi származású egyetemi hallgatók műveltsége, nyelvismerete szinte mindenütt feltűnést keltett és ellentmondott az országról kialakult közhelyszerű minősítéseknek. A negatív megítélésen azonban nem változtatott. Az alapképlet továbbra is az maradt, hogy Magyarország egészében véve barbár, durva, civilizálatlan ország. Láttuk, hogy Ausztria már régen erre (is) építette magyarországi küldetését. Ferenc császár és környezete, az Államtanács többsége készséggel hagyta azután magát meggyőzni arról, hogy ez az elmaradott ország ráadásul súlyosan veszélyezteti a birodalom biztonságát. S nem hiányzott a példa, a jakobinusok ügye. És persze a magyarországi állapotokat az festette ilyen sötét színekkel, aki ebben az időben már az uralkodó első számú bizalmasának számított. Jelentését pedig éppen Ferenc szellemi képességeinek megfelelően írta meg: fehéren-feketén. És csak egyfajta kibontakozási lehetőséget látott: a kemény kéz politikáját.

Ferenc császár 1795. május elején válaszolt öccse írására: „Köszönöm a nekem küldött észrevételeket, melyek becsületedre válnak, és amelyekkel én tökéletesen egyetértek.” Majd hozzátette, hogy ezekkel az észrevételekkel mind írásban, mind szóban foglalkozni akar még, ha a főherceg Bécsbe jön. Bizonyosra vehető, hogy a nádor halálos balesete előtt Laxenburgban sor került erre a beszélgetésre. Sándor Lipót halála után hamar bizonyossá vált, hogy a magyarországi politika a lehető legelleneségesebb irányba mozdul. A főszereplők közül ugyanis még mindig a főherceg számított a legtárgyilagosabbnak. Halála után olyanok maradtak a színen, mint Németh János jogügyi igazgató és Izdenczy József államtanácsos. Tünetszerű, hogy néhány nappal a baleset után Németh János már el is készített egy előterjesztést. Ebből az is kitetszett, hogy ők ismerték Sándor Lipót memorandumát, és azt egyáltalán nem találták szigorúnak, sőt ami Sándor Lipótnak csak gyanú volt és valószínűség, az Némethnek bizonyosság. Szerinte már az 1790–1791. évi országgyűlés tagjai jakobinusok voltak, akik előkészítették a későbbi felforgató mozgalmat. Minden politikai, jogi és közigazgatási

intézményből ki kell zárni őket. Az összes főispán mellé ellenőröket kell állítani. Utána kell nyomozni mindenkinek, aki jakobinus vagy szabadkőműves volt.

Az ifjúság egy generációja – olvassuk – kétség nem fér hozzá, megromlott, a következő nemzedék pedig a legjobb úton van afelé. Itt az idő, hogy teljesen átformáljuk a nevelés és az oktatás ügyét. Ehhez az kell, hogy az egyetemekről és az akadémiákról eltávolítsanak minden „klubista” professzort és tanárt anélkül, hogy erről a Helytartótanács véleményét kikérnék, lévén, hogy az is rossz szellemű. Az egyetemet Németh haladéktalanul Győrbe vagy Nagyszombatba helyeztette volna át. Ez egyébként még sokáig foglalkoztatta a politikai vezetést. Szerették volna eltávolítani az ország fővárosából a felforgató eszmékre legfogékonyabb egyetemi diákokat.

Izdenczy József az Államtanácsban győzködte az uralkodót ugyanilyen szellemben, alacsonyabb beosztásban pedig Mednyánszky János, a Helytartótanács magát háttérbe szorítottnak érző ügybuzgó tanácsosa tette ezt immár évek óta. Sorra nevezte meg a szerinte eltávolítandó veszélyes elemeket. Hogy részletekbe ne kelljen bocsátkoznunk, mondjuk csak úgy: az egész magyar politikai vezetést.

Nyilvánvaló, hogy a változásokról nem a nádor halála után határoztak, hiszen alig egy héttel a baleset után a régen várható leváltások megtörténtek. Az ország átformálásának ügyét a bécsi udvar – mint az előre látható volt – a legegyszerűbb oldalról fogta meg: a személycserénél. Leváltották Zichy Károly országbíró. Az országbíró tisztsége a második közbíró méltóság volt a nádoré után. A véletlen szeszélye folytán éppen egy tehetséges ember töltötte azt be. Zichy emellett nemcsak vezető politikus, hanem a társasági élet egyik vezető alakja is volt a fővárosban. Az ő eltávolításával az udvar valami többet is ki akart fejezni, mint egy hivatalnokcserét. Hasonló sorsra jutott Ürményi József személynök, aki tisztsége révén a Királyi Tábla, továbbá az országgyűlés alsótáblájának elnöke is volt. Hasonlóan Zichyhez, az ő „kartotékjában” is ott találhatók a besúgók jelentései, és bűnlistáján szerepelt, hogy vezérkedett az 1790-es országgyűlésen.

Leváltották továbbá Haller Józsefet. Ő a magyarországi katonai ellátásért felelt. Helyükre országbírónak Végh Péter volt tárnokmestert, személynöknek Nagy József volt kancelláriai tanácsost, a katonai ellátás vezetőjévé pedig Almásy Pált, a Királyi Tábla bíráját nevezték ki. Az újonnan előléptetettek helyét is aulikusokkal töltötték be. Majláth József lett a tárnokmester, s előlépett Révay Péter gróf és Sömogyi János is, aki előadó volt a jakobinusper során.

Mindez azon a napon történt, amikor József főherceg, a császár 8 évvel fiatalabb öccse megkapta helytartói kinevezését – hogy aztán majd fél évszázadig álljon majd a magyarországi ügyek élén. Az új helytartó azonban egyelőre tapasztalatlan volt, mindössze 18 éves. Ha a magyar fővárosban már várta is az új összetételű politikai vezetés, egyelőre még Bécsben tartották, hogy a lehető legrövidebb idő alatt megtanítsák jövőendő teendőinek legalább az alapjaira. A „tanfolyamot”, természetesen a felségjog erőteljes hangsúlyozásával, Lakics György tartotta, az Izdenczy által javasolt jogász. Az ő, mintegy százoldalas írása alapján ismerkedett meg a helytartó tisztsége magyarországi vonatkozásaival és általában a magyar közjoggal.

Egyébként már járt Magyarországon, 1792-ben elkísérte Ferencet budai, frankfurti és prágai koronázási ünnepségeire. Magyarországi útjáról május 1. és június 27. között naplót vezetett. Buda és Pest különösen jó benyomásokat tett rá. Megcsodálta Óbudát, Aquincumot, leírta az utat a Vízivároson keresztül a várba, majd a Tabánba, onnan át Krisztinavárosba. Gyönyörűnek találta a budai várat és a palotát, a budai hegyeket. Feltűnt neki a talaj termékenysége, a levegő tisztasága; az is, hogy a polgárosodó lendület Pesten érezhető leginkább, Buda viszont vadregényesen szép, különösen külső részei. 1795. július 20. után ide készülődött.

Császári bátyja nagy gondban volt. Hiszen ha valahol, Magyarországon jó kezekben látta az ügyeket 1795 közepéig. S mégis, Sándor Lipót után most egy kezdőre kell bízni. Az aggódó német-római császár atyai intelmekkel bocsátotta útjára fiatal öccsét. Augusztus 8-ról való intelmei: „Miután új pályára lépsz,

és úgy leszel a magad ura, hogy egyúttal élére állsz egy országnak, atyai kötelességemnek eleget téve szándékozom átadni neked a következő, saját tapasztalataimon alapuló instrukciókat, mintegy vezérfonalul jövőd ügyeidet illető magatartásodhoz. Szolgáljanak ezek neked segítségül ahhoz, hogy amennyire csak lehet, megelégedett légy e világban, amit én neked nagyon kívánok, annál is inkább, mert nem lehetek mindig melletted.”

A bölcs intelmek meglehetősen emlékeztetnek Ferenc ideáira. Rend, munka, államügyek, visszavonultság – ezek a visszatérő elemek. És a szövegen végig átütött Ferenc személyiségének állandó jegye; az épp így lévő, a mozdulatlan tisztelete, a ragaszkodás a tiszta, világos törvényekhez, a joghoz, csakúgy, mint a vallásos hithez, mint a világrend szilárd alapjához. A jó uralkodó (és helytartó) kívánt példaképe továbbá: a nyugalom, kiegyensúlyozottság, méltányosság, szigor, a maga iránt kivívt tisztelet. S ha valamitől, akkor attól görcsös a ferenci uralom, hogy ebből az uralkodóból hiányoztak az adottságok, melyek a reprezentálni kívánt tulajdonságokhoz szükségesek lettek volna. Közéleti szerepének saját maga által megfogalmazott kívánalmaihoz nem volt igazán jó színész. Pontosan azt nem tudta, amit a Józsefnek adott instrukciók szerint a legfontosabbnak tartott: a helyzetfelismerés, mérlegelés, döntés képességével megáldott monarcha szerepét. Miközben a felelős posztot betöltő személy kíváncsi tulajdonságairól igen elismerésre méltó táblázatot tudunk összeállítani, eme erénytáblázat és a politikusi viselkedés praktikus szabályai között már kemény ellentétek feszülnek. Az emelkedett elvek kicsinyes gyakorlatra alapozódtak.

Az öccséről atyailag gondoskodó császár nem tudhatta, hogy József főherceg feloldja majd magában ezt a dichotómiát, és rendelkezik majd olyan politikusi képességekkel, és a szellem olyan emelkedettségével – József császár ezt hiányolta gyakran Ferencben –, amelyek szükségtelenné teszik politikai techné (a mesterség) fenti szabályainak állandó szem előtt tartását. Csak a tehetségtelen ember figyelmét kötik le munka közben a művelet motorikus szabályai.

Egyelőre persze idősebb testvére, a császár iránti tisztelettel, a reá bízott feladat súlyától nyomasztva, kissé még megilletődve olvasta tovább a jó tanácsokat. Az írás végén a császár a magatartás általános szabályairól, az uralkodói attitűdökről áttért tulajdonképpen mondanivalójára: a főherceg konkrét magyarországi feladataira. Hangsúlyozta: öccsére nem akármilyen teher nehezedik.

„Mostantól a Monarchia legszebb tisztségét viseled, e tiszteden a legnagyobb szolgálatokat teheted az államnak és háznak. Hatalmas és nemes nemzet élén állsz, egy birodalom élén, melynek kiapadhatatlanok az erőforrásai, amelyeket az eddigi-eknél jobban ki lehet aknázni és ezek majd az osztrák ház legfontosabb erejét adják. Fő feladatod tehát a nemzet tiszteletének, bizalmának, szeretetének megnyerése, amihez latba kell vetned minden erődet.” Majd bizonyos „használati utasításokat” adott. A magyar nemzet – úgymond – heves, lobbanékony, kiváltságaira érzékeny és bizalmatlan. Ha azonban törvényei iránt tisztelettel viseltetünk, ki lehet vele jönni. Nyíltan, őszintén kell közeledni hozzá, meg kell tartani jelenlegi állapotában. Ehhez azonban meg kell ismerni a magyar törvényeket és jogrendet, melyek egyébként olyan zavarosak, hogy hivatásos jogászokat is kétségbeejtenek. Itt a császár utalt Lakics Györgyre, akit ő épp ebből a célból rendelt József mellé, hogy segítsen az eligazodásban. Felhívta öccse figyelmét, hogy tanulja meg a magyar nyelvet, legalább olyan fokon, hogy megértse jövőendő legfőbb bírói tisztében eléje kerülő dokumentumokat, és tudja használni a nyelvet az országgyűléseken. Minden társadalmi rétegből meg kell nyernie néhány ember bizalmát, hogy ezekre az országgyűlések idején számíthasson. A helytartónak a megyékben is legyenek bizalmasai, hogy ezek saját helyükön biztosítsák a központi akarat érvényesülését. Ez javaslat volt. Az viszont már parancs, hogy a megyéket ellenőrizni kell, a főispánokat feladatuk ellátására szorítani. Jelen kell lenniük az országgyűléseken, pontos jelentéseket kell küldeniük, egyszóval, a király meghosszabbított kezeként kell tevékenykedjenek. Óvni kell a parasztságot is, nehogy urai annyira elnyomják, hogy aztán már az udvar se tudja féken tartani őket.

Az általános magatartásszabályok számbavételekor utaltunk az ellentmondásokra. A Magyarországra vonatkozó konkrét utasításokban ugyanígy találunk ellentmondásokat. Előbb, láttuk, az ország fontosságáról, a feladat szépségéről volt szó. A császár kiemelte a bizalom fontosságát, a törvényesség betartását, sőt szinte a magyarság iránti gesztusként: a nyelv tanulására szólította fel öccsét. Sőt arra is felhívta az új helytartó figyelmét, hogy nyissa meg a házát, legyen általában udvarias a magyarokhoz, próbálja mérsékelni a közhangulatot rontó feszültségeket, például a vallásiakat és nemzetiségeket.

Ez azonban csak az érem egyik oldala. A szövegnek ugyanis lényegi részei azok a kitételek, melyek jobban illenek a bécsi udvar magyarországi politikájának elveibe és gyakorlatába. „Magyarországra csak mint a birodalom egy részére kell tekintened” – olvassuk –, és azt úgy kell irányítani, hogy a birodalom, nem pedig az ország érdekei legyenek a mérvadóak. Majd hangsúlyozta, hogy „vak bizalmat” kell ébreszteni a kormányzat iránt, el kell hitetni, hogy kizárólag a nemzet boldogságán munkálkodik a törvényesség szigorú betartásával. A törvények pedig jók, csak a gonosztevők ferdítik el értelmüket. Továbbá, írta a császár, Magyarország tele van szabadkőművesekkel, illuminátusokkal. Ezeket „nemcsak gyűlölnöd kell, hanem az effajta emberek után nyomoztatni kell és anélkül, hogy feltűnően üldöznéd őket, lehetőleg bocsássák el őket az állam szolgálataiból”.

Ami a technikai részleteket illeti, a főherceg hivatalosan a Kancellárián keresztül kell tartsa a kapcsolatot a császárral, de ezen kívül is rendszeresen írjon, különösen eleinte kell kikérnie az uralkodó véleményét. Hiszen még nincsenek tapasztalatai.

Annak ellenére, hogy az instrukciók részletesen körülírták a magyarországi politika alapelveit, a fiatal főherceg egy másik utasítást is kapott. Ugyanazt, melyet már ismerünk. Ferenc császár, aki saját tapasztalatait sokszor hangsúlyozta, Sándor Lipót memorandumát adta titkos utasításként a Magyarországra induló főhercegnek. Mindössze néhány saját kezű javítást végzett rajta.

József főherceg Budán

Bécsben július végén már tudták, hogy József főherceg lesz Magyarország első közjogi méltósága. A főherceg a legjobb szándékokkal készült erre. Kinevezése után tartott fogadáson kijelentette, hogy az ország jólétén akar munkálkodni, és a császár hű szolgája kíván lenni.

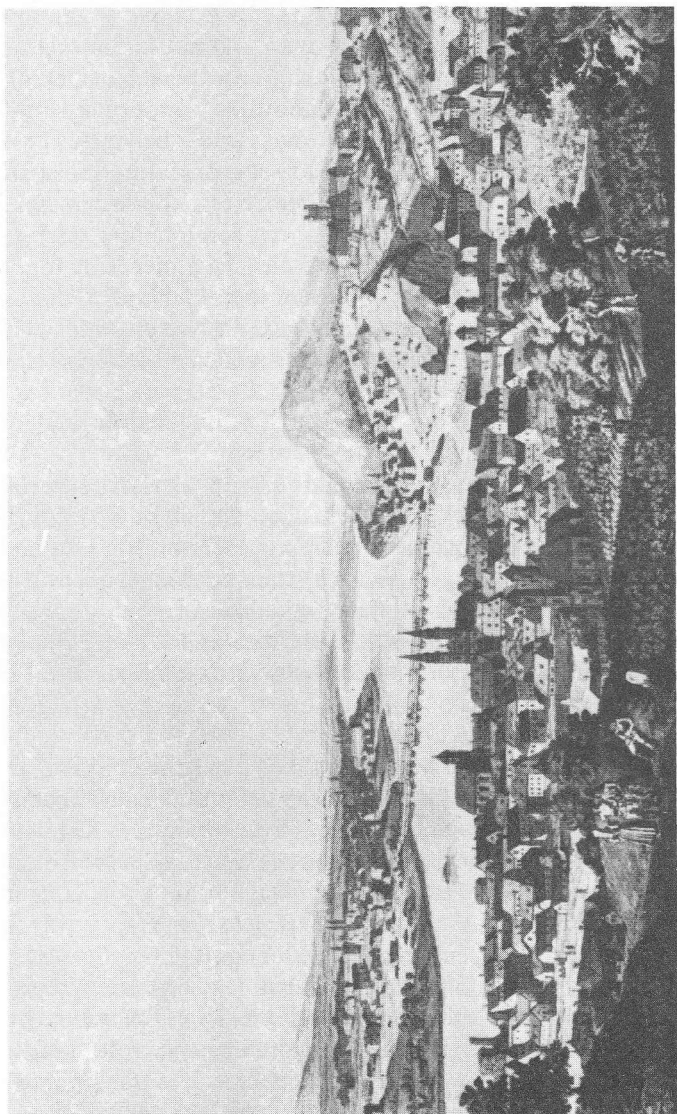
Magyarországi fogadását alaposan elő kellett készíteni. A fővárosban és az országban egyaránt nyomott volt a hangulat. Mindenféle rémhírek terjengtek további tisztogatásokról. Az uralkodó Szapáry János főudvarmestert küldte Budára, a helytartó bevonulásának előkészítésére. Szapáry jelentése szerint az ország fájjalja Sándor Lipót halálát, és felemás várakozással tekint a változás elé, amit az új helytartó kinevezése jelenthet. A főudvarmester igyekezett kedvező képet kialakítani Józsefről, fennen hangoztatta, hogy magyarul tanul, és hogy sokkal közvetlenebb, társasági ember, nem úgy, mint elhunyt bátyja.

A bevonulás mindenesetre fényes külsőségek között zajlott le. A főherceg azonban nyomban tájékoztatta erről bátyját. A schönbrunni kastélyból szeptember 18-án indultak el. Fél nap alatt Mosonba értek. A megyei küldöttség üdvözlő beszédeit meghallgatva Győr felé vették útjukat. Ott felfegyverkezett polgárok és Győr megye küldöttsége üdvözölte a főherceget. Komárom megye határán egy kisebb küldöttség fogadta és bekísérte Komárom városába, ahol szinte az egész polgárság felsorakozott fogadására. A megyei bandérium innen Neszmélyig kísérte, s Nyergesújfaluban már Esztergom megye küldöttsége várta. A várost Batthyány József esztergomi érsek parancsára ünnepélyesen kivilágították. Itt töltötte a főherceg az éjszakát.

Buda és Pest városa másnap korán ébredt. A lakosság zajosan várta a helytartó érkezését. 11 óra után érkezett kíséretével az Óbuda határában lévő Kerék fogadóba. A továbbiakban idézzük József nádor életrajzírójának, Domanovszky Sándornak sorait a bevonulásról: „Óbudán a díszsátornál várta a helytartót Pest megye nádori bandériuma, Károlyi József gróf szatmári főispán vezetésével a kunok és jászok, a kecskeméti és a körösi nemesek, s az előkelő uraknak nagy sokasága, részben lóháton, részben hatfogatú díszhintókon. Belőlük alakult meg a menet. A fogadásra kiküldött követségek és bandériumok, majd a díszes kocsisor után a főherceg huszárai, szolgálzatmestere, és vadászai, s utána magának József főhercegnek hatfogatú nyitott díszhintaja következett, főülésén az új helytartóval, szemben vele főudvarmesterével, Szapáry János gróffal. Díszőrséggént a nádori bandérium vonult a hintó után.

Óbuda első házainál az óbudai zsidó asszonyok ékes koszorús diadalkapuja várta a fejedelmi vendéget. Ott állott a zsidóság is fekete ruhában, vállain tartva a tízparancsolatot. Itt mutatták be hódolatukat Pest megye rendei, s innen kezdődött a katonai sorfal, amely a királyi várpalotáig szakadatlan sorban gondoskodott a rend fönntartásáról s a kíváncsi és lelkes közönség féken tartásáról. A Bécsi kapunál Buda város magisztrátusa, a királyi vár előtt felállított diadalkapunál az ország primása, Batthyány gróf fogadta a főherceget.

Estére a két ikervárost kivilágították, s a helytartó bejárta az utcákat. Ez alkalommal Pest vitte el a pálmát Budával szemben. A kiemelkedő látványosságok a primás nyári palotája, a Károlyi-palota, az egyetem, a megyeháza és városháza voltak. A Károlyi-palotának nemcsak a homlokzatát világították ki, hanem a kapualját is sűrűn kirakták mécsesekkel. Ez szép perspektívával hatott: az udvar közepén lángpiramis lobogott, e mögött pedig távolabb még a kertajtó is tűzvonalakban fénylett. A legköltségesebbnek a városháza illuminációja bizonyult. A város itt diadalkaput emeltetett, s ez szebb és hatalmasabb volt, mint a budaiak. Magánházakon is mindenfelé feliratok és transzparensek díszlettek. Elrendezésében azonban a megyeháza kivilágítása

6. Buda és Pest a 18. sz. végén

volt a legeredetibb, a megye ugyanis a főhercegben nemcsak a helytartót, hanem örökös főispánját is tisztelte. Az épület előtt tíz piramis mintegy égő kertet ábrázolt. A kapu előtt két hatalmas korinthuszi oszlopon az oromzatig felnyúló fénydísztündöklött. Legtetején felrepülő hollók alatt a „Bonum omen” szavak álltak. Lejjebb Sándor Lipótra vonatkoztatva főnix ezzel a felírással: »Exsurgit ab ignibus alter.« (Újjászületett a tűzből.) Jobbról egy Pannóniát ábrázoló nemtő az áldozati tömjént gyújtotta meg. E látványosságok megtekintésében az előkelőségek hosszú kocsisora kísérte a főherceget, csupa hatfogatú díshintón.

Másnap a helytartó fogadta a kormányhatóságok és a bíróságok, majd a vármegyék követségeit. A tulajdonképpeni legünnepélyesebb aktus, a főhercegnek Pest megye főispáni méltóságába való beiktatása, csak szeptember 21-én délelőtt folyt le a budai országházban. Tekintettel a beiktatás országos jelentőségére, Pest megye rendein kívül megjelent a többi megye küldöttsége is, valamint a mágnások nagy sokasága. . . . A királyi intimátum felolvasása után a primás beiktatta a főherceget főispáni méltóságába, és hosszabb beszéddel üdvözölte. A helytartó válasza után négy szolgabíró hatszor egymás után székestől fölemelte az új főispánt »mely ősi ceremóniának megtételekor kívül a palotán ágyúk durrogtak; belül a szalában trombiták harsogásai egyesültek az örvendetes és szíves vivát kiáltozásokkal. . . .« A beiktatást ünnepi istentisztelet követte a nagytemplomban, ahová a díszmenet kísérte a főherceget. Egy katonai szakasz után poltári huszár- és ulánusszázadok lovagoltak. Utánuk vonult fel a jászok és kunok bandériuma, majd a primás és kíséretének díshintái következtek. Mögöttük a jelenvolt mágnások, püspökök és küldöttségek, valamennyien hatfogatú díshintón, végre maga a helytartó udvari népe kíséretében. A nádori bandériumot ez alkalommal is Károlyi József gróf vezette, míg a menet végén a budai és a pesti polgárőrség gyalogszázadai haladtak. A primás a ceremónia befejeztével 600 terítékes ebédet, este pedig nyári palotájában bált adott, mely alkalomból megismétlődött a kivilágítás. 22-én a primás a helytartó elnök-

ségébe ikatta be a főherceget, aki ezen a napon 400 terítékes ebédet adott. Végre 23-án megtörtént az installáció a Hétszemélyes Táblán is, ezután a primásnál ebéd, este pedig a főhercegnél vacsora és bál zárta be Magyarország új királyi helytartójának beiktatási ünnepségeit.”

A bevonulás legapróbb mozzanatait azért ismerjük, mert ekkoriban ezek az események töltötték be a *Magyar Hirmondó* című újság hasábjait, s e napok eseményeit, ha nem is olyan részletesen, a főherceg maga is leírta bátyjához intézett levelében. Külön jelentést készített az udvarmester, Szapáry gróf is. Megnyugtatta a császárt, hogy a főherceg igen jó benyomást keltett a beiktatási ünnepségek során, a jelenlévőkkel okosan és művelten beszélgetett el, úgyhogy minden küldött „teljes megelégedéssel tért vissza otthonába”. József azonnal munkához is látott, az ünnepek fáradalmait sem pihenve ki. A főudvarmester szerint minden remény megvan arra, hogy az ügyeket rövidesen ugyanolyan hozzáértéssel fogja vinni, mint elhunyt bátyja.

A császár remélte, hogy ugyanolyan szellemben is.

Kényszerpályák nemzedéke

Erre egyelőre a császár valóban joggal számíthatott. A fiatal főherceg leveleiből az derült ki, hogy azoknak a befolyása alá került, akik az új, szigorú kurzus bevezetésének kimódolói, illetve kreatúrái voltak. Igen jó véleménnyel volt a nem nagy tehetségű Végh Péter országbíróról, Zichy Károly utódjáról. A legközvetlenebb teendőket pedig a királyi jogügyek igazgatójával, Németh Jánossal beszélte meg. S utóbbi állásfoglalása eleinte meghatározónak bizonyult. A jogügyi igazgató a jakobinusok vezetőinek kivégeztetésével és a bebörtönzésekkel nem tekintette lezártnak a pereket, s eljárást akart mindazok ellen indítani, akiknek a neve felmerült az 1794–1795-ös tárgyalások során. A hivatalos főszereplőnek azonban ekkor már József főhercegnek kellett lennie.

A politikai vezetés gyors lecserélése után megindult a támadás a szellemi élet ismert személyiségei ellen. Szolárcsik János, Sigray Jakab, Szentmarjay Ferenc és Martinovics Ignác, a kivégzett jakobinusok vallomásaiból sikerült a jogügyi igazgatónak felforgató tevékenységre utaló mozzanatokot kibányásznia a pesti egyetem öt tanára, Barics Béla a közjog és statisztika, Haliczky András a klasszika-filológia, Kreil Antal a filozófia, Koppi Károly az egyetemes történet és Schedius Lajos az esztétika professzora ellen. Továbbá felforgatással vádolta Piller Celesztint, a kőszegi piarista gimnázium igazgatóját, Török Lajos grófot, a kassai tanulmányi kerület igazgatóját, Tichy István kassai és Szaller György pozsonyi akadémiai tanárokat. Mind a magyarországi politikai vezetés akkori urai (Berzeviczy András alnádor, Majláth György ítélőmester, Almásy Pál táblai bíró,

7. József főherceg-nádor

de részben az országbíró Végh Péter), mind a bécsi Államtanács magyar szakértője, Izdenczy József felkarolták a jogügyi igazgató javaslatát.

A gyanús tanárok közül Kreil Antal (?–1833) volt a legnevesebb. Bajorországban kezdte pályáját, onnan Bécsbe, majd 1784-ben Pestre került az egyetem filozófiai tanszékére. Nemcsak egyetemi tanárként ismerték, hanem mint szabadkőművest is, hiszen 1787-től a pesti páholy nagymestere volt. 1790-ben már folyt ellene egy vizsgálat. Koppi Károly (1744–1801) hatóköre is túlterjedt az egyetem falain. A piarista pap a 70-es évek közepén Bécsben nevelősködött, 1777-ben a kassai, 1780-ban pedig a kolozsvári akadémián tanított. 1784-ben került Pestre, a világtörténeti tanszékre. 1790-ben a nemesi mozgalomhoz csatlakozott, röpiratot írt a nemzet királyválasztó jogáról. (Ő volt Dessewffy József gróf nevelője, aki mindig nagyrabecsüléssel emlékezett meg egykori tanáráról, majd barátjáról.) Tudós körökben jól csengett Schedius Lajos (1768–1847) neve is. Magyarországi és németországi (göttingai) tanulmányok után, 1792-ben került a pesti egyetemre. Szerepet játszott az induló magyar színházi életben (mint a pesti színház dramaturgja), tudományos és művészeti folyóiratokat szerkesztett, vagy közreműködött ilyenekben, emellett magyar, német, latin nyelvű versekkel jelentkezett, filozófiai, esztétikai és földrajzi tárgyú műveket írt. Szoros kapcsolatban állt a magyar szellemi élet jeles képviselőivel, és sokat tett a magyarság külföldi arcképének pozitívabb formálásáért a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóiratával. A vidékiek közül Török Lajos grófot (1748–1810) emeljük ki, II. József egykori lelkes és tevékeny hívét. 1786-tól ő volt a kassai tanulmányi kerület igazgatója, a fiatal Kazinczy Ferenc pártfogója, tankerületi munkatársa, majd később az apósa. Rendkívüli tekintélynek örvendett a Felvidéken. Mint a magyar szellemi élet szinte minden tagja, ő is szabadkőműves, az 1790-es mozgalom résztvevője volt. Összehasonlító tanulmányt írt az angol és a magyar kormányzati rendszerről – ami egyébként az 1790-es években nagy divat volt.

A gyanúsak közül ők voltak a legismertebbek, és olyan

kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek, melyek révén az ellenük folyó vizsgálat országos visszhangot keltett.

Az ügy a bécsi Államtanács elé került, Izdenczy által kellően kiszínezve. Ő az elbocsátásukat javasolta. Az Államtanácsnak volt azonban két tanácsosa, Eger és Zinzendorf, akik nem először és nem utoljára megpróbáltak tenni valamit a törvényesség és a józan ész érdekében. Egy ideig, harmadikként, Reischach államtanácsos is támogatta őket. Az világosan kiolvasható gondolatmenetükből, hogy nem magyar rokonszenvről van szó, hanem bizonyos értelemben a megelőző hónapokban oly sok csorbát szenvedett uralmi szakszerűség védelméről. Eger azt fejtegette: sem magánszemélyek, sem uralkodók ama jogát nem lehet kétségbe vonni, hogy elbocsássák szolgálkat, hivatalnokaiakat. Mindazonáltal úgy vélte, hogy a magán- és közszolgálatban állók között lényeges különbség van, nevezetesen, hogy a közalkalmazottak elbocsátása ezek egzisztenciáját veszélyezteti, míg a magánalkalmazott viszonylag könnyen találhat magának állást. Az állami elbocsátás mindig kegyvesztésnek számít. Ha tehát a szóban forgó tanárokkal ez történik, akkor ezt körültkintő vizsgálatnak kell megelőznie, és ilyen döntés nem alapozható a jakobinusperben kivégzettek pusztán gyanúba keverő állításaira.

Zinzendorf szerint az országbíró, a jogügyi igazgató, sőt a főherceg is be kell lássák, hogy mind a kellő bizonyítékok hiányoznak, mind a vád megfogalmazása nélkülözi a kellő alaposságot. Majd pedig egyenként sorra vette a vádpontokat, és arra a következtetésre jutott, hogy vádemeléshez azok elégtelenek. Az általa ez ügyben írt vótumon átüt a megvetés a magyar politikai vezetés túlbuzgó képviselői iránt. Egy példa: „Ha Martinovics, mint ismeretes, gonosztevő volt, akkor azt kell hinni, hogy az, akit ő rossz morális karaktere miatt bevádol, éppen hogy erkölcsös ember. Az, hogy a királyi jogügyek igazgatója . . . Kreil Antalt, a filozófia tanárát, azért mert a kanti filozófia híve, ateistának és a tiszta vallásosság ellenségének tekinti, az csak Némethnek, a királyi jogügyek igazgatójának tudatlanságát bizonyítja, aki Tripartitumán kívül semmit nem

8. Izdenczy József

ismer. Egyetlen filozófus sem kísérelte meg inkább, mint Kant, hogy a tételes vallás tanait az ész alapján igazolja, és a keresztény morál alapján oly kiválóan tanítsa. Ő és írásai soha nem tesznek senkit ateistává.” Úgy vélte, hogy a jogügyi igazgató és az ország-bíró felterjesztése alapján a felségsértési pernek semmi alapja nincs. Ha egyébként ez bizonyítható lenne – tette hozzá –, akkor ő természetesen kevésnek érezné a nyugdíj folyósítása nélküli

elbocsátást. Miután azonban a vád bizonyíthatatlan, „semmi ok nincs arra, hogy a magyar tanulóifjúságot jó tanárok sokaságától fosszák meg, hogy a nemzet barbárságát – amelyre a megyék, kormány székek és bíróságok oly elkeseredetten panaszkodnak, továbbörökítsék”.

Ferenc császár ugyan új vizsgálatot rendelt el, de a jogügyi igazgató újra ugyanarra a szélsőséges álláspontra helyezkedett. A kivizsgálásban részt vevő országbíró és tárnokmester is hozzá csatlakoztak. Végh országbíró szerint a gyanús tanárok elmozdításához teljesen elegendő az, hogy annak idején a jakobinusper során több vádlott azzal védekezett (menteni igyekezve saját tevékenységét), hogy a felforgató eszmék „a nyilvános oktatásban is megvannak”. Így látta ezt József főherceg is, és nagyon is a császár gondolkodásának megfelelően zárta 1795. október 7-i jelentését. Súlyos veszély lenne az egész Monarchia számára, írta, ha miután már egy egész generáció megromlott, továbbra is helyükön maradnának a romlást terjesztő felforgató elemek. Nem lesznek többé becsületes, megbízható emberek. Hogy ennek milyen messzemenő következményei lehetnek, ki sem fejtette, mert azt, úgymond, a császár maga is jól tudja. „Ha azonban a tanárok el lesznek bocsátva, akkor Felséged meg lehet győződve arról, hogy az ország legnagyobb része örömmel fogadja azt és Felségednek örökké hálás lesz érte.”

Felforgató elemek az egyik oldalon, jog és méltányosság a másikon – fehér, fekete képlet. Ezt szerette a német-római császár, és teljes egészében elfogadta József főherceg – szerinte – „érett”, „átgondolt” beadványát, amely – tegyük hozzá – Németh János beadványának szinte a másolata volt. A iustitia nagy tisztelőjének Izdenczy mindenesetre részletesen kidolgozta a döntés előtt a probléma jogi hátterét. II. Andrásig visszamenőleg előbányászta azokat a magyar törvényeket, amelyek alapján az elbocsátás jogilag támogathatónak látszott.

Eger és Zinzendorf annyit mégis elértek végül, hogy a kilenc érintett közül csak ötöt bocsátottak el (Kreil, Koppi, Tichy, Török és Piller), és még nyugdíjat is folyósítottak nekik. Mindazonáltal a Kancellária utasításba kapta, hogy figyeltesse őket és jelentse, ha valami gyanú merülne fel velük kapcsolatban.

A kormányzat vigyázó szeme azonban nemcsak az ország fővárosára figyelt. A jakobinus per földrengése után mindenütt utórezgéseket szimatoltak a per egykori vádlói. Kazinczy Ferenc joggal írta: példa kellett, hogy rettegjen az ország. Berzeviczy Gergely is megdöbbenve írta le a már említett *Majestätsprozess in Ungarn* című röpiratában a törvénytelenégeket. De nem a megrázkódtatás (1795-ben), hanem az évekig tartó konok aprómunka tette oly népszerűtlenné a kormányzatot Magyarországon. A jakobinusoknak sem Ausztriában, sem Magyarországon nem volt jelentős háterszáguk. A forradalom iránti rokonszenv egyre csökkent a francia jakobinus diktatúra túlkapásai miatt. Azok a gyér megnyilvánulások, melyek Magyarországon a francia forradalom iránti rokonszenvre utaltak, jórészt át nem gondolt dühkitörések voltak. Egy-egy Marseillaise-ének, a *Moniteur* olvasása, a francia sikerekre üritett poharak mögött általában nem húzódott meg komoly tartalom. A francia forradalom a királyok, Franciaország Ausztria ellensége volt. A német-római császárral, az osztrák politikai vezetéssel szembeni fenntartásoknak lélektanilag igen egyszerűen magyarázható, önmagukon nem túlmutató jelentőségű jelzései voltak a francia szimpatizáns megnyilatkozások. A politikai okosság mérsékletre inthette volna az udvart. Ferenc császár és szűkebb környezete azonban nem voltak megáldva ezzel a képességgel. Hogy milyen tragikusan nem, arra a továbbiakban minden elmélkedésnél beszédesebb, bár nem túl szórakoztató példákat sorolhatunk fel. Látni fogjuk, hogy a gyanús tanárok elleni vizsgálat nem nevezhető túlkapásnak, hanem mintegy jelzésszerűen: csepp a tengerben. Része egy megfélemlítő politikának, amelyet végül is néhány eszelős irányított, s amely azt akarta elérni: mindenki érezze, van veszítenivalója. Szinte nem akadt olyan jelentősebb magyar család, amely körül ne cikáztak volna a villámok, ne keveredett volna gyanúba a család valamelyik tagja, barátja, alkalmazottja vagy nevelője.

Vidéken Zala megye került többek között a figyelem középpontjába. Előbb csak Spissich János alispán ügyéről volt szó, de ahogy teltek a hónapok, évek (!), az eredetileg egy ember

ellen indított eljárás lassan-lassan kiterjedt a megyei vezetés egészére. A vizsgálat vezetői, élükön a helytartóval meggyőződtek arról: elég megbolygatni a felszínt, és a hamu alatt parázsra bukkannak. Annak idején Martinovics vallott Spissich ellen, de kivégzése előtt Sigray gróf is azt mondta: tudomása szerint a zalai szabadkőművesek reformterven dolgoznak. A páholy nagymestere pedig az alispán volt.

Megindult az eljárás. József főherceg, 1796-tól nádor, Németh János, a Kancellária egyaránt foglalkoztak a megyével. Aztán hiába a nagy nyomozás, a vizsgálat megfeneklett. A vádat nem sikerült bizonyítani. Mint ahogy azt a közben felmerült új vádpontot sem, hogy Spissich állítólag egy megyei közgyűlésen forradalmat jövendölt Magyarországon. Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy az alispánt meg akarták valahogy büntetni. Kiderítették: Hajnóczy-levelei vannak, és más „hazaárulókkal állt levelezésben”. József főherceg megírhatta a császárnak: az eredeti vádat nem lehet ugyan bizonyítani, de a vádlottat állásából el kell bocsátani. Sőt ahol ilyen az alispán, ott romlott az egész megye, le kell tehát váltani a teljes magisztrátust. Ekkor már több mint egy éve zajlott az 1795 nyarán kezdett vizsgálat. Külön vizsgálóbírót küldtek ki, többször összeült emiatt az Államtanács is. 1797-ben aztán még gyanúsabb lett a megye, mivel ellenezte a nemesi felkelést. Ekkor már a legnevesebb megyei urak is belekeveredtek az ügybe, mint Althan főispán, Festetics György gróf, Szapáry Péter gróf, Tuboly László és mások. 1797 őszén az országbíró vezetésével már külön bizottság tárgyalta a zalai fejleményeket. Aztán az az év is eltelt. S amikor 1798 áprilisában a vizsgálatot lezárták, egyedül az volt bizonyos, hogy az eredeti vádat ejteni kell. Az illetékesek mégis egyetértően fogadták József nádor javaslatát, hogy a megyei vezetést „kompromittálni” kell. Megtették. Spissichet leváltották és megintették, leváltották a főispánt és Mlinarics másodalispánt. Festeticset törölték a kamarások, három személyt a táblabírák sorából, leváltottak egy szolgabíró, többeket megfeddtek stb.

Miért is indult a vizsgálat három évvel előbb? Mert Sigray „hallott” valamit Zala megyéről. A procedura nem érte el ugyan a célját, de tekintélyes ügyet produkált.

A zalainál bonyodalmasabb, időnként paródiába illő volt az a vizsgálat, amely Zemplén megyében folyt. A kancellár már 1795 elején megírta Bécsbe – egy feljelentésre hivatkozva –, hogy az észak-magyarországi megyében jakobinus szervezkedés zajlik. Központja Kazinczy András háza. A résztvevők érdeklődnek a francia forradalom és alkotmány iránt, örömmel hallják a francia fegyverek győzelmét. Köztük van Orczy főispán is, az elítélt Szulyovszky Menyhért barátja.

József nádor, Németh János jogügyi igazgató, Szentiványi Ferenc sárosi főispán személyében külön vizsgálóbíró, a Kancellária és az Államtanács vettek részt az eljárásban. A szokásos teljes apparátus a felforgató magyarokkal szemben. Sok száz oldalra rúgtak már az iratok, amikor 1797 elején József nádor igen terjedelmes jelentésben összegezte az addigi eredményeket, csokorba kötötte a vádpontokat és további bizonyítékok felkutatására ösztönözte a vizsgálóbírót. Nem érdektelen, ha felsorolunk néhány érintett személyt, vádpontot, vagy inkább vádpontkarikatúrát.

Rhédey Lajos egy megyei közgyűlésen felszólalt az osztrák katonaság beszállásolása ellen. Azt mondta, nem kellene mást tenni, mint hogy minden paraszt behozza a megyeházára a hozzá beszállásolt katona levágott fejét. Ez a Rhédey is szoros kapcsolatban állt az összeesküvő Szulyovszkyval (mint Orczy főispán). Ennek rákóci házában kardhüvelyéből iratokat húzott elő, melyek „francia elveket tartalmaztak”, és azokat a jelenlévőknek felolvasta. Ő volt az is, aki, mikor Szirmay Péterné a franciáktól való félelméről beszélt, azt mondta: „Szégyellje magát, hogy így beszél, nincs mit félni a franciáktól, akiket, ha valóban bejönnek, barátként kellene fogadni.” Ott állt a számláján az is, hogy szintén Rákócon, Szulyovszky, gróf Sztáray Mihály és a gróf gyerekei nevelőjének társaságában bizonyos iratokat olvasott, arra németül és franciául megjegyzéseket tett. Igaz – folytatta teljes komolysággal a nádor –, a beszélgetés tanúja sem németül, sem franciául nem tud (!), „így nem tudja megmondani, miről beszéltek, azt azonban tudja, hogy Rhédey Lajos meggondolatlanul beszélt”. Péchy Imre és testvére, József pedig ugyanitt

9. Németh János jogügyi igazgató

voltak annak tanúi, hogy Rhédey, Szulyovszky, Szirmay András és Pál a francia alkotmányról elmélkedtek, védtek, és azt kívánták, hogy Magyarországon is hasonló alkotmányt vezessenek be. Majd egy ebédnél Rhédey, a Szirmayak és Szemere László Dumouriez francia tábornok egészségére ittak. Szirmay András pedig ugyanekkor megjegyezte: borát az idén nem adja el, hogy meg tudja majd vendégelni a bejövő franciákat.

Egy pap szerint Szirmay Pál már régen hirdeti, hogy az emberek természettől fogva egyenlők, és ő szívesen adná oda vagyona egy részét a francia alkotmányért. A francia király pedig rászorgált arra, hogy despotizmusa miatt kivégezzék. Többen jelentették, hogy a fenti „romlott személy” az egyenlőség elveit tárgyalja parasztjaival. Sőt arra is akadt tanú, hogy Szirmay a testvérével, Szulyovszkyval és néhány lengyelrel 1794-ben Vinnában (Ung megye) „konferenciát” tartott. Olvashatjuk a Kazinczy körül kialakult „liga” illusztris névsorát is: Szulyovszky Menyhért, Rhédey Lajos, Bernáth Ferenc, Bernáth László, Sennyey János báró, Török Lajos gróf, Szirmay Antal, Szirmay Ádám, Szirmay Pál, Boronkay Zsigmond. Ezek „megyegyűlések alkalmával, amilyen gyakran csak lehetett összejöttek, tanácskoztak és nemcsak hogy senkit nem engedtek be társaságukba, hanem azonnal szétszéledtek, ha valaki idegen megjelent a közelben”.

A megyei magisztrátus – írta a nádor – felforgató elemek szövetsége. Bármilyen mulatságos, de elkészítették a megyei vezetés genealógiai táblázatát. Arra a következtetésre jutottak: sok a rokoni szál, ami közügyekben „nem szokott a legjobb következményekkel járni”. Szó esett még ezen kívül további lengyel kapcsolatokról, jakobinus kátékról, tiltott francia írások terjesztéséről. Legalább száz személy ellen merült fel súlyos vád.

Budán Németh János, Bécsben Izdenczy József volt elemében. Előbbi a nádor, utóbbi az ügyet lassan nagyon kínosnak érző Kancellária mérséklő javaslatai ellen kelt ki az Államtanácsban.

Eger és Zinzendorf tanácsosok is elképedve nézték a kirakatpert. Eger szemei előtt nyilván nemcsak Zemplén megye fejleményei lebegtek, amikor összefoglalta gondolatait: „A büntető

10. Török Lajos kassai tankerületi főigazgató

igazságszolgáltatás gyakorlásáról van szó jelenleg nagyszámú személy ellen, akik részben államellenes tevékenység, részben gonosz eszmék terjesztése miatt kerültek gyanúba és vád alá. A büntető igazságszolgáltatásnak meghatározott előírásai és olyan eljárási szabályai vannak, amelyekről nem lehet eltérni. Hogy az eljárás ne kivégzéssel kezdődjön, hogy a vádlott és gyanús személy ne szégyenítették és ne aláztassék meg... minden jól berendezett államban bevezették az előzetes, mindenre kitérő kihallgatást. A vádlott személyt mindig ki kell hallgatni... az ellene felhozott vádakat illetően. Csak az büntethető meg, aki a terhére rótt vétséget vagy elismeri, vagy azt tanúk vallomása, a körülmények és a tett elkövetésének összeesése bizonyítja. Mindezeket a bölcs alapelveket, melyeket a törvényalkotók az állampolgár nyugalma és a biztonsága szavatolására hoztak... a jogügyi igazgató nem tartotta szem előtt... Fiskális akciót, elbocsátásokat, szigorú, nyilvános feddéseket, elmozdításokat követel, mielőtt a vádlottakat felelősségre vonnák.” Az államtanácsos úgy érezte, hogy egy nemzet egykori „tévelygését” ez a per néhány megyei nemes nyakába akarja varrni. Eközben az egész államvezetésre rossz fényt vetően megsértik a törvényeséget és a legegyszerűbb eljárási szabályokat.

Zinzendorf ehhez a véleményhez csatlakozott. S az eredmény? Mikor közel négy év után az ügyet végre lezárták, a mintegy 100 vádlottból összesen négyet mentettek fel. A többieket – így vagy úgy – megbüntették.

*

Ha Ferenc császár levéltárában (Kaiser Franz Akten), különösen bizalmas irataiban (Vertrauliche Akten) lapozgatunk, ebben a gondosan őrzött, elképesztő mennyiségű anyagban, akkor az egész birodalomról, de főként Magyarországról valami ördögi kép kerekedik ki előttünk. Nincs a birodalomnak és nincs az országnak olyan zuga, ahol ne zajlana valami titkos szervezkedés, ne bukkannának a fennálló rend fenyegetettségének valamilyen konkrét példájára. Aztán, ha József főherceg nádor Domanovszky Sándor által kiadott iratainak három vaskos

kötetét olvassuk át, csak némileg enyhülnek a kép sötét kontúrjai, sőt a század végéig egyáltalán nem. A nádor iratait is szinte vizsgálóbírói jelentések sorozatának lehet felfogni. Szinte érthetetlen, hogyan lehet ennyi vizsgálatot lefolytatni, és ennél is érthetlenebb, hogyan sikerül az apró-cseprő ügyekből a felségsértésig fokozható bűnügyeket kreálni. A magyarázat csak részben található meg az éppen uralmon lévő apparátus kicsinyes rendőri habitusában. A hatalom alapvetően az intolerancia ennél keményebb kényszerpályáján mozgott. Legalább látszatpolgárosodásra és látszatpluralizmusra van ahhoz szükség, hogy az uralmon lévők kritizálása elfogadott ellenzéki magatartás lehessen. Addig a kritika és a hazaárulás-felségsértés határai igencsak képlékenyek. A felvilágosult abszolutizmus sem tette legitim politikai magatartássá az ellenzékiséget, mégis üde színfolt volt a Monarchia történetében, mert legalább eltűrte az ellenzéki vélemények kinyilvánítását. Ez a pozitívum persze nem a rendszer belső, lényegi ismérve volt, hanem pusztán az azt akkor éppen reprezentáló uralkodó tetszésétől függött. II. József éppen a teljhatalma révén engedte meg a *gyakorlatban* az ellenzékiséget, pontosabban szólva az ellenvélemények kinyilvánítását. Az uralkodó halálával nem alapvető változás történt – hiszen II. József volt a deviáns politikai modell –, hanem a rendszer visszatért a bevett sémához.

Ez a séma, a felvilágosult abszolutizmus kormányzati rendszeréhez képest kétségekívül reakciós „fordulat”, de a századfordulón általános európai jelenség volt. A francia forradalomtól a koronás fők mindenütt megriadtak. A századfordulós rendszerek mindenütt megtagadták reformer elődjüket, a felvilágosult abszolutizmust. Ami II. József idején megtűrt ellenállás volt, az II. Lipót és I. Ferenc korára felforgató tevékenységgé minősült át, s a fenyegetettségnek csak némi túldimenzionálására volt szükség ahhoz, hogy minden ellenvélemény államellenes tevékenységgé váljék. S miközben a kormányzat magyar kritikusai a szükséges változásokat döntően a fennálló szisztémán belül képzeletük el, a kormányzat görcsösen igyekezett minden bírálatban szabadkőműves, jakobinus, forradalmi elemeket találva az általános rendszerellenesség képzetét kelteni.

Egyre gyakrabban fordult elő az is, hogy Bécsben nem hittek a nádor hangulatjelentéseinek, s azokat a Magyarországon jelen nem lévők, az ország hangulatát nem ismerők szigorúbbra hangolták. 1796 folyamán pl., amikor a háború miatt is országgyűlés összehívására volt szükség, József főherceg úgy vélte, hogy Magyarországon a hangulat alapvetően jó. Ha a császár összehívna egy konkurzust, lehetőség nyílna a hadisegély és katona megajánlására. Majd később országgyűlés összehívását is ajánlotta. Úgy vélte, minden „becsületes magyar” életét és vérét fogja felajánlani a királynak, és még az ellenzékiek is csatlakozni fognak, mert tudják, hogy ez a háború javaikat és kiváltságaikat is érintheti. Ezzel szemben besúgóí jelentések, névtelen emlékiratok és természetesen Izdenczy államtanácsos arról győzködtek a királyt, hogy a hangulat rossz, az országgyűlés támadást fog intézni a felségjogok ellen. Azt azonban remélte: ha mégis sor kerülne országgyűlésre, lehetőség lesz a „báránybőrbe öltözött farkasok” leleplezésére.

Az udvar Magyarországon mindenütt báránybőrbe öltözött farkasokat keresett. A zalai és zempléni vizsgálat konkrét eset volt, amikor talált valamit, s ez további kutatásokra ösztönözte. Vigyázó szemeit persze nemcsak Magyarországra irányította, de Szent István koronájának országai voltak a Monarchia neuralgikus pontjai.

Pergen rendőrfőnök 1797 végén tanulságos hangulatjelentést készített a birodalomról, egyenként sorra véve az egyes országrészeket. Talán nem érdektelen megvizsgálni, mit mondott előbb a nem magyar részokról. Ausztriában – írta – a nép és a polgárok helyzete alapvetően jó, az alkotmánnyal elégedettek. Csupán Bécsben találni zavaros fejű idegeneket. Csehországban is rend van, az ellenség közeledtekor a csehek jelét adták hűségüknek. Itt azonban föllelhetők a szabadkőművesség nyomai. Különösen méltók a rendőrség figyelmére a fürdőhelyek, főként Karlsbad, olyannyira, hogy oda külön rendőrségi embert kellene állítani. Galíciáról csak jókat jelentett. A hangulatot jobbnak találta ott annál, mint amikor Galícia még Lengyelországhoz tartozott. Elő-Ausztria kifejezetten lelkes. Tirol úgyszintén a birodalmi

kormányzat híve, az ott már feltűnt francia emisszáriusok nem értek el sikert. Stájerországban és Karinthiában több a romlott személy. Bizonyos fontosabb személyeket a leggondosabban kell figyelteni, különösen néhány veszélyes könyv terjedését kell megakadályozni. Ezeket a könyveket, ahogy azt a vizsgálatok bizonyítják, Stájerországban elég tág körben olvassák. Külön felhívta a figyelmet egy bizonyos Herbert báróra Klagenfurtból, aki különféle újságokat járat és mindenféle íróval levelezik. E néhány apróság ellenére az ország hangulatát megnyugtatónak látta. Triesztben éltek francia szimpatizánsok, de ezt az éppen létrejött Cisalpin Köztársaság közelségének tulajdonította, s jelezte a császárnak, hogy a rendőrség figyelni fogja az idegeneket.

Míg a birodalom nyugati részén csak szórványosan találkozni aggasztó jelenségekkel, addig Magyarországon lépten-nyomon. Ráadásul minden társadalmi rétegben. Az imént utaltunk az 1796. évi országgyűlés körüli nézeteltérésekre. Nos, az összeült, hadisegélyt, katonát szavazott meg, és nemesi felkelést is megajánlott, sőt Józsefet is nádorrá választotta. Ezt elemezve Pergen rendőrfőnök azt állapította meg, hogy az inszurrekción ugyan a magyar nemesség önként jelent meg, de nem hatotta át patrióta lelkesedés. Abból pedig, hogy a háborúért általában nem lelkesednek Magyarországon, azt a következtetést vonta le, hogy a nemességnek kedvezőtlen a viszonya uralkodójához. Ezt a rossz véleményt „azok a személyek, akik állásukat elvesztették, mint Zichy, Ürményi, Orczy, Prónay, Spissich, Czinderi stb. kihasználják, hogy a király minden lépése iránt bizalmatlanságot keltsenek”. A rendőrfőnök tudni vélte, hogy már a következő országgyűlés ellenzéki programját is kidolgozták.

De – folytatta tovább – az „aggasztó” jelek szélesebb rétegekben is fellelhetők. Idézzük: „Martinovics és a vezető összeesküvők feje a porba hullt ugyan, de a mérgezett növény gyökerei még nincsenek kiirtva. A kihallgatások szerint azok között a fiatal emberek között, akik a pesti egyetemen egykori tanáraiktól bizonyos kétes tanokat szívtak magukba, többen vannak, akik Martinovicshoz és annak követőihez lélekben vonzódnak, őt, mint a szabadság mártírját nézik, és az általa alkotott katekiz-

must evangéliumként tisztelik.” Azt is tudni vélte, hogy a szabadkőművesség is tovább működik, csak óvatosabbak lettek tagjai, és külföldi kapcsolataik sem szűntek meg. A franciák is úgy látják Pergen szerint, hogy Magyarországon nagy lehetőségek adódhatnak, és csupán akaratuktól függ, hogy azt egy pillanat alatt köztársasággá változtassák. A császár éppen így gondolkodott. Szerinte is Magyarország a birodalom gyenge pontja. A franciáknak több a szimpatizánsa Magyarországon, mint a birodalom többi részében együttvéve, s míg az utóbbiak nyugodtak, az előbbi forrong.

József nádor jelentései ugyan nem mindig illeszkedtek harmonikusan ebbe a képbe, de azért olvasói elég adatot találhattak azokban, amelyek az országról alkotott sötét képet látszottak igazolni. A nádor megpróbált differenciálni. Azon befolyásos kevesek egyike volt, akik az uralkodót nem feltétlenül ellenséges elfogultsággal tájékoztatták, de nem volt magyarbarát és elsősorban ő is a disszonáns hangokat hallotta meg. Ebből a szempontból sokat elárul, hogy mikor 1797-ben a Hétszemélyes Táblán megüresedett egy hely, első helyen Németh Jánost, a jogügyi igazgatót ajánlotta arra, mondván, hogy az utóbbi három évben „fáradhatatlanul” tevékenykedett, és munkáját legfelső megelégedésre méltón végezte. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy jelentéseiben vissza-visszatérnek a felforgatásra utaló mozzanatok. A fentiekben ismertetett esetekben is ő volt az egyik főszereplő.

Az állam és kormányzat veszélyeztetettségének működő ideológiája a klasszikus szabályok szerint erősödött. A veszélyes elemek a kellő elvontságban léteztek, s ezt így lehetett a legjobban használni. A legkedveltebbek a teljesen szabadon kezelhető vádpontok voltak: szabadkőművesség, jakobinizmus, klubizmus. Legkézzelfoghatóbban pedig a francia kapcsolatok kínálkoztak a század vége felé. Nemcsak azok váltak gyanússá, akik érdeklődtek a francia események és írások iránt, hanem azok a többnyire írástudatlan szerencsétlenek, akiket a kormányzat kényszerített a francia hadszíntérre. És – nem ismeretlen jelenség ez a történelemben – vádlottként, potenciális felforgató-

ként kezelt, ha hadifogolyként, esetleg rokkantan, vagy érdemeik jutalmaként szabadságra hazatértek az országba. A francia seregek ellen hurcolt egyszerű emberek, többnyire parasztok, felforgatókká lettek bevetésük pillanatában: „A szabadságos és a megrokkant katonák, akik szolgáltak a francia háborúban, hazatérvén összevissza fecsegnek a franciákkal kapcsolatban... talán nem lenne fölösleges, ha szigorúan figyeltetnénk őket, minthogy a parasztok, akik ugyan a beszédeket általában nem értik, azért gyakran romlott képzeteket alkotnak.” – írta József nádor. Ezeknek a veszélyeknek gyakran adott hangot s javasolta, hogy erre az alispánoknak is külön fel kell hívni a figyelmét.

Jól jött a kormányzatnak, ha időnként egy-egy lázító írással tudta igazolni az összeesküvés szellemét. Kevésre bukkanhatott, de ha akadt, alaposan eltúlozta jelentőségét. 1798. április 3-án arról jelentett a nádor, hogy a váci templom falára március 30-án kiáltványt függesztettek ki. Többek között ez állt benne: „Vivat respublica hungarica, sit perpetua libertas, atque aequalitas. Éljen a magyar respublica, legyen örökké szabadság, egyenlőség... éljen a szabadság! Éljen Martinovics, Laczkovics, Sz. Mariai, Zsigrai, Hajnóczi kedves jó akaróink veteményi, kik német kard által kimúltak, de nem egészben.” Ugyanebben a jelentésben esett szó arról, hogy Nagyszombatban leveleket találtak, melyek forradalomra hívtak fel. A nádor természetesen azonnal utasította a jogügyi igazgatót a szigorú vizsgálatra. Aggódva írta, hogy véleménye szerint Magyarországon nem elégséges a karhatalom, „ha valami történne, nem tudnánk semmit se tenni”.

*

S éppen a fenti veszélyek miatt volt állandóan napirenden a rendőrség tevékenysége, mint a kormányzat egyetlen igazán kedvelt védekező reflexe mindezek ellen. Már Pergen rendőrfőnök említett írása utalt arra, hogy ha Magyarországon nem lennének titkos ágensek, akkor az ország hangulatáról a birodalmi fővárosban teljesen torz kép élné. De nemcsak a rendőrfőnök foglalkozott a magyarországi „közbiztonság” ügyével, hanem

a császár, József nádor, Saurau kamaraelnök, Végh országbíró, Szentiványi tárnokmester és Németh jogügyi igazgató is. Mindannyian részt vettek azon a tanácskozáson, amely hosszas előkészületek és terjedelmes memorandumok után a magyarországi rendőrségről döntött. A döntés pedig jogerőre emelte a meglévő gyakorlatot: az ország titkos rendőri és besúgói ellenőrzését. A résztvevők – egyébként joggal – úgy vélték, hogy Magyarországon nem állítható fel legálisan osztrák vezetés alatt álló rendőrség.

Így aztán „érett”, mi több, az ország alkotmányára tekintettel lévő döntésnek tartották, hogy egy, a közvélemény előtt titokban tartott apparátust építenek ki a biztonság és a közmorál érdekében. „A jelenlegi kritikus időben elkerülhetetlenül szükséges, hogy egy privát és titkos rendőrséget állítsunk fel... a királyi felség, a főherceg nádor vezetése alatt, aki, mint az ország feje, az egész közigazgatást is irányítja. . . évégből a megyékben, kerületekben . . . és városokban néhány derék, hűséges és titoktartó személyt kell kiválasztani, akik a Generalkommandóval egyesítve, általa támogatva, egy számukra készített titkos utasítás szerint dolgoznak, gondosan őrködnek a közbiztonságon és rendszeres jelentéseket küldenek a királyi felségnek.” Ezzel az a képtelen helyzet intézményesült, hogy az országról besúgók alakították az udvar véleményét, olyanok, akik többnyire nem tehetségtelen, ám kétes egzisztenciájú karrieristák voltak. S rendszeresen meggyőződhetünk arról, hogy jelentéseiket megbízóik elvárásaihoz igazították.

A spiclirendszer kiépítésével az egész országban kondicionálódott a bizalmatlanság. Megmérgezte az emberek közötti érintkezést, kitermelt egy önkéntes besúgói hálózatot, és alkalmi feljelentgetők széles táborát, akik provokációtól félve, maguk jelentették fel akár barátaikat is. A címzettek pedig véresen komolyan vették ezeket a feljelentéseket.

Három példa:

A jakobinus per egyik vádlottjának, Szén Antalnak volt egy Károly nevű öccse. 1795 januárjában, amikor letartóztatásban lévő bátyja érdekében Pestre ment, őt is letartóztatták. Németh

figyelme azért irányult rá, mert iratai között gyanús leveleket találtak, és lakóhelyéről, a Zala megyei Türről is érkezett ellene feljelentés romlott erkölcei, demokratikus elvei, felforgató gondolatai miatt. Bizonyítékok hiányában szabadon engedték. Állásából mindenesetre elbocsátották. Az állástalan, ezért elke-seredett Szénnek barátja volt egy bizonyos Joseph Neuherr nevű helytartótanácsi fogalmazó. Ez utóbbi – barátság ide, barátság oda – 1795 augusztusában levelet írt Pestről Ferenc császárnak. Azt jelentette, hogy valaki a király életére tör, s kérte az ural-kodót, intézze el, fogadja őt a jogügyi igazgató, s akkor ő, Neuherr, az egész „sötét tervet” fel fogja tární. Németh János, nyilván a király utasítására fogadta Neuherrt, aki írásban is előadta mondanivalóját. Ennek alapján fogták perbe Szén Károlyt.

A Németh vezette gépezet beindult, és szokásos olajozottsá-gával működött. A vádló az eljárás során rendszeresen küldött jelentéseket a királynak és József nádornak is. Teltek a hónapok, évek. 1797. március 22-én József nádor is referált az ügyben a királynak. Kiderült, írta, hogy Szén valóban romlott erkölcsű, de hogy titkos fegyvert készített volna a király meggyilkolására – nem bizonyítható. Pedig ez volt Neuherr vádja, amely alapján ekkor már közel két éve ült Szén. Ő azt állította, hogy ő csak egy olyan, szögeket kilövő botot készített, amivel békákat tudott „elejteni” orvosi kísérleteihez. A jogügyi igazgató – írta a nádor – „még sok, az illető Szént érintő körülményt sorolt fel, ami vádolja és úgy véli, hogy bár a vádlott bizonyítékok híján felségsértési perbe nem fogható, de mert romlott ember... életfogytiglan be kell zárni.” A „fegyverről” egyébként Kazinczy is tudott. A *Fogságom naplójában* írta: „Az elméjében megté-bolyodott Szén Károly azt írta a bátyjának, hogy ő leül a' víz szélén 's pálczája végébe szúr egy szeget, 's meg rántván a' pálczán végig menő drótot, azzal lövöldözi a' legkövérebb zöldbékákat, kiket kövérségeknél fogva királynak, királynénak, az apróbbakat hercegeknek, grófoknak nevez. Ez veszedelmes az új Caraffa (Németh) előtt, 's Szén Károly esztendőig sanyargattatott a' levél miatt.” Ez volt hát a titkos fegyver. A per azonban nem ért véget.

A vádlottat, miután időközben kiderült, hogy katonaszökevény, átadták a katonai hatóságoknak, de rövidesen vissza is kapták, azzal az indoklással: „Azoknak a szökevényeknek a csoportjába tartozik, akik II. József alatt egy általános amnesztia alkalmával jelentkeztek, így nem büntethetők.” Ezt a nádor már 1799. január 7-én írta a királynak. 1799 szeptemberében a jogügyi igazgató (ekkor már Majláth György) még mindig csak kérdezte a királytól, mi történjék Szénnel. Valószínűleg 1802-ben szabadult József nádor közbenjárására. Hét évet töltött börtönben anélkül, hogy Neuherre vádját bebizonyították volna. Az ügyszóhoz hozzátartozik még, hogy Neuherre is börtönbe került, miután Szén – talán jogos bosszúból – ellene vallott. Nem bírván elviselni a börtönt, már 1797 elején öngyilkos lett.

Hasonló eset történt Temes megyében is. 1800 januárjában Four János torontálfalvai jegyző tudatta a kormányval, hogy fontos jelenteni valója van. József nádor a temesi kerületi biztost, Tormássy Antalt jelölte ki az ügy kivizsgálására. Utóbbi 1800 augusztusában elfogatta Kraudy Pál ügyvédet és Győrffy József kamarai mérnököt, de a feljelentőt is, úgy vélvén, hogy ő is benne volt az általa feladott összeesküvésben. Mi történt valójában?

Győrffy 1797-ben megismerkedett Fourral. Rövidesen csatlakozott hozzájuk Kraudy is. Gyermeteg tervük szerint kifosztottak volna egy postakocsit, a pénzen híveket szereztek volna – magyarokat, horvátokat, rácokat, tótokat – és kiverték volna az országból a németeket. De az összeesküvők összeeszerkészték és a terv kútba esett. Úgy összekülönböztek, hogy Győrffy meg is verte Fourt. Nos, itt a feljelentés legfőbb oka. A jelentéktelen ügy vádlottjait csak 6 év múlva ítélték 6 év fenyítőházra. Persze a vádlottak már 1800 óta börtönben ültek. Ne részletezzük tovább a bonyolult ügyet! Elég annyi, hogy Győrffy és Kraudy 1808 júliusában megszökött, Fourt pedig az év végén kiengedték. Az orvos szerint nem volt egészen normális. Szerencsájukra azonban nem jutottak Németh kezére. Nem úgy, mint a következő ügy szereplői.

Zsarnóczay János ügyvéd 1800 nyarán megismert egy Mikola István nevű táblai jurátust és egy Kis Károly nevű hadnagyot.

Nem szerették az osztrákokat. 1800 körül arról beszéltek, hogy jó lenne, ha bejönne a francia. Nyár végén agitálni kezdtek Pesten. Kis azonban, hogy mentse magát, feljelentette társait a Pest megyei alispánnál. Novemberben elfogták őket – a feljelentőt is. A vádló előtt egy új Martinovics-per körvonalai bontakoztak ki. Kieszközölte Bécsben a felségsértési per megindítását. Az év végére már a legfelső bírói fórum, a Hétszemélyes Tábla is megerősítette a halálos ítéleteket. Zsarnóczyt és Mikolát 1802. június 14-én kivégezték, Kist pedig jutalmul a grazi börtönbe zárták.

A diszkriminált ország

Mind a főhercegek, mind a vezető politikusok – Bubna, Kollowrat, Stadion, Baldacci, Zichy, később Metternich – sokszor foglalkoztak a birodalom sorskérdéseivel. Szinte nem volt olyan elemző jellegű írás, melyben ne lett volna szó súllyal Magyarországról. De minden bizonnyal még a korszak magas pozíciókat betöltő hazai hivatalnokai (József nádor is) meglepődtek volna, ha tudták volna, milyen hely jutott ezekben Magyarországnak. A többség szerint az ország barbár és civilizálatlan.

A frazeológia a szokásos: a Magyar Királyság, úgymond, nagy és dicső ugyan, de korszerűtlen és élősd. Sok kiváltságot élvez, cserébe viszont semmit sem ad, illetve kevesebbet, mint amennyibe „működtetése” Ausztriának kerül. Régóta ezekre a közhelyekre épült a megkülönböztető politika, már Mária Terézia, II. József és II. Lipót alatt is. Egy közös nevezője volt ezeknek a megkülönböztető politikáknak. Az alapképlet mindig ugyanaz: a nagyhatalmi létében fenyegetett Ausztriától, melynek az európai hatalmi politika széles horizontjaiban kellett gondolkodnia, Magyarország elszívja az életerőt. Olyan energiákat kötött le, amelyek hiányát Ausztria a nagypolitikában megsínylette. Magyarország nem tartozott bele a nagypolitikába. A külpolitikai irányvonal, a szövetségi rendszerek alakításában egyetlen magyar intézmény sem vehetett részt – nem lévén ilyen. A kizárólag Bécsből irányított (és az 1780-as évek óta ritkán szerencsés kézzel irányított) külpolitika anyagi következményeinek elviselését Magyarország részéről viszont Bécsben természetesnek tekintették. A magyar részről felhangzó ellenvetéseket a birodalmi érdekek magyarországi megsértésének tartották. S az

ország nemcsak a külpolitika, hanem a gazdaságpolitika és a pénzügyek irányításából is ki volt zárva, miközben persze a hibák következményeit viselnie, a méltánytalanságokat tűrnie illett. Az államvezetés állandóan számlákat nyújtott be az országnak, melyeket az, az udvar szerint, soha nem egyenlített ki. S ezek a ki nem egyenlített számlák – melynek tételeit Bécsben – Zinzendorfot kivéve – soha nem kísérelték meg elfogulatlanul kiszámítani – lassan a diszkrimináció magától értetődő indokaivá lettek. A megkülönböztető politika pedig osztrák részről egyre cinikusabban fogalmazódott meg, mintegy kényszerként, melynek módosítása nem a birodalmi központon múlik, hanem Magyarországnak a „méltányosság” felé lépéseket tevő kezdeményezésén. Így állt elő a párbeszédet soha nem folytató, ténylegesen nem egyenlő államok viszonyának klasszikus zsákutcája. S az ilyenből nehéz a kiút. Az osztrák–magyar viszonyt taglaló legtöbb írás láttelel maradt, bizonyítva, hogy a feszültség a fennálló kereteken belül feloldhatatlan. S hogy ez így igaz, pillantsunk bele egy Magyarországgal szemben kifejezetten megértő írásba!

A császár öccse, Károly főherceg is foglalkozott Magyarország helyzetével (1801. november 28-án nyújtotta be észrevételeit). Elemző jellegű írása határozott céllal készült: Magyarország anyagi és katonai teljesítőképességének további lehetőségeit vizsgálta. Azzal az ismert tétellel kezdte gondolatmenetét, hogy Szent István koronájának országai a Monarchiának integráns és oly jelentős részét alkotják, hogy nélkülük nem lehet a birodalom jövőjéről elmélkedni. Az ország állapota viszont siralmas: „A földművelés és még inkább az ipar minden ága mind ez idáig teljesen elhanyagolt állapotban van Magyarországon. S miközben a természet által minden adománnyal oly gazdagon el van látva ez az ország, mint talán egyetlen másik sem a földkerekségen, kellemes az éghajlata, enyhe és kiszámítható az időjárása, földje termékenysége őfelsége minden országáét felülmúlja, bővelkedik ásványi kincsekben, nagy és kis folyók szelik át és gazdag növényzet takarja mindenütt – ez az ország haldoklik. Földbe vájt vermekben rothadó gabonája, szilajon tartott marhacsordái, szabályozatlan, medrükből kilépő folyói,

lecsapolatlan mocsarai, elvadult termőföldjei és mérföldes pusztái bizonyítják, hogy a természet hiábavalóan pazarolta ajándékait. A magyar paraszt egyformán gördülő napjait olyan kunyhókban tölti, amit egy lappföldi szégyellne, kukoricát rágcsál, miközben a Föld más, kevésbé szerencsés tájainak szorgalmas földművelője, jól berendezett házakban, élelemmel jól ellátva él.”

A főherceg állásfoglalását azonban a továbbiakban nem az általa plasztikusan megjelenített szegénység határozta meg, hanem a szintén jelzett, lehetséges gazdagság. Az országgal kapcsolatos elvárásokat nem a létezőhöz, hanem a lehetőségekhez mérte. Előbb azonban sorra vette a számadatokat, hogy Magyarország gyenge teljesítményét bizonyítsa. Magyarország és a tizenhat szepességi város (ezeket Lengyelország első felosztásakor csatolták vissza) együttesen 4 395 249 Ft 38 kr adót fizet. 7,5 millió lakosról van szó. Ezzel szemben – folytatta a főherceg – Ausztria Enns folyón inneni 1,1 millió lakosa 2 008 968 Ft, Morvaország (1,3 millió lakos) 1 749 603 Ft 30,5 kr, Csehország (3 millió lakos) 7 104 830 Ft adót fizet, tehát kevesebb lakos több mint kétszer annyit. Ugyanilyen, Magyarországot megbélyegző adatokat sorolt elő a katonai állítás terén is. A Magyarország által kiállított katonaság létszáma 63 649 fő, Csehorszáké 51 517, Morvaorszáké 33 372, Alsó-Ausztriáé 30 318. S ha végigtekintünk az 1787–1801 közötti hadkiegészítési számokon, kiderül, hogy Magyarország ezalatt 152 718 újoncot állított, míg az együttesen kb. fele annyi lakosú Galícia és Csehország majdnem kétszer annyit, 150 036, illetve 125 898 főt. Ezek a számadatok a főherceg számára kétségtelenné tették, hogy a megkülönböztető gazdaság- és vámpolitika Magyarország irányában indokolt, mert csak a teherviselés bizonyította hiányát egyenlíti ki. A királyi herceg elismerte tehát az ország kizsákmányolt helyzetét, de nem találta azt méltánytalannak. Magyarország, úgymond, rászolgált arra. Nem méltánytalan a megkülönböztetés. Ezzel szemben: értelmetlen, mert nem éri el kitűzött (jogos) célját. Tovább bénítja ugyanis az ország amúgy is torz gazdaságát, s bezárul a hibás kör: az ország még kevésbé lesz képes a birodalmi terhek viselésére. Az adminisztratív úton akadályozott kereskedelem,

a vámszabályok olyan megállapítása miatt, ami a magyar ipárt teljesen megfojtja, oly mértékben fokozódik a pénzhiány, hogy az ország előbb-utóbb teljesen fizetéseképtelen lesz.

A változtatás mellett nem a méltányosság szól tehát, hanem a legközvetlenebb birodalmi érdek. Miután azonban a főherceg nemigen értett a gazdasághoz, a fenti elemzésen túl nem lehetett sokat várni tőle. A megoldásra nem tett reális javaslatokat. Szép, elvont tanácsai azonban voltak. Például komolyan el kell gondolkodni ezen az egyik napról a másikra meg nem oldható problémán; tenni kell valamit a magyar gazdaság fellendítéséért; be kell vonni a gazdasági szakembereket stb. Az azonban bizonyos, hogy az alapjában nem rosszindulatú írás szerzője nem ért a közgazdaságtanhoz. Amikor ugyanis orvosolni akarta a magyar gazdaság betegségeit, azt hangsúlyozta: Magyarországnak tudtára kell adni, hogy modernizálásának megvannak a nagyon kézzelfogható előfeltételei. Mindenekelőtt: ebből a modernizálásból nem származhat kár az örökös tartományokra. Másrészt, fokozódó erejét részben a birodalom javára kell majd kamatoztatnia, jelentősen fokozva hozzájárulását a terhekhez. Meg kell győzni továbbá a magyarokat, hogy minden előjogukról mondjanak le. Ami pedig az örökös tartományokat illeti: Magyarország nem támaszthat versenyt velük.

Ha ezeket a megkötéseket számba vesszük, akkor nem marad kétség afelől, hogy a bírált megkülönböztető politika legfeljebb egy másikkal cserélhető fel. Rossz helyett egy másik rosszat ajánl.

*

Az osztrák–magyar gazdasági viszonyok Magyarországon is régóta az érdeklődés homlokterében álltak. Hiszen a század közepe óta ismerték a birodalmi gazdaságpolitika elveit, de főként gyakorlatát. Negatív hatásait korán elemezni kezdték a szakemberek. A gazdasági megkülönböztetés politikai kérdés volt. Az iránta tanúsított fokozott figyelmet csupán elmélyítette, hogy a század vége felé, a századfordulón (nem utolsósorban a háborús konjunktúra miatt) az árutermelésbe bekapcsolódott

tágabb nemesi rétegek a feszültségeket saját bőrükön is érezték. A sérelmek közül ez volt egyben a „leghálásabb”, amennyiben elvi lehetőséget kínált szélesebb társadalmi összefogásra. Szemben álló társadalmi rétegeket közelíthetett egymáshoz; a nemesi és a polgári elégedetlenség ezen a téren már régóta erősítette egymást. Nem telt el olyan sok idő azóta, hogy figyelemre méltó elemzések születtek a magyar gazdaság helyzetéről és nehézségeiről. Ismeretes, hogy az 1790–1791. évi országgyűlés több bizottságot állított fel, köztük egyet a kereskedelem helyzetének elemzésére. Ebben a bizottságban Podmaniczky József és Skerlecz Miklós bárók neve csengett a legjobban. A bizottság felhívással fordult a városokhoz, helyzetleírásokat, sérelmeket, javaslatokat kért, és a kívánság termékeny talajra hullott. Szepes és Zemplén megyéből, Fiuméből, Károlyvárosból, Zenggből és más kisebb-nagyobb helységekből jöttek a közösségi, vagy magánosok által írt elaborátumok: hajózás, tengeri kereskedelem, hitel- és váltóügyek, a kereskedelem fellendítését szolgáló közpénztár ügye, csatornázás, útépités, a folyószabályozás problémája és persze a tiltó rendelkezések eltörlésének ügye merült fel (a majd 1826-ban kiadott) írásokban. Ezek alapján Podmaniczky és Skerlecz is készítettek egy-egy elemző igényű munkát. Előbbi egy kevésbé jelentőset a vámügyről, utóbbi a kereskedelemről. Skerlecz munkája volt az ismertebb, bár nyomtatásban csak 1826-ban jelent meg. Egy rövidített változatát azonban 1802-ben kiadták. S miután a bizottsági munkák az 1805. évi országgyűlésig – ahol azoknak a tárgyalását végleg elhalasztották – állandóan a figyelem középpontjában álltak, Skerlecz elaborátumának gondolatai a mű megjelenése nélkül is elterjedtek. Számos családi levéltár mind ennek, mind a kereskedelmi bizottság elaborátumaiban másolatait őrzi.

Skerlecz az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatot elemezve a *gyarmat* szót használta a viszony lényegének kifejezésére. Az elmaradottság elsődleges okát adminisztratív rendelkezésekre vezette vissza. A jogilag független országot tényleges „gyarmatnak” tekintette, amely kizárólagosan az örökös tartományok érdekeinek van alárendelve. Elemezte a 17. század első harmada

11. Skerlecz Miklós

óta hozott gazdaságot, kereskedelmet szabályozó törvényeket, és művéből száraz tényszerűségében az osztrák politikai vezetés elleni vádirat kerekedett ki.

Skerlecz művénél talán nem ismertebb, de könnyebben hozzáférhető volt Berzeviczy Gergelynek a magyar iparról és pénzügyekről írt műve, amely 1797-ben latinul jelent meg Lőcsén (*De commercio et industria Hungariae*), 1802-ben pedig németül Weimarban (*Ungarns Industrie und Commerz*). A mű olvasmányosabb és következtetéseiben élesebb, hiszen az előzővel ellentétben nem egy országgyűlés által felállított bizottság számára, az eredeti intenciók szerint: tényleges munka alapjául szolgáló műnek készült. Mindazonáltal érzik rajta Skerlecz írásának hatása. (Különösen a harmincadrendszerről írt fejezetében, ahol a szerző köszönetet is mondott a zágrábi főispánnak.) Utalt arra, hogy a kereskedelmi bizottság számára írt elaborátumokat is használta. Amikor tehát Berzeviczy Gergely tanulságos munkáját az alábbiakban bemutatjuk, utalunk arra, hogy nem előzmények és nem a közönség számára ismeretlen könyvet tartott kezében az olvasója. Kazinczy Ferenc levelezéséből tudjuk, hogy Berzeviczynek ezt a könyvét a nemesi értelmiség körében számosan forgatták. Alkalmas továbbá ez a könyv arra is, hogy lássuk, Skerlecz és Berzeviczy ugyanazt a látéleletet adják az országról, mint Károly főherceg. Az alaphelyzet hasonló felfogása azonban nem vezet hasonló konklúziókhoz. A következtetések már politikai állásponttól függenek.

Mikor Berzeviczy könyve elején az ország gazdaságát leírta, már-már attól félünk, nem tudja abbahagyni az ország bőségének dicséretét. Aztán később kiderül: ez kitűnő stilisztikai fogás. E fantasztikus gazdagság hosszas, szinte már költőien ömlengő leírása, a kőzetek, ásványok, növények, állatok többoldalas felsorolása majd ellenpont lesz. Ellenpontja annak a nyomornak, szegénységnek, amely ezek után alig érthető. Hiszen már a bevezetés előlegezte: „ha ezen természetes kitűnőségnek (az ország) egyéb körülményei is megfelelnek, saját erejéből könnyen az első helyek egyik legmagasabbikát foglalhatná el Európában. Bizonyára ennek a magas állásnak hajnalpírját láttuk első Lajos és Hollós Mátyás uralkodása alatt.”

A látélet lesújtó volt. Szemben a fejlett országokkal (Angliát, Svájcot, Belgiumot nevezte meg) Magyarország – és ez döntő fokmérője a civilizációban való elmaradottságnak – még a természet alól sem tudta magát emancipálni. Rossz termés esetén tombol a nyomor, az éhínség, jó termés esetén fullasztó a bőség. A rendkívüli lehetőségeket kínáló földet ostobán hasznosítják. Az erdőkben rablógazdálkodás folyik, a vadászat „rend nélkül, önkényesen megy”, a gazdag vadállomány bizonyos területeken már teljesen kipusztult. A termelés minden téren stagnál, s a fejlődő természettudományok másutt már hasznosított eredményeinek itt nyoma sincs. Az 1787. évi összeírás alapján Magyarországon 20 termelőre jut egy fogyasztó és 40 falusira egy városi lakos. Miközben – írta a szerző – a fejlettebb országok termelési módszereinek meghonosításával jobb termésű években egyedül Bihar megye fedezni tudná az egész ország élelmiszer-szükségletét.

Még siralmasabb a műipar helyzete. Körülbelül 240 emberre jut egy iparos. A gyár- és ipartelepek szinte figyelmet sem érdemelnek. Halics, Gács, Óvár, Pongyelek, Buda, Nagyvárad és Pozsony felsorolásával utalni lehet néhány papír-, textil-, fajansz-, vas-, edénygyárra, egy-két salétrom-, timsó-, borkőüzemre – de ezzel Magyarország iparát szinte kimerítettük. Ennek szomorú ellentéte az, hogy a magyar előkelőségek, nemcsak a főurak és a jómódú nemesek, gyakorlatilag külföldről szerzik be az összes szükséges ipari terméket. Bútorokért, finom vásznakért, gyolcsért, posztóért, pamutért, selyemért, bőr- és vasárukért az 1777 és 1786 közötti felmérés tanúsága szerint évente körülbelül 4 millió forint ment ki az országból. „Ezen nagy betegség folytán Magyarország nyomorultan senyved, amin a természet bőséges kegyelme nem segíthet. Ez azután szomorú forrása a gyér népességnek, a lézengő iparnak, a pangó forgalomnak, a bágyadtságnak, az álomkórnak a termelés terén, és annak a nomádszerű fényelgésnek, melyben a kendőzött színű műveltebb osztályok az idegent majmolva kéjelegnek, a másik rész pedig elkerülhetetlen nyomorban sínylődik. Ennek a két állapotnak azután természetes kísérője és örököse a tehetetlen sorvadás.”

Később más művében, Berzeviczy Gergely foglalkozik még mindennek a feudális rendben rejlő okaival. Most azonban figyelme a magyar elmaradottságnak azokra az okaira irányult, amelyeknek okozója Ausztria, és be is tudta bizonyítani, hogy a diszkrimináció önmagában is megbénítja az ország gazdaságát, s „a mély okok” kutatása pusztán elméleti jelentőségű a gyakorlati akadályok megelőző kiküszöbölése előtt.

Mik lennének a magyar kereskedelem természetes irányai és áruai? Ausztria és a német államok számára gabona, gyapjú, bőr és ércek; Itália számára dohány, hús, bőr, érc, gyapjú, fa, hamuzsír; a Török Birodalomba készáruk. Észak felé pedig szinte minden, ami itt megterem, vagy könnyen előállítható: bor, dohány, gyümölcs, méz, gubacs, ércek stb. S ha ma ez nem így áll, akkor is ez lenne a természetes, mint azt a csempészet és üzérkedés is igazolja. Ezek ugyanis az említett irányokban a felsorolt termékekkel folynak. S valóban, megvannak a fontosabb útvonalak is. Ausztria felé Győr, Moson, Sopron és Pozsonyon át; Galícia (tehát észak) felé Kassa, Eperjes, Bártfa és Késmárkon át. Törökország felé az Újvidék, Zimony, Temesvár, az Adriai-tenger felé pedig a Kanizsa, Károlyváros, Fiume útvonal vezet. A gabonának Ausztriába, főként Bécsbe megvolt a kiviteli lehetősége. Az ennél is fontosabb két áruval, a borral és a dohányossal rossz a helyzet. Történelmileg alakult ki, hogy Szilézia, Lengyelország, Poroszország, Svédország és Oroszország voltak a magyar bor fő vásárlói. Magyarország a bort különösebb nehézségek nélkül az Oderán és a Visztulán át olcsón tudta küldeni. Most azonban a poroszok kitiltották a magyar borokat, miután Bécs az osztrák ipar érdekében kitiltotta a porosz iparcikkeket. Lengyelország felosztása óta, jöllehet Galíciát a magyar korona jogán csatolták a birodalomhoz, még különösebb helyzet állt elő. Oda ugyanis az osztrák borok vámmentesen juthatnak be, de a magyar borok nem, mivel Galícia osztrák tartomány. Lengyelország más részei és a többi északi ország pedig egyre inkább spanyol, francia és rajnai borokkal látják el magukat, miután Ausztria megnehezítette a magyar bor kivitelét nemcsak a birodalom más részeibe, hanem a biro-

dalmon kívülre is. „Míg a gyenge, savanyú, pancsolt osztrák borok mindenképp szabadon jutnak Magyarországra, addig a mi kiváló borainkat csak 30% vám lefizetésével lehet kivinni az osztrák tartományokba.” De az úgynevezett vámkülföldre is az átvitel megnehezítésével gyakorlatilag megtiltották az exportot.

Más termékeket illetően is számos konkrét példa hozható föl. Hogyha Magyarországon például fellendül valamilyen termék gyártása, amely osztrák érdekeket fenyegetne, azonnal megnehezítik részint a gyártáshoz esetleg szükséges importanyagok behozatalát, részint a késztermékek kivitelét. Még kegyetlenebb példa az osztrák kereskedelem előnyben részesítésére az az 1795-ös eset, amikor az inség miatt ugyan a gabonakivittelt Magyarországról megtiltották, mégis igen sok osztrák kereskedő gazdagodott meg annak exportálásán.

A dohánykereskedelmet pedig egy bizonyos magántársaság tette tönkre Magyarországon, az ún. Abaldo. Már a társaság létrejötte is tanulságos. Történt ugyanis – írja Berzeviczy –, hogy még I. Lipót császár (1657–1705) fel akarta újítani vadászfelszerelését. Nem lévén rá pénze, Khewenhüller gróf felajánlotta, hogy megújítja, cserébe viszont dohány- és burnótmonopóliumot kért Alsó-Ausztriába. Megkapta. Ő a monopóliumot, a császár a vadászfelszerelést. Csakhogy a monopólium lassan kiterjedt az örökös tartományokra. Előbb magánbérlet formájában, végül több társaság után az Abaldo egyedáruságaként. E társaság jogköre formálisan nem terjedt ki Magyarországra, gyakorlatilag azonban igen, mert engedélye nélkül Magyarországról dohány nem vihető ki. Európában az amerikai dohány is jelen van. De hogy nem ez akadályozza a magyar dohányexportot, bizonyítja, hogy mikor a háborúk során az utóbbit kitiltották Európából, az Abaldo akkor is nehezítette a magyar dohány exportját. Pedig minőségben állja az amerikai versenyt is.

A diszkrimináció másik jellemző formája a gazdaság torzítása – az örökös tartományok érdekében. Az ausztriai selyem-, szőrme-, bőrgyárak, a morvaországi gyapjúgyárak, a sziléziai lengyárak fellendülésében fontos volt a Magyarországról származó nyersanyag. S a magyarok nemcsak akkor károsodnak,

amikor ezeket a nyersanyagokat kiviszik, hanem akkor is, amikor azokat feldolgozva, készáruként visszahozzák.

A Berzeviczy könyvének legfontosabb fejezete az, amelyben a magyar kereskedelmi mérleget elemezte. Osztrák adatok szerint a magyar kereskedelem kb. évi 2,5 milliós aktívumot mutat hosszú évek átlagában. (Több mint 12,5 milliós export áll szemben 10 milliós importtal.) Ez olvasható ki legalábbis a harmincadhivatalok jegyzékeiből. Berzeviczy szerint: „Azonban Magyarország aktív kereskedelmi mérlegének ezen feltevése csak arra szolgál, hogy azzal az osztrák kereskedelmi politika igazoltassék, vagy helyesebben annak rendszere ezzel az erőszakolt ürüggyel lepleztessék. Azt mondják ugyanis: hogy Magyarország, mérlege feleslege folytán, ne gyarapodjék és az osztrák tartományoknak lassanként minden pénzét magához ne vonja, az egész Monarchia érdeke az, hogy Magyarország ezen haladása, a szóban forgó kereskedelmi rendszerrel, megakasztassék.”

Miért nem lehet ennek hitelt adni? Azért, mert – kezdve az egyszerűbbekkel – nincs benne az az összeg, ami például csempészet és visszaélések révén megy ki az országból. Ez a két tétel persze igen titokzatos. A harmadik sem kézzelfogható, de meggyőző. Nincs benne a készpénz, amit az utasok kivisznek. S ha arra gondolunk, hogy épp a legtehetősebb rétegek Ausztriában bonyolítják le bevásárlásaikat, ezt jelentős összegre kell becsülni. De hiányoznak a pénzkiáramlás következő tételei is: az állami pénzverési monopólium révén és a bányajövedelmekből az udvarnak 3 millió a haszna. Már ez több, mint a feltételezett magyar aktívum. De be kell számítania a Bécsben élő arisztokrácia napi kiadásait, a lottójövedelmet, a bécsi hivatalokban az ügyintézésért fizetett illetékeket, és a bécsi hitelezőknek járó kamat- és tőketörlesztéseket.

A magyar aktívum logikai (és persze konkrétan érzékelhető) ellenérve pedig az, hogy Magyarországon nemcsak hogy pénz-bőség nincs, de éppen hogy jelentős a pénzhiány. Az adózó nép nyomorog, a polgár nem tud nagy befektetéseket eszközölni, a nemes képtelen társadalmi presztízsenek megfelelően élni, az

arisztokrácia sem könnyen. Egyedül a katolikus klérus felső rétege gazdag, csakhogy éppen ennek jövedelme független a gazdálkodás módjától.

A továbbiakban Berzeviczy azzal érvelt, hogy a jelzett pénzhány abból áll elő, miszerint Magyarország feltételezett négy-milliós adója csupán töredéke az innen kiáramló összegnek. Az összes kiáramló pénzt figyelembe véve a magyar pénzügyi mérleg passzív. Ezzel viszont kiderül: hamis az az érvelés, mely a Magyarországról származó csekély jövedelemre építi a gazdasági diszkriminációs politikát.

Mindez azonban eddig egy lojális alattvaló kritikus gazdasági elemzése is lehetne, aki rávilágított bizonyos kormányzati manipulációkra, s érvelése megegyezhetne Károly főherceg véleményével. Berzeviczy azonban nem a gazdasági elnyomás mikéntjét kérte számon, hanem annak tényét. Azt, hogy Ausztria egyáltalán gazdaságpolitikát dolgozhat ki Magyarország számára, annak megkérdése nélkül. Leginkább a harmincadrendszerről írt VI. fejezetből világlik ez ki. Amikor a 16. században Ausztria és Magyarország államjogilag összefonódtak, ez a szisztéma kölcsönös volt. „Hogyan is lehetett volna másként? Magyarország karainak és rendjeinek akaratából ruházódott a királyi méltóság az osztrák hercegekre, hogy azok Magyarországot saját törvényei és alkotmányának, függetlenségének követelményei szerint kormányozzák. Annyira távol állt az tőlük, hogy a királyi méltóság ezen átruházása által Magyarország Ausztriának akár tartományává, akár gyarmatává legyen, hogy inkább Magyarország állapította meg a feltételeket, melyekhez az osztrák hercegeknek az ország kormányzása közben alkalmazkodniuk kellett.” A közjogi kapcsolat kialakulásakor nem a magyarok, hanem az osztrák hercegek voltak „boldogok”. S „a nagy szerzemény feletti örömeikben” megkülönböztetett figyelemmel karolták fel az országot. Az iparnak és a kereskedelemnek teljes szabadságot adtak. Aztán 1625-től elkezdődött – és a sorozatos magyar tiltakozások ellenére azóta is tart – a minden jogalapot nélkülöző megkülönböztetés. Azokat az iparcikkeket, melyeket Ausztriában már elő tudnak állítani, külföldről egyáltalán nem

12. *Berzeviczy Gergely*

lehet behozni Magyarországra, vagy ha lehet, 30–60 százalékos vám lefizetése mellett. Az egymás közti forgalmat illetően a magyar iparcikk Ausztria felé külföldinek, az osztrák iparcikk Magyarország felé viszont belföldinek minősül. Míg az előző kb. 30, addig az utóbbi kb. 3 százalék vámmal van terhelve. Az országból így „gyarmat” lett. Fiumét, a magyar tengeri kikötőt is elképesztő hátrány sújtja a szomszédos Trieszttel összehasonlítva. Még a tisztelettel emlegetett II. József császár is olyan összefüggésben vetette fel a magyar ipar és kereskedelem szabadságának ügyét, amit csupán az évszázadok során kialakult osztrák szerepzavar magyaráz. Az ugyanis, hogy Ausztria a birodalom uralkodó fele. S a birodalmi érdekek prioritása egy idő után nem volt más, mint Magyarország pusztaságot zsarolása. Jó példa erre, hogy József császár a magyar ipar és kereskedelem szabadságát ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a magyar nemesiség fizessen adót. Mintha itt ok-okozati összefüggések lennének. Berzeviczy, egyébként a nemesség bírálója rámutatott arra, hogyan lesz az osztrák érvrendszerben egy létező anomália (a nemesi kiváltságok) egy a gazdasági szerkezetet kicsinyes hatalmi érdekekből sorvasztó agresszív politika ürügyévé.

Végül azt elemezte, vajon valóban hátrányokkal járna-e az örökös tartományokra nézve a magyar ipar és kereskedelem akadályainak elhárítása – ahogy azt Ausztriában vallják. Nyilván nem – hangzott a válasz –, hiszen az üzleti élet élénkülése, a külforgalom növekedése olyan gazdasági erjedést indítana el Magyarországon, hogy hosszú távon az ország még a jelenleginél is olcsóbban láthatná el Ausztriát élelemmel, ipara pedig serkentő versenyre készíthetné az osztrák partnert. Ha tönkremenne is ebben valaki, az nem a birodalmi lakosság lenne, hanem legfeljebb egy-két gazdag üzér. Továbbá: azokat az előnyöket Magyarország úgysem tudná behozni, amelyeket Ausztriának jelenlegi fejlettebb ipara, jobb földrajzi fekvése, az angol, holland, belga, francia kereskedelemmel meglévő jobb kapcsolatai jelentenek. És persze az, hogy Bécs a Monarchia központja.

A közigazdász következtetése: egy Magyarországgal szembeni liberális gazdaságpolitika nem veszélyeztetné a birodalom nyu-

gati felének gazdasági érdekeit. Elemzésében az udvar magyarországi politikája nemcsak agresszívnek és méltánytalannak, hanem ostobának is minősül. Miközben Magyarországot sikerrel teszi tönkre, súlyos károkat okoz a birodalom mitizált érdekeinek is. A Magyarországgal szembeni megkülönböztető gazdaságpolitika nem mozdítja elő azokat.

*

A gazdasági sérelem alkalmas volt arra, hogy a magyar társadalom konzervatív fórumai feleljenek az ezeket taglaló radikális gondolatokra. E sérelmekről olyan rétegek szenvedtek, amelyek között egyébként nem volt konszenzus. Berzeviczy könyve a magyar közhangulatnak is intő jelzése volt, jóllehet egy tudós művének számított, melynek a terjesztését nem támogatták, sőt az illetékesek agyonhallgatták. Nem ez történt, ha mindez megyei közgyűlésen vagy országgyűlési fórumon vetődött fel. Berzeviczy Gergely ebben is fontos szerepet játszott. Egyike – főszereplője – volt azoknak, akik a magyar kereskedelem és ipar ügyében beadványokkal fordultak Szepes vármegyéhez. A beadvány súlyát jelzi, hogy a megye később megküldte azokat a többi törvényhatóságnak. A cél pedig az volt, hogy az összeülő országgyűlésen mint legfelső törvényhozási fórumon vitassák majd meg ezeket az észrevételeket. Az 1796. évi országgyűléshez fűződik az első.

A megyének írt és a megye által továbbterjesztett beadványban a hangsúly a kérő jellegű javaslatokon volt, szemben Berzeviczy könyvével, amely a sérelmeket elemezte elsősorban. A helyi önkormányzatokat jellemző nyakasság – ezt Bécs könnyen politikai rebellióknak vélte – persze benne volt. A középpontban a magyar bor, dohány és gabonakivitel ügye állt. Az észak felé irányuló kereskedelem hagyományos árucikkei. Lengyelország, Észak-Németország, Dánia, Svédország, Norvégia és az Orosz Birodalom természetes felvevői lennének a magyar bornak – olvassuk itt is, Berzeviczy könyvéhez hasonlóan. Az ország kivitele azonban egyre inkább csak Lengyelországra és Sziléziára korlátozódik, sőt Lengyelország felosztása óta az

oda irányuló forgalom lecsökkent, részint az osztrák borok versenye miatt, de Lengyelország hanyatlása miatt is. A legkitűnőbb magyar borok ugyanis, amelyeket a lengyel közép és felső rétegek fogyasztottak, már túl drágák, és Lengyelországban „szétszagatva és elszegényedve lévén elhanyagolják a mi borunkat”. Az olcsóbb asztali borok ára is magas, de ezek árát főként a vám emeli meg, néha duplájára. Az árfelhajtó vámok nélkül nemcsak a lengyelországi, galíciai, sziléziai piacok, hanem a régebben elvesztett német, skandináv és orosz piacok is visszaszerezhetők lennének, s Hegyalja szőlővidékein a termelők újra talpra állhatnának. A dohányforgalmazásban a megyei beadvány is az Abaldo monopóliumát támadta. Ami a gubacsot illeti: a vám ennek is hétszeresére emeli az árát, és ez a kivített szinte lehetetlenné teszi. S ezek csak a főbb termékek.

A beadvány szerzői hangsúlyozták továbbá: nem akarnak visszaélni a (megyei) „tekintetes közönség” türelmével számtalan más termék forgalmának taglalásával, mint a hamuzsír, kender, bőr, gyapjú, lószőr, fa, fémek, ásványok, hús, szalonna, gyümölcs, ecet, borsesz stb. Ezeknek a termékeknek meglenne a nagy felvevőképességű északi piaca, Magyarország pedig e kereskedelem fellendülésével agrárország helyett az iparoskereskedő, „vagyonos” nemzetek tagja lehetne. A beadvány szerzői nem akartak kitérni e helyzet okainak taglalására. Magyarországon azonban mindenki számára nyilvánvaló – írták –, hogy a bécsi gazdaságpolitika jogsértés. És értelmetlen is: „Vajon az osztrák monarchia az általa elérhető legszilárdabb és legerősebb támaszt nem jobban kaphatná-e meg Magyarországon, ha annak meg lenne engedve, hogy természetes erőinek fokozódása által nőjön, erősödjék és virágozzék?”

Az országgyűlésen – melyek e korban két célra irányultak: a katona- és a pénzzadó megszavaztatására – nem foglalkoztak a kérelemmel. Az ezek után született második beadvány már jóval keményebb hangon kért. Barokkos körmondatokban utaltak arra szerzői, hogy míg Magyarország az örökös tartományok iránt érzett különös szeretetéből hozzájárul a háborús költségekhez, addig ennek lehetséges viszonzása, a magyar ipar és

kereskedelem akadályainak elhárítása, újra kútba esett. (Jegyezzük meg zárójelben, hogy a beadvány azt elfelejtteni látszott, hogy Franciaország – akarva-akaratlanul – nemcsak Ausztria, hanem Magyarország ellensége is volt.) A király ugyanis „kormányzéki tárgyalásra” utasította a beadványt. Az új beadvány sajnálta, hogy a király nem segíthetett „mint atyai szíve kívánta volna”, de mi alattvalói „kívánságainkat a magas kormányzések közvetítésével Neki előterjesztjük, és tisztelt Őfelségének alkalmat adunk arra, hogy atyai szeretete és a rajtunk való segítség készsége ismételve megnyilatkozthasson”. Majd röviden újra összefoglalták a panaszokat, melyek azóta, hogy először előadták, csak súlyosbodtak.

Az érvelés is jóval keményebb. Ugyanis a kérések nemcsak „nyomatékosak és méltányosak” – olvassuk –, hanem a törvényekből is következnek. 1546, 1681, 1715, 1723, 1741, 1791 gazdasági, kereskedelmi és politikai törvényeinek elősorolása következett, azzal érvelve, hogy „ezen országnak . . . biztosítva van függetlensége, melynek értelmében azt a többi tartományok színvonalára leszállítani vagy azoknak alárendelni nem lehet: teljesen biztos tehát, hogy az ipari és kereskedelmi tekintetben sem szabad úgy kormányozni, mint az örökös tartományokat, hogy mintegy önmagát ezeknek gyümölcsöztesse. Az ország alkotmányos törvényei és a szoros igazság azt követeli, hogy ez ország közgazdasága a saját előnyére irányíttassék és az osztrák tartományoknak alávetve ne legyen.” Majd újra felhívta a figyelmet a nyolc aláíró arra, hogy az együttműködésükről már megnyilatkozott megyékkel továbbra is tartani kell a kapcsolatot.

*

Nemcsak képzett gondolkodók és a megyei nemesség, hanem a hasonlóan érintett polgárság is nyilatkozott a gazdaság állapotáról. Az 1802. évi országgyűlésre Pozsony, Buda, Pest és Győr kereskedőinek képviselői írtak hosszabb-rövidebb leíró, részben elemző véleményt a magyar ipar és kereskedelem akadályairól. A városiak együttesen már elég terjedelmes javaslatai ismertek voltak mindenütt az országban, részben az

országgyűlési napló utalásaiból, még inkább azonban az úgynevezett országgyűlési aktákból, melyekben kinyomtatták ezeket. A legterjedelmesebből, Pest megye munkálatából idézzünk néhány gondolatot!

Az észrevételek általában gyakorlatiak; látszik, hogy olyanok készítették, akik nap mint nap szembesülnek az ipar és kereskedelem nehézségeivel. De az elméleti eszmefuttatások hiánya azt is jelzi egyúttal, hogy itt nem önálló fellépésekhez szokott polgárság véleményéről van szó. Nem a városoktól indult el a kezdeményezés sem, hanem József nádor felkérésére láttak munkához, s bizonyos értelemben úgy érezték, hogy a problémák elősorolásával a maguk részéről megtették kötelességüket. A többi a politikai élet nemesi származású vezéreinek a dolga.

Nézzük a konkrét panaszokat! Az örökös tartományokbéli kereskedők szabadon utazgathatnak árujukkal az országban, és csak az után fizetnek utólag vámot, amit eladtak. Nem így a magyar kereskedők. Továbbá: Bécs (tehát Ausztria) és Galícia egy vámterületet alkot. Magyarország és Galícia viszont nem, s a magyar áru után még átvitel esetén is fizetni kell. Vannak aztán úgynevezett kiviteli tilalommal sújtott áruk. Könnyen rá lehet jönni, hogy ezek kivitelét mindig az örökös tartományok kereskedőinek javára tiltják. Ráadásul anarchikusan, mivel a kereskedő sokszor csak a határon tudja meg, hogy a nála lévő árucikk rajta van a tilalmi listán. Továbbá: a magyarországi kereskedő rendelhet ugyan árut külföldről, de az ausztriai ún. lerakodóhelyeken kell elvámolnia. Nehezen indokolható, hogy csak a cukor és a kávé után kifizetett több mint 300 ezer forintos vám Ausztriát és nem Magyarországot gazdagítja. Érthetetlennek tartotta a városi elaborátum azt is, hogy miért nem engedik be külföldről Magyarországra azokat a termékeket, amelyekből Ausztriában nem gyártanak eleget. Eddig a sérelmek. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy nem tulajdonítottak minden bajt a bécsi udvar gazdaságpolitikájának. Felvetették azt a kérdést is, miképpen következménye a kereskedelem fejletlensége az általános elmaradottságnak?

Rámutatnak okaira is. Rossz és megbízhatatlan a posta, gyér

a hálózata. Nincsenek összeköttetésben a vízi utak. Ezért felvetették egy Duna–Tisza-csatorna, egy Duna–Adria-csatorna és egy, az északi kereskedelmet előmozdító, az Oderával összekötő rendszer kiépítésének szükségességét. Persze ezek csak ábrándok, miként a gyárak, manufaktúrák követelése. Realisabb az a gondolat, hogy állítsanak fel az országban kereskedelmi központot, a Helytartótanács vezetése alatt, részben fizetett hivatalnokok, részben kereskedők bevonásával, és ezek dolgozzanak fel minden javaslatot, amely a kereskedelemre vonatkozik. A munkálatok fontos tárgya lehetne a hitelviszonyok javítása és kereskedelmi váltótörvénysszék felállítása, ami nemcsak a belső kereskedelmet tenné olajozottabbá, hanem a külföld bizalmát is fokozná.

*

Ami az eddigiek alapján szinte meglepőnek mondható, a legfelső körökben lassan-lassan József nádor lett a „magyarügy” szószólója. 1803. december 4-én kelt felterjesztésében időnként még a szóhasználat is megegyezett a városi munkálatokéval. Persze hivatalból is ismerte az elemzett tárgyra vonatkozó iratokat. Ellentétben császári bátyjával, ő használta is azokat az írásokat, amelyeket bekért. (1803-as felterjesztése egyébként Fiume érdekében készült.)

A nádor taktikusan írt. Lépten-nyomon az „összbirodalmi érdekekkel” találkozunk érvelésében. Érthetően ezek érdekében állt ki a magyarügy mellett. Említettük, hogy felterjesztése elkészítése előtt több elaborátumot áttanulmányozott. Így például a Kancelláriáét. Úgy vélte, ez a főhatóság azt az általánosan elfogadott „tévképzetet” képviseli, hogy ami Magyarországnak hasznára van, az a német tartományoknak csak árthat. Ez az „ostobaság” csak növeli Magyarország és az örökös tartományok közötti, „az egész érdekeivel ellentétben álló feszültséget”. Az csak előny – mutatott rá a nádor –, hogy Magyarország és a többi tagország adottságai különböznek. Magyarország jelenleg agrárország, és még hosszú ideig az is marad. A föld elég elfoglaltságot ad, ennek következtében nem nagy az iparral

foglalkozók aránya. Ezzel szemben az örökös tartományok (kivéve Galíciát) természeti adottságai kedvezőtlenek. Ez fejlesztette ott ki az ipart, és így állt elő a birodalomra nézve kedvező egymásrautaltság. A kereskedelmi mérleg mindig az örökös tartományok számára volt kedvezőbb. Az egymásrautaltság kölcsönös hasznát vámrendszabályokkal kellene biztosítani – ám ez nem történt meg eddig: „Nem volt rendszer, nem voltak alapelvek a magyar és az örökös tartományok közötti kereskedelemben, a vámokat önkényesen felemelték vagy csökkentették, úgy ahogy azt a német örökös tartományok érdekei megkívánták.” A törekvés csak az volt, hogy a magyar nyersanyagtermékeket mennél olcsóbban lehessen megszerezni és a lehető legdrágábban lehessen aztán a feldolgozott árukat eladni. Ennek a „méltánytalan” rendszernek a szolgálatában állt a vámrendszer, a kiviteli tilalmak, melyek arra kényszerítették a magyar termelőket, hogy mindent nyersen adjanak el, ráadásul csakis német kereskedőnek vagy iparosnak. Osztrák részről észre kellene venni, hogy ez Magyarországon a termelés stagnálásához, visszaeséséhez vezetett, s immár az eredeti célját sem éri el a megkülönböztetés, mert a nyerstermékek mennyisége is megcsappant az országban. A feladat most az lenne, hogy fellendítsük a magyar gazdaságot. Biztosítani kellene termékeinek szabad kivitelét, az ország gazdagodását. Ezzel – tehát a jelenlegi gazdaságpolitikával ellentétben – az örökös tartományok elérnék, hogy ipari termékeiket nagyobb mennyiségben helyezhetnék el a megnövekedett vásárlóerejű magyar piacon. A nádor azt is hangsúlyozta: csak így remélhető, hogy Magyarország a jelenleginél jobban hozzájárul a birodalmi terhekhez. Úgy vélte továbbá, hogy csak ezzel lehet elébe menni a magyar országgyűlések elégedetlenségének.

S ami lényeges: a nádor szerint joggal méltatlankodnak küldötteik.

A visszavonult ország

A kormányzat, a hatalom gyakorlóit nemcsak erőszakosak voltak, hanem rövidlátóak is. Pedig a történelem sikeresebbnek igazolta vissza a Habsburgok gyakorlatában is az oszd meg és uralkodj elvét, mint az erőpolitikát. S még a diktatúrát is lehetett okosan csinálni. A felvilágosult abszolutizmus is drasztikusan lépett fel, de magánosoknak és társadalmi rétegeknek is megfelelő lehetőségeket kínált. Miközben az uralkodás szisztémája sokfajta kritikát és ellenállást váltott ki, nem vált gyűlöletessé, és József uralmának utolsó négy évét kivéve, nem tette lehetővé, hogy az elégedetlenség közös mederbe terelődjék. A századfordulón ezzel szemben a kormányzat nem kell félnünk a sommás kategóriától: a magyarság ellenségeként tűnt fel az ország közvéleményében. Kazinczy Ferenc azért írt mindig csodálattal „József epochájáról”, mert akkor a „jobb lelkek” összefonódtak, az „egymástól elválasztó színek különbözősége ellenére” is.

A század végén ugyancsak elmosódott a színek különbözősége. De ellenkező előjellel. Ekkor ugyanis nem valami pozitív jövő ígérete közelítette egymáshoz a különböző társadalmi rétegeket, hanem mint a politikai és gazdasági abszolutizmus kiszolgáltattjai vették észre érdekeik azonosságát. Emlékezzünk, kik voltak a terror áldozatai, és nem kell bizonygatnunk, hogy sokféle szín választotta el egymástól az eltávolított főméltóságokat, a félreállított tanárokat, a zalai és a zempléni nemeseket vagy az esetenként pszichopatológiai esetként felfogható kisvárosi összeesküvőket. Csak éppen a sorsuk alakult hasonlóan. Minden ilyen ügy híre elterjedt az országban, és mindenütt érzékenyen reagáltak, mert mindenki ismert vagy megélt hasonlót a saját

közegében. S ahogy a kormányzat leegyszerűsítően összemosta a magyarság különböző rétegeit, ugyanúgy megtörtént a fordítottja, s a kormányzatról egyre általánosabbá vált a negatív kép. Azonban a politikai vezetés ellen érzett averzióból nem lett cselekvés, mert közös alapot csak a fennálló elvetése jelentett. Ekként aztán az országot nem a védekezés egészséges ösztöne, hanem a visszavonulás jellemzi. Legalábbis ami az írástudókat illeti, apatikus a hangulat.

Általános volt a befelé fordulás, részben a magánszférába, részben a szellem világába. A fojtott légkör, a hanyatló világ éppen ezért nem bénított minden téren. Bár az elégedetlenség nem torkollott cselekvésbe, főként nem politikai cselekvésbe, levezetést nyert a szellem magasabb régióiban. Rendkívüli szellemi értékek halmozódtak fel a századfordulón Magyarországon. Nem alkotó ez a kor, inkább feldolgoz, felhalmoz, összegez. Nagyrészt vidéki csendben és magányban – fejlődő, de kisméretű könyvkiadás, alig néhány és nem is magyar nyelvű folyóirat mellett – enciklopédikus tudású írástudók nevei fémjelzik ezeket az éveket. Az ókor, a reneszánsz, a felvilágosodás, a kortárs francia, német, angol, olasz irodalom naprakész ismerte, a legmodernebb filozófiai áramlatok (Kant, Fichte) értő feldolgozása, műkedvelő verselés, nyelvújítás jellemzik ezt a markáns szellemi elitet. Tagjai keresték és meg is találták egymást. Ha a levelekből leszámítjuk a kor közhelyeit, akkor is feltűnő, mennyire etikai alapon szerveződött a szellemi elit. A legfőbb erény negatív: *a nem azonosulás* a fennálló hatalommal. Az ennyiben lassan hasonuló elit azonban nem egységes, különösen nem annyira, hogy mintát tudjon adni más társadalmi rétegek számára. Vezetni pedig nem tudott. Már csak azért sem, mert e gondolkodók elvonultan éltek.

• A feudális világ vidéki központú. Kazinczy Ferenc kiszabadulása után Kázméron, majd Széphalmon élt, Dessewffy József gróf Alsóolysón, Berzeviczy Gergely a Szepességben, Berzsényi Dániel Niklán, Kisfaludy Sándor Balatonfüreden, Bessenyei Biharugrán, Kis János Győrött. Vidéki otthonaikban tartózkodnak, ha itthon vannak, a történelmi nevű családok, a

Festeticsek, a Széchényiek, az Eszterházyak is – hogy csak néhány ismert vagy a korban jelentős nevet soroljunk fel. Nem vonzotta őket az ország József nádor szerint is izmosodó központja, Buda és Pest. Ennek nemcsak mentalitás- és megszokásbeli okai voltak. Az elfordulás tudatos. Nem Budától, Pesttől, hanem az ott működő hivataloktól. Az 1790-es évek második felétől valami új jelenséget tapasztalunk: erkölcsi tartássá nemesedik a felső hivataloktól való tartózkodás, jóllehet ennek időnként nagyon kézzelfogható okai is voltak. Egyeseket elbocsátottak, másokat nem alkalmaztak. Erkölcsi tartássá azért értelmeződhetett lassan a kényszerűség is, mert a hivatalnokokat számba véve kiderült, hogy a hatalmon levésnek legfőbb ismérve ekkor a korrupció, a Habsburgok iránti feltétlen hűség, a kormányzat kiszolgálása. 1801 tavaszától a hivatalnokoknak esküt kellett tenniük, hogy nem tagjai titkos szervezeteknek, nincsenek külföldi kapcsolataik. József nádor is letette ezt az esküt császári bátyjának. Visszásságát érezve kérte: ne kelljen ezt minden évben megismételni.

A kormánynak a századfordulón nem volt hitele. Egy sor nagyra hivatott nemesi, főnemesi ifjú hagyta ott pályáját elvi okokból, és vidéki birtokára vonult vissza, a magányba, olykor egész életében szenvedvén ettől. S ha a többség nem is rokkant bele ebbe a helyzetbe, az nagyon jellemző, hogy különösen ezekben az években az írástudók, a tudomány, a művészet képviselői, egyszóval a szellemi elit nem volt a helyén. Berzeviczy Gergely az íróasztalának írta (legfeljebb külföldi megjelenésre) az ország helyzetét elemző, máig kiadatlan műveit. Dessewffy József, aki hivatali-politikai pályára készült, és Pesten, valamint Fiumében ki is próbálta képességeit az 1790-es évek elején, a költészetben vezette le alkotó energiáit. Kazinczy Ferenc teljesen ártatlanul 2387 napot ült börtönben. Ő, aki II. József alatt a kassai tanulmányi kerületben felügyelő, az első magyar művészeti folyóirat egyik szerkesztője volt, majd önálló folyóirattal is jelentkezett, közéleti funkció nélkül élte le életét. Társa a kassai folyóiratnál Batsányi János, csak egy évet ült ugyan a börtönben, pályája azonban torzó maradt. Dessewffy József feljegyzett a

13. *Dessewffy József*

14. Pászthory Sándor

századforduló körül egy szüreti beszélgetést hat nemesifjú között. Mind hivatali pályán tevékenykedett, és mind otthagya. De nem vállalt hivatalt Balogh Péter vagy Vay József sem, az egykori országgyűlési vezérek. Skerlecz Miklóst, a kor egyik legképzeletesebb gazdasági szakemberét, az 1790. évi országgyűlés által felállított kommerciális bizottság egyik vezetőjét, a magyar és a birodalmi gazdaságot elemző művek képzett szerzőjét hirtelen halála mentette meg a félreállítástól. A birodalom egy távoli zugában, Fiumében volt kormányzó az a Pászthory Sándor, akit II. József alatt a Kancellária eszének neveztek.

A magyarságnak, főként a nemességnek ezt a részben kényszerű, részben demonstratív visszavonulását a felső hivataloktól érezte a birodalmi kormányzat is. József nádor ennek káros következményeit fel is ismerte. Tanulságos – és nemcsak a fenti szempontból – az 1801-ben, az újabb országgyűlés összehívása előtt írt hangulatjelentése. Amikor ebben a politikai élet szempontjából egyedül számba jövő nemesség állapotrajzára tért rá, világosan kiderül, hogy a nádor érezte a politikai közélettel szemben fent jelzett általános ellenérzést. A főnemesség szerinte az állam számára használhatatlan, semmilyen hasznos tevékenységet nem folytatott. Állami szolgálatban csak a kisebbségük áll, de ezek általában elhanyagolják hivatali munkájukat. „Ebből, ... és még inkább a főnemesség nevelésének mindennapi tapasztalataiból meggyőződhet Felséged, hogy ezektől az állam Magyarországon is mily keveset várhat. Nem tagadhatom persze, hogy mind a szolgálatban állók, mind a szolgálatban nem álló főnemesek között Magyarországon vannak érdemdús személyek és jó utánpótlás is várható. De egészében véve azért az állam ... a főnemességre nem sokat számíthat, mert kevésbé vesz részt a közügyekben és tudása sincs, hogy vezesse a kisenemességet.” Tehát: a főúri réteg távol tartja magát az állami szolgálattól. S hogy a lojalitásnak erre a hiányára az állam – legalábbis a nádor – érzékenyen reagált, arra jó példa, hogy József javaslatokat tett a főurak megnyerésére. Részben azzal, hogy a kamarási kulcsot és a titkos tanácsosságot – tehát presztízst jelentő címeket – csak azoknak kellene adni, akik

szolgálnak. Részben azzal, hogy mindig a közszolgalatban állókat kellene előnyben részesíteni a magánosokkal szemben. Továbbá: „A szolgalatban álló fiatal mágnásokat, ha méltók is arra, hamarabb kell előléptetni, mert magasabb hivatalokat, melyek kiadásokkal és reprezentációval járnak, ők tudják méltósággal betölteni.”

A köznemességről pozitívabban írt a nádor. Ezek körében inkább jellemző a hivatalvállalás. Persze, azt is tudta, hogy főként a megyékben vállalnak hivatalt. S ez egészen más jellegű, mint az országos hivatal. A megyei pozíciók döntő többsége fölött a központi hatalom nem diszponál.

Az általános visszavonulásnak a megyei aktivitás nem mond ellent.

Pontosan felismerte a nádor, hogy a közéleti-hivatali pálya számos, korábban aktív nemesi-polgári hivatalnok szemében a korrumpálódással lett egyenlő, egy megvetett rendszer működtetésével, melynek ódiumát a többség nem kívánta vállalni. S hogy mennyire így volt, arra tanúnk Berzeviczy Gergely. Az 1802. évi országgyűlésről írt művében éles határvonalat húzott a hatalom berkein belül lévők és az abból kirekesztettek között. Erőteljes etikai hangsúllyal tette ezt. Arról írt, hogy a kitüntetések, címek, állások osztogatása alkalmával sokan kifejezetten büszkék voltak arra, hogy nincsenek a jutalmazottak között.

Az enyhülés

József nádor jó érzékkel és tudatosan támogatta a századforduló után tapasztalható enyhülést. Kevésbé érzelmi, mint inkább politikai megfontolások vezették. Az első közjogi méltóság betöltőjeként, több éve az országban tartózkodva meggyőződhetett arról, hogy az abszolutizmus szigorodásával az ország irányítása egyre több gondot okozott. A politikai és a szellemi élet vezetőinek leváltásával, a gazdasági alávetéssel csökkent a lojalitás. Az apparátus megbízható elemekkel való feltöltése olajozottabbá tette ugyan a rendszer működését, a feszültségek azonban nem oldódtak fel, és az érzékelhetően passzivitásba vonult ország ellenőrzése nehezebb lett, mint valaha. Már idézett hangulatjelentésében ezért tartotta kívánatosnak az ország politikailag cselekvőképes rétegeinek visszacsalogatását a politikai életbe, mind az arisztokráciát, mind a köznemességet illetően. A nádor jól vette észre azt a – kis túlzással szólva – hősi pózt, ami az önálló állami múlttal rendelkező országban nem váratlan persze. Ennek feloldása tanácsos, hiszen aktivizálódhat.

Időnként ugyanis feloldódhat a jelzett apátia. Ha nemzeti vagy annak vélt sérelmekről van szó. Arról, amiről fentebb beszéltünk, az idegen hatalom politikai és gazdasági méltánytalanságáról. Ez antagonizmusokat is meg tudott szüntetni; időlegesen le tudta bontani a válaszfalakat az egymástól egyébként szinte hermetikusan elzárt társadalmi rétegek között.

A bécsi udvar tudatában volt ennek régóta. A századvégen Magyarországot elárasztó spiclik, ágensek, az országgyűlések ismert és többnyire ismeretlen, nemcsak magyar megfigyelői is éppen azt kívánták kifürkészni: vajon a magyarok elégedetlen-

sége megmarad-e a már megszokott fokon. A „turbulencia” nem fenyeget-e robbanással. Megmaradt. A nádorok – Sándor Lipót és József főherceg – sem számoltak be vihar előtti csendről. A spiclik és ágensek ugyan egymást túllicitálva igyekeztek a várt (nem feltétlenül szívesen hallott) jelentéseket küldeni Bécsbe a lázadás szelleméről, a magyarok állhatatlanságáról. De néhány helyi apróságon kívül nem tudtak miről számot adni. Az udvar mégis fáradhatatlanul kereste a felforgató elemeket.

Keresése nem volt eleve reménytelen. Nem tudhatni, hogy az a sérelemsorozat, amely a magyar társadalmat a század utolsó évtizedében érte, nem keltett-e túl nagy indulatokat. A magyar társadalom apatikus volt és tűrőképes. De a nyílt ellenállásnak (fegyverrel is) léteztek a történelmi tradíciói. Tudnivaló az is, hogy a birodalomba tartozást magyar részről nem tartották eleve elrendeltségnek. Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi példázták ezt, de – ha nem is fegyverrel a kézben – II. József nemesi ellenzéke is.

De érdeke volt a kormánynak az ország kimozdítása passzivitásából azért is, mert ez a passzív rezisztencia hamis. Ellentétes érdekű és indíttatású csoportokat, egyébként egymást semlegesítő erőket sorakoztathat fel a kormányzat ellenében. A hatalommal való szembenállás joggal fogalmazódik nemzeti küldetessé, ösztársadalmi elismeréstől övezett politikai szereppé. Mennél konzervatívabb rétegeket vizsgálunk a magyar társadalomban, annál inkább így találjuk. A társadalmi konzervativizmus bocsánatos bűnnek számít, ha politikai küldetése van. Hovatovább a legkonzervatívabb (nemesi) körök – talán nem felismert – érdekévé válik a kormányzati agresszivitás, mint ami egyedül szentesíti létezésüket, lévén hogy a politika, tehát az ellenállás is kiváltság. A nemesi társadalom kiváltsága. Mind a magyar társadalomfejlődés anomáliáiról, mind a társadalom kemény belső feszültségeiről elterelődik a figyelem az abszolutizmussal való küzdelem miatt. A magyar társadalom e hamis egységbe tömörítése maga ellen nem lehet a bécsi kormányzat érdeke.

Ha nem tudnánk, hogy a magyarországi politikát meghatáro-

15. Ürményi József

zó döntések esetlegesen születtek meg, akkor koncepciózus politikai manővernek is tekinthetnénk a századfordulót követő eseményeket. A kormányzat ugyanis elkezdte orvosolni a leglátványosabb személyi sérelmeket, s némileg liberálisabban tekintett az újabb felforgató cselekményekre. Több, korábban vizsgálat alatt álló személyt kitüntettek, s miután több megye (Zemplén, Bihar) és az érintettek családjai is többször folyamodtak kegyelemért, kiszabadultak ismert státusfogyók, így Kazinczy Ferenc is. Szülei kérvényére megkegyelmezett a császár annak az előzőleg halálra ítélt Lányi Sámuelnek, aki Szepesszombaton hívott fel Ferenc császár, a zsarnok elpusztítására. A nádor élénken pártfogolta ezeket a gesztusokat, hiszen ezek, miközben a kormányzatnak semmibe sem kerültek, sőt az egyre bonyolultabb helyzetből segítették ki, Magyarországon növelték hitelét.

Hasonlóan látványos gesztus volt az is, hogy a politikai élet korábban félreállított vezetői közül éppen a legismertebbek és a legtekintélyesebbek, Ürményi József (immár országbíróként) és Zichy Károly gróf (immár az Udvari Kamara elnökeként) visszakerültek a politikai vezetésbe. A századforduló után megszaporodtak az országgyűlések is (1802., 1805., 1807., 1808., 1811–1812.) s bár azokon az udvar elsődleges célja a haditámogatás megszerzése volt, általában teret engedtek (békésen kimúló) vitáknak. Felvetődtek (és aztán agyonhallgattattak) régi sérelmek. Folyóíratot engedélyeztek, enyhült a cenzúra, jutalmakat kaptak tudósok, egyetemi tanárok.

És valóban: ezek az intézkedések éket vertek a korábban homogénnek látszó ellenálló táborba, és – de erre majd később térünk ki – a továbbiakra is meghatározó jellegű opposíciónak immár nem a bécsi udvar volt az egyedüli címzettje, hanem a valamikori ellenzékiiségüket szögre akasztók bővülő táborra is.

Ha ezek a gesztusok egy koncepció részei lettek volna, gyanakodhatnánk, hogy a bécsi udvarban széles látókörű politikusok tűntek fel. Kétségtelen, léteztek is ilyenek – csakhogy szélmalomharcot vívtak. Az enyhülést nem az ezek által idejében előadott figyelmeztetések vonták maguk után, hanem a Monarchiát ért látványos politikai kudarcok.

16. Zichy Károly

A megsebzett abszolutizmus

Lévén, hogy vizsgálódásaink egyik tárgya az abszolutizmus, figyelmünket most egy időre újra Bécsre koncentráljuk. Az abszolutizmusnak a jozefinizmus progresszív társadalmi programját nélkülöző kiépítését már bemutattuk. De miközben a kormányzat politikájának megvoltak az állandó és tartós konzervatív elemei, érzékeltetnünk kell működésének belső dinamikáját. S amit érzékeltetnünk kell, az egy bomlási folyamat, amit csak félig-meddig vettek tudomásul, és görcsösen ragaszkodtak egy tartalmatlan hatalomhoz, amelyet a német-római császári cím szimbolizált – s már az sem sokáig. A szilárd tények által jelzett hanyatlási folyamat nélkül a ferenci apparátus nem változtatott volna a felszínen nyugalmat teremtő kemény kéz politikáján.

Az 1795 és 1815 közötti időszakot a kor vezető politikusai szívesen elfelejtették volna. 1795-ben még nem, 1815-ben már nem, de e két dátum között Ausztria inkább szenvedő alanya, mintsem irányítója volt az európai politikának. Az utókor (a történetírás is) igyekszik kitörölni e húsz év eseményeit, legalábbis historizálja. Azokat a valóban messzebb tekintő politikusokat, gondolkodókat teszi meg a korszak főszereplőivé, akikre nem vagy alig hallgattak, akiknek tettei, javaslatai a korszak történetéhez tartoznak ugyan, de csak utólag nyerték el dicsfényüket.

A 18. század utolsó harmadában Ausztria még nagyhatalom volt. Ha nem is vezető, de egyenrangú szerepet játszott a század európai méretű háborúiban, sikeresen őrizte a császári trónt, s állta a sarat a közép-kelet-európai hatalmi versenyben Oroszország és Poroszország ellenében. 1772-ben és 1795-ben egyike

volt annak a három országnak, melyek megosztottak Lengyelországon. Úgy látszott, Ausztria lesz a vezetője a Franciaország ellen védekező európai koalíciós háborúknak. Aztán 1813 után – különösen a bécsi kongresszust követően – Ausztria újra Európa meghatározó tényezője már. Igaz, a külpolitikai erő mögött nincs ott a belső nagyság, de ezt elleplezte egy ideig a visszaszerzett „grandeur”. Korszakunkban azonban nemcsak a belső szilárdságot, hanem a külső sikereket is nélkülöznie kellett.

Akármerre indult is el, a forradalmi majd napóleoni Franciaország mindenütt osztrák érdekszférába ütközött. Északon Belgium 1713 óta Habsburg birtok, a Német Birodalomban pedig császárként voltak érdekelték a Habsburgok. Itália közvetlen (Lombardia), vagy közvetett (Toszkána) érdekszférájuk, de rokoni kapcsolatok révén (termékeny a család) Itália több apró államában is megtaláljuk őket. Belekényszerültek tehát a háborúba, ha tetszett, ha nem. S nem valamiféle osztrák agresszivitásból következett, hogy a koalíciónak egyetlen állandó tagja volt: Ferenc császár egészségtelenül szétfolyó birodalma. Bár a francia háborúk 1793-ban még apróbb sikerekkel kezdődtek, 1794 júniusában, Fleurus-nél elszenvedte Ausztria első nagy vereségét. Azonnal megkezdődött az első koalíció bomlása, Hollandia területén megalakult a Batáv Köztársaság. A legközvetlenebb veszteség: Belgiumot Franciaország annektálta. Nagyon hamar összeállt azután az új szövetség (1795. szeptember) Oroszország, Anglia és Ausztria főszereplésével. Két rendkívül jelentős személyiség tűnt fel a következő hónapokban. Napóleon és Károly főherceg. Napóleon befolyása a bécsi udvarban nagyobb lett, mint bécsi kortársáé. Ekkor azonban még csak az egyik hadsereg parancsnoka volt, az itáliaié. S nem is az övé volt a legfontosabb sereg. Bár az övé a legsikeresebb. Carnot hadügyminiszter, „a győzelem szervezője” három fronton indított támadást, három tehetséges hadvezérrel. Napóleon délen, Jourdan frank földön, Moreau bajor területeken átkelve egyesültek volna, a tervek szerint Bécs alatt. Napóleon 1796 tavaszán (május 15.) a híres lodi csata után bevonult Milánóba. Nemcsak Lombardiát vesztette így el Ausztria, hanem ennek

elestével letették a fegyvert itáliai szövetségesei, Párma, Róma, Nápoly és Modena is. Nem Napóleonon múlt, hogy a francia seregek nem egyesültek Bécs alatt. Ezt Károly főherceg akadályozta meg, akit ettől fogva tekintettek a legjobb osztrák hadvezérnek, legalábbis elvben, mert a fővezérletet ritkán bízták rá. Június 15-én a wetzlari csatában legyőzte Jourdan, és visszaszorította a Rajna bal partjára. Moreau-tól vereséget szenvedett ugyan június 9-én, és úgy tetszett, Carnot terve mégiscsak megvalósul. De augusztus 24-én Ambergnél, majd szeptember 3-án Würzburgnál újra csapást mértek Jourdanra, sőt 1797 elején Kehlt is elfoglalták az osztrákok. Ezt, valamint a hűningeni hídfő elfoglalását Károly legjelentősebb győzelmei között tartják nyilván. Ez azonban csak ideiglenesen ellensúlyozta Napóleon déli sikereit, s mikor 1797. februárban bevette a stratégiaiilag fontos Mantovát, a francia békeajánlatnak Ausztria örülhetett.

Ne vesszünk el azonban a csaták, hadvezérek, békék kavaládájában. Célunk a hanyatlási folyamat bemutatása. S ehhez elégségesek a csomópontok. A háborút súlyos béke követte. 1797. október 17-én írták alá Campoformióban. A már két évvel korábban annektált Belgiumról ekkor mondott le Ausztria jogilag. Hozzá kellett járulnia itáliai birtokai elvesztéséhez is: Milánó és környéke (a volt osztrák birtokok) Modenával, Reggio Emiliával, Ferrarával és Bolognával együtt a Franciaország által létrehozott Cisalpin Köztársaság részévé lettek. Több mint 40 ezer km²-t és 2,5 millió lakost foglalt magában ez az új állam. Velencén Franciaország, Ausztria és ez az új állam osztoztak. Genova megőrizte önállóságát, de Liguriai Köztársaság néven francia befolyás alá került. Németországnak el kellett tűrnie, hogy Franciaország határai kitolódtak a Rajnáig. Alaposan megváltozott tehát néhány év alatt Európa politikai térképe. S az igazi vesztes Ausztria volt.

A jövő sem sok jóval kecsegtetett. Alig volt remény arra, hogy Ausztria bírni fogja a háborúval járó terheket. A pénzügyek, melyek miatt parázs vitákra kerül sor az 1811–1812. évi magyar országgyűlésen is, nem álltak jól. Egyre nőtt a forgalomban lévő papírpénz mennyisége. A papírpénz-kibocsátás eredetileg ügyes

pénzügyi manővernek bizonyult. Még 1762-ben jelent meg, összesen 12 millió gulden, amit 5% kamattal lehetett beváltani. A papírpénz eredetileg államkölcsön volt, melyet az állampolgár haszonnal válthatott be. Mikor II. József trónra lépett, kevesebb mint 7 millió gulden volt csak forgalomban. A császár azonban uralkodása második felében és különösen a végén, jó eszköznek látta a papírpénzt arra, hogy a költségvetés deficitjét elleplezze. 1785-ben hivatalosan, 1788-ban titokban bocsátott ki papírpénzt. Halálakor már 28 millió volt belőle forgalomban. S ha ez a mennyiség Lipót alatt nem is nőtt, nem is igen apadt. A háborúval aztán tovább növekedtek a birodalom anyagi gondjai. Az állam egyre jobban eladósodott, méghozzá frankfurti, genovai, firenzei, rotterdami, amszterdami és hazai bankoknál. Csak 1780–1790 között 120 millió adósság keletkezett, 1792-ben az összádósság pedig már 416 860 560 gulden. A háború pedig egyre több pénzt követelt. 1793: 69 484 300, 1794: 85 357 000, 1795: 94 594 000, 1796: 109 998 000, 1797: 92 657 000, 1798: 81 911 000 gulden volt csak a katonai kiadás. Ez átlag évi 89 millió növekedést jelentett. Ugyanezen évek átlagos bevétele mindössze 75 millió volt, és természetesen a bevételek nem csak a háborúra kellettek. A belső igazgatás több mint 10 milliót emésztett fel évente, s az udvar vagy 2 milliót vett igénybe. Bár a tárgyalt időben még növekedett is például az ipari termelés, enyhén deficit volt a külkereskedelmi mérleg is. Az eredmény: 1799-ben már 240 millió értékben bocsátottak ki papírpénzt. Hogy ez a folyamat visszafordíthatatlan, jelzi az 1810. évi 1436 millió összeg. Ez persze a pénzügyek teljes csődjét jelentette. (Az alsó társadalmi rétegek sínylették meg leginkább, és különösen a 19. század első tizedében volt „látványos” helyzetük romlása. 1807-ben 1, 1811-ben 6 krajcár volt egy zsemle. Egy rozskenyér ugyanakkor 6-ról 15 krajcárra drágult. Egy mester 30, egy legény 15, egy napszámosnő 7-8 krajcárt keresett egy nap.

A háború ezalatt meglehetősen egyhangúsággal folytatódott tovább. Ausztria Angliával és Oroszországgal együtt részt vett a következő koalícióban is (1798), de az, bár sikerekkel kecsegtetett, sokat veszített erejéből a szövetségesek széthúzása miatt.

Pál cár úgy vélte – joggal –, hogy Ausztria saját önző érdekeinek óhajtja alárendelni a háborút, és ezért visszavonta Szuvorov vezette csapatait. Nem utolsósorban ennek köszönhető, hogy az 1799 őszen államcsínnyel hatalomra jutott Napóleon meg tudta újítani Franciaország apadó erőit. Ausztriának előnyös békét ajánlott, amelyet az visszautasított. Két katonai vereség kellett ahhoz (Marengo, 1800. június, és Hohenlinden, 1800. december), hogy Ausztria elfogadja a még mindig nem előnytelen luneville-i békét. Mert bár Ausztria nem nyert, nem is veszített. Nagyjából a campoformiói béke pontjait ismételték meg. Ezt követte az új koalíció 1805-ben Ausztria, Anglia, Oroszország, Nápoly és Svédország részvételével. Folytatódtak a kudarcok. De megelőzte egy legalábbis szimbolikusan világtörténelmi jelentőségű esemény, melynek megint csak a Habsburgok lettek a vesztesei. Megindult a 962 óta fennálló Német-római Birodalom bomlása. Igaz, régóta nem a régi már a birodalom, és a Habsburgok is inkább a dunai tartományokra építettek. Európában azonban mégiscsak egyetlen császárság volt. Azután 1804. május 18-án Napóleon is császárrá koronáztatta magát. Nemcsak Beethovennek nem tetszett ez és húzta át indulattal az Eroica-szimfónia ajánlását, de sokkot okozott a birodalomban is. Napóleon már korábban is foglalkozott azzal, hogy újjászervezi azt. A Pál cár után trónra lépő minden oroszok cárával is tanácskozott erről. Következtesen erősítette a német középhatalmakat is Ausztriával szemben.

Császári címét egyébként Ausztriában is kényszeredetten vették tudomásul. De annak jó oldalait hangsúlyozták: a császári cím felvételével újra dinasztia kerül Franciaország élére, s ettől a tíz éve tartó, Európát felforgató háborúk végét várták. A konszolidációt. Persze, ha Napóleon örökös császár, akkor a választott német-római császári cím nem elég a Habsburg-uralkodónak. Ezért 1804. augusztus 11-én a Habsburg-uralkodó felvette az Ausztria örökös császára címet, gondosan emlékeztetve persze arra, hogy áll még a Német-római Birodalom is, és annak élén a Habsburg uralkodó. „Bár isteni rendelésből és a Német-római Birodalom választófejedelemeinek választása alap-

ján olyan méltóságot hordunk, amelynek révén mi nem kívánjuk címünk és tekintélyünk növekedését, mégis, mint az osztrák ház és a Monarchia uralkodójának arra kell irányítanunk gondoskodásunkat, hogy a cím és az örökölt méltóság egyenlőségét a vezető európai uralkodókkal és hatalmakkal fenntartsuk. Ez az osztrák uralkodót mind háza ősi dicsősége, mind állami nagysága és népessége miatt... megilleti... Ezt mérlegelve, érett megfontolás után elhatároztuk, hogy magunk és utódaink számára... ünnepélyesen felvesszük az örökös császári méltóságot.” Talán attól félvén, hogy a tagországok elégedetlenkednének, Ferenc császár kijelentette: a birodalom részeinek ősi jogai, alkotmánya, szokásai megmaradnak.

Napóleon ekkor már tervbe vette, hogy felszámolja a Német-római császárságot, hiába óvták leghozzáértőbb hívei (Talleyrand, Fouché) mind ettől, mind a címek halmozásától és a parttalan hódításoktól. A porosz királyt is felszólította arra, hogy vegyen fel császári címet, hogy ezáltal a világ eddigi első méltóságának tartalma még inkább kiüresedjék. A porosz király elutasította ezt, Ausztriában pedig meg voltak győződve arról, hogy a rangok régi hierarchiája helyreállt, Ferenc császár pedig a földrész első uralkodója.

Azután a földrész első uralkodója belebukott az éppen soros koalícióba is. Nem Károly főherceg állt seregeinek élén, hanem a külügyeket ekkor irányító Cobenzl kedvence, Karl Mack. Ausztria elemi stratégiai hibák után 1805. október 20-án kapitulált. Mikor a francia császár seregei először foglalták el Bécset (november 13.), a bevonulást végigasszisztálta a Morvaországban állomásozó orosz sereg is, jelezve ezzel, hogy a szövetségesek között most sem jobb az összhang a korábbinál. December 2-án Austerlitznél a 75 ezer főnyi francia sereg legyőzte a 80 ezer katonából álló orosz–osztrák sereget. A pozsonyi béke pontjait karácsonykor a Batthyány-palotában Napóleon, pontosabban Talleyrand mondta tollba Johann Liechtenstein hercegnek és Gyulai Ignác grófnak. Ez volt az eddigi legelőnytelenebb béke, pedig a nagy francia diplomata személyében Ausztria még pártfogóra is talált. Talleyrand azt javasolta Napóleonnak, hogy

a Bajorországhoz, Badenhez és Württemberghez csatolt területek ellenében adják Ausztriának Besszarábiát és a román fejedelemségeket. Persze nem gesztus volt ez a legyőzött ellenség felé, hanem: „Így Ausztria figyelme keletre irányulna, Oroszország ellen, az visszavonulásra kényszerülne Ázsia felé, ahol Angliával ütközne. Mindez Franciaországnak és Európának lenne javára.” De Napóleon ezt is elutasította. Ausztriának el kellett ismernie az Itáliai Királyságot. Elvesztette velencei és isztriai birtokait, továbbá Dalmáciát és a hozzá tartozó szigeteket. Csak némileg enyhítette a csapást, hogy kikötötték: a francia korona nem egyesíthető az itáliaival. Szokásos feltétel volt ez már a 16. század óta, mióta a franciák és a Habsburgok Itáliában versengtek egymással. A szokatlan inkább az volt, hogy ez a kikötés most Ausztria számára jelentett kárt. El kellett továbbá ismernie a királyi címet Bajorország és Württemberg uralkodói számára. Bajorországé lettek a következő területek: Burgau, Passau, az Inn-négyszögről, Tirol és Vorarlberg; Württemberg svábföldi városokat kapott. Salzburg és Berchtesgaden lett az ellentétel. Végül: 40 millió frank háborús jóvátételt is vállalni kellett.

Lassan, de biztosan fogytakoztak vagy függetlenedtek a császári korona jogán bírt területek. Napóleon már régóta figyelt arra, hogy magához kösse Ausztria ellenében a német kis- és középállamokat. Ez a törekvése intézményesült 1806 júliusában, amikor 16 taggal megalakult az úgynevezett Rajnai Szövetség. Ez a Német-római Császárságot végképp illuzórikussá tette. A bajor és württembergi király, a badeni és a hessen-darmstadti nagyherceg, a nassau-usingeni, az aranbergi hercegek, a nassau-weilburgi fejedelem, továbbá Hohenzollern Sigmaringen, Salm-Salm, Salm-Kyrburg, Isenburg-Birstein, Lichtenstein, Leyen fejedelmek tartoztak közéjük. Rövidesen csatlakozott a würzburgi nagyherceg, az időközben királyi címet kapott szász választó, s egyre több kisállam. Olyannyira, hogy 1811-ben, legnagyobb kiterjedése idején a Rajnai Szövetség négy királyságot, öt nagyhercegséget, tizenegy hercegséget, tizenhat fejedelemséget számlált, majd 15 millió lakossal, több mint 300 ezer km² területen. A regensburgi birodalmi gyűlésen már 1806.

augusztus 1-én deklarálták a szövetség államai, hogy a régi birodalmat a továbbiakban megszűntnek tekintik. Elég egy pillantást vetnünk a térképre, hogy lássuk: a birodalom épülete összeomlott.

Ferenc császár levonta a kényszerű jogi konzekvenciát. Igaz, méltósággal. 1806. augusztus 3-án (a 24. órában), lemondott a Német-római Császárságról. Nem is várhatott tovább, mert Napóleon már összevonta seregeit. Annyit sikerült elérnie, hogy a francia császár ígéretet tett: ő maga nem lép Ferenc császár örökébe. Csak rajta múlt – s talán hatottak valamennyire mérsékeltebb miniszterei intelmei. Idézzünk a császári proklamáció szövegéből!

„Mi, második Ferenc, Isten kegyelméből választott Római Császár, minden időben a birodalom gyarapítója, Ausztria örökös császára (stb.) ... A pozsonyi béke megkötése után minden figyelmünket és gondoskodásunkat arra irányítottuk, hogy az abban vállalt kötelezettségeinknek a szokásos hűséggel és lelkiismeretességgel teljesen eleget tegyünk, és a béke áldásait népünknek biztosítsuk, a szerencsésen előállt békés viszonyokat mindenütt megszilárdítsuk, és vártuk, hogy vajon a béke nyomán a Német Birodalomban beállt lényeges változások lehetővé teszik-e számunkra, hogy a császárrá választás révén ránk, mint a Birodalom fejére kiszabott nehéz kötelezettségeknek eleget tegyünk. Azok a következmények azonban, melyek a pozsonyi béke feltételeinek ismertté válása után és azóta bekövetkeztek, nemkülönben az általánosan ismert események, melyek azután a Német Birodalomban végbementek, megerősítettek bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a beállt körülmények között lehetetlen a választási szerződés révén vállalt kötelezettségek teljesítése: és ha még maradt volna is lehetőség, hogy a politikai bonyodalmak felszámolása révén a dolgok állása megváltozzék, úgy a július 12-én Párizsban aláírt és az azóta az érintett felek által elfogadott szerződés miatt, miszerint a jeles rendek teljesen kiváltak a birodalomból és külön konföderációba tömörültek, ez a lehetőség megszűnt. Ezáltal vált véglegessé az a meggyőződésünk, hogy teljesen lehetetlen császári

hivatalunkból folyó kötelezettségeink teljesítése, s alapelveinknek és méltóságunknak tartozunk azzal, hogy lemondjunk arról a koronáról, amely csak addig volt értékes szemünkben, amíg megtudtunk felelni annak a bizalomnak, melyet a Német Birodalom választófejedelmei, fejedelmei, rendei mutattak irántunk, és a vállalt kötelezettségek teljesítését lehetségesnek láttuk. Ezért a mostani okmány által kijelentjük, hogy azt a köteleket, mely minket eddig a Német Birodalom államtestéhez kötött, elszakadtnak tekintjük. A legfelső birodalmi hivatalt a rajnai rendek szövetkezése után megszűntnek nyilvánítjuk, és magunkat ezáltal minden a Német Birodalom iránti kötelezettségünk alól feloldozottnak tekintjük, és az érte eddig viselt császári koronát és a császári kormányzást letesszük. Egyidejűleg feloldjuk az irántunk, mint a birodalom feje iránt való alkotmányos kötelezettségeik alól a választófejedelmeket, fejedelmeket és rendeket, mindenkit, aki a birodalom alá tartozott. . . Összes német tartományunkat is föloldjuk egyidejűleg minden olyan kötelezettség alól, mellyel bármilyen címen a Német Birodalomnak tartozott és egyesítve az egész osztrák államtesttel, mint Osztrák császár, minden hatalommal. . . a boldogság és jólét olyan fokára juttatjuk, amely minden kívánságunk és elsődleges gondoskodásunk célja.”

A császári proklamáció ünnepélyes komolyságában a kortárs Európa nem osztozott. Sem Németországban, sem a megmaradt birodalomban, sem Magyarországon nem okozott sokkot a 962 óta élő képződmény megszűnése. Az újságok megírták, a kortársak tudomásul vették. A koronás fők közül is csak az angol király háborgott, nem akarta elismerni a változást – ő azonban ekkor már elég zavart volt.

A birodalom számára a legtanácsosabb az lett volna, ha uralkodója komolyan veszi a leköszönő proklamáció végén mondottakat, hogy figyelmét a továbbiakban megmaradt országai felvirágoztatására fordítja. Az európai hatalmi politikát illetően ugyanis egy időre teljesen közömbös volt, hogy mik is lehetnek Ausztria szándékai. Napóleon nemcsak Franciaország császára volt, hanem kiterjedt családja jeles, vagy kevésbé jeles

tagjaival népesítette be Európa trónjait. Hollandia királya Bonaparte Lajos, Nápoly uralkodója Bonaparte József lett. Murat tábornok (szintén rokon) a Berg nagyhercegség élére került. 1806 őszén (október 27-én), miután az auerstädti csatában legyőzte Poroszországot, Napóleon bevonult Berlinbe is. Az 1807. évi tiltsi békében Poroszország elismerte a területén szervezett Vesztfáliai Királyságot (az Elba és a Rajna között), Jerome Napóleonnal az élén. De le kellett mondania a Lengyelországtól szerzett területekről is, amelyen a Varsói Nagyhercegség jött létre, a Szász Királysághoz csatolva. Az orosz cár is aláírta ezt a békét, s bár neki nem kellett osztoznia a koalíció más tagjait ért megaláztatásokban, számára is kétségtelen volt a francia hegemonia.

Károly főherceg már 1806 áprilisának végén leírta bátyjának, hogy még egy háború Franciaországgal végzetes lenne. 1808 telén többször megismételte. Bármilyen furcsa, egyre kevesebben osztották véleményét. Az európai katonai és politikai helyzet, Franciaország belső állapotainak helytelen megítélése a felelőtlenül optimista véleményeket erősítette, és az önmaga túlértékelésére igencsak hajlamos bécsi udvarban a bosszúvágyat élesztette. Egyre markánsabb arculatot öltött a háborús párt, élén Philipp Stadionnal, a pozícióját lassan, de biztosan erősítő Anton Baldacci kabineti tanácsossal, és nem utolsósorban a császár harmadik (de még nem utolsó) feleségével, Maria Ludovikával. S a távolból ehhez a körhöz tartozott, sőt lassanként ideológusává nőtte ki magát egy nagy reményű fiatalember, a párizsi követ: Metternich gróf.

A majdani herceg úgy vélte, hogy Ausztria nem lesz egyedül egy következő háborúban: Poroszország, Anglia, Oroszország és egyes német fejedelemségek is támogatni fogják. Ezen túlmenően „sikerült alulbecsülnie” Napóleon otthoni pozícióit. A vezetésben valóban jelen lévő mérsékeltek és a halk royalista mozgolódások alapján a valóságosnál nagyobb belső ellenzékét feltételezett. Véleményének az adott különös nyomatékot, hogy a női nem körében népszerű herceg – magas állású férjekkel rendelkező szeretői (Karolina Murat, Laurette Juno) révén –

általában naprakész információkkal rendelkezett. Aztán kiderült, nem mindig.

Mindenesetre 1808 végén Bécsben már elhatározták a háborút. Az államapparátus bizonyos korszerűsítése, a hadsereg reformja ennek előkészítését szolgálták. 1809. március 27-én Philipp Stadion és Friedrich Schlegel kiáltványt intéztek a német néphez. Április 9-én megtörtént a hadüzenet. De kiderült: sem a németországi vélt szövetségesek, sem Oroszország, sem Poroszország, sem Itália nem igyekeztek segítséget nyújtani. Napóleon viszont Párizsból németországi seregéhez utazott (április 17.), és néhány csata után (Hausen, Abensberg, Landshut, Eggmühl) kettéválásra kényszerítette az osztrák sereget. A Károly főherceg vezette seregrész Csehország felé húzódott, így próbálva eltéríteni a franciákat Bécstől. Napóleon viszont elhatározta Bécs újbóli elfoglalását. Ezért a Duna mentén visszavonuló, Johann Hiller vezette sereg ellen fordult, s számíthatott az itáliai alkirály, Eugen Beauharnais segítségére is. Május 3-án legyőzte Hiller seregét (Edelsbergnél) és 10-én már Bécs alatt állt. 13-án több mint 40 ezer emberrel bevonult Bécsbe, s miként 1805-ben, most is Schönbrunnban rendezkedett be. Bécs hat hónapig nyögte majd a hadsereg eltartásának költségeit. Az utókor (a Monarchiában és Ausztriában) jellemző módon magyarázta az 1809. év eseményeit. Egyrészt túlbecsült egy valóban jelentős osztrák győzelmet Aspernnél (május 21–22-én). Ha egy osztrák újság 20 ezer francia halotról és hatezer súlyos sebesültről, nagy veszteségekről szóló beszámolója túlzás is volt, Napóleont mindenképpen váratlanul jelentős kudarc érte. Aztán mind Napóleon, mind a francia sereg talpra állt. (Ezt Napóleon esetében szó szerint is vehetjük, mert fizikailag oly mértékben legyengült az asperni csata után, hogy tábornokai már az utódlásról tárgyaltak.) Másrészt az utókor szubjektív okok, felelőtlen mulasztások sorozatára fogta, ami bekövetkezett. Kisebb részben még a magyar nemesi felkelés gyávaságára is, mely 1809 júniusában vereséget szenvedett. Nagyobbrészt pedig arra, hogy az 1809. július 6-án lezajlott és az osztrákok vereségét eredményező wagrami csatát a hadműveleti terv hiányosságaira, a seregek (valóban) összehangolatlan vezetésére vezette vissza.

A kortársak közül többen vélték úgy, hogy Ausztria folytatja a háborút. A császárné, János főherceg, Stadion és Baldacci a császárt is meggyőzték erről, de miután külső szövetségeseket nem sikerült szerezni, a békére hajlók táborra erősödött. Ennek, mint korábban is, Károly főherceg volt a szószólója, de most sem ő vezette, hanem a helyzetet gondosan elemző s ezután háborús álláspontját átmenetileg feladó Metternich. Már Bécsben volt, mert Párizsból kiutasították. Otthon ő vette át a külügyek vezetését, bár ennek kevés pozitív hatása volt a béketárgyalások menetére. Osztrák részről Liechtenstein herceg vezette, aki szerette volna, ha Metternich is bekapcsolódik. Ferenc császárnak írt levelében azonban arról kellett beszámolnia, hogy „Napóleon Metternichet a háború fő okozójának tartja, aki jelentéseivel az osztrák kabinetet hibás következtetésekre készítette. Már Párizsban is megtiltották neki, hogy az udvarban és a vezető hivatalnokoknál megjelenjék. Ha osztrák részről Metternich gróftól küldenék a béketárgyalásokra, akkor ebben Napóleon császár azt látná, hogy Ausztriának nem áll szándékában békét kötni”. S bár a herceg a döntést természetesen a császárnak engedte át, jelentései egyértelműen arra utaltak, hogy ő Schönbrunnban (Champagnyval, a francia megbízottal tárgyalva) tisztában volt Ausztria teljes kiszolgáltatottságával, s udvarias próbálkozásai a franciáknál a menthető megmentésére irányultak. A – mint mindig – bizonytalan császár a nehéz helyzetben a már visszavonult öreg Thuguthoz, a külügyek egykori vad háborúpárti vezéréhez is tanácsért fordult. Bubna gróftól küldte el a megtiszteltetéstől megfáradt idős diplomatához. Ő is csak azt tudta tanácsolni a császárnak: „békét, békét minden áron”.

Október 15-én megkötötték a schönbrunni béke, és Ausztria 3,5 millió lakost veszített. Lehet, kissé már fárasztóak is az adatok, soroljuk fel mégis az elvesztett területeket. Bajorország javára újra le kellett mondani Tirolról és Vorarlbergről, Salzburg-ról és Berchtesgadenről, a felső-ausztriai Inn-négyszögről, valamint a Hausruck-négyszögről. Franciaországé lett Görz, Monfalcone, Trieszt isztriai tartozékaival, a karinthiai Villach kerület, a Száva jobb partja Boszniáig, továbbá Fiume és az isztriai

szigetek. Szászországgé lett Nyugat-Galícia és a kelet-galíciái Zamosk vidék. Kelet-Galícia Oroszország kezére került. Az osztrák hadsereget 150 ezer főben maximálták és 85 millió frank jóvátételt állapítottak meg.

*

Az osztrák tragédiák sorozata ezzel véget ért. Új korszak kezdődött: a tragikomédia korszaka. Bár a kortársak és az utókor egy része is kompromisszumok ügyes vállalásának tekintette az osztrák császárság további lépéseit. Jóllehet, az elkövetkező időszak osztrák döntései önmagukban sokszor nemcsak okosnak tetszenek, hanem minden bizonnyal azok is, mégis, összefüggéseikben megmosolyogtató színjáték elemei voltak. Ausztriával továbbra is csak történtek az események.

Napóleon, „a parvenu” 1810. március 11-én a bécsi Augustinerkerchében elnyerte Ferenc császár kedvenc lányának, Mária Lujának a kezét. A bécsi utcák pompásan fel voltak díszítve, este kivilágították a fővárost, majd 13-án harangzúgás és díszlövés közepette hagyta el a házaspár a birodalmi fővárost. Napóleon elődjének, a kivégzett XVI. Lajosnak is osztrák felesége volt. Marie Antoinette-et, Ferenc császár nagynénjét kivégezték, s azóta sem örvendtek népszerűségnek az osztrákok Franciaországban. Hihető hát, hogy Mária Lujza nem sok kedvvel indult hosszú útjára. De hát üzletről volt szó, Ausztria békét akart vásárolni. S egy év múlva immár a francia trónnak is Habsburg-örökösé volt, legalábbis leányágon, mert Mária Lujának fia született. Eddig minden rendben is ment volna. A bécsi nemesi körök, az intelligencia fenntartásai és a magyar írástudók bőségesen idézhető fenntartásai igazán kicsinyességnek látszottak a világpolitika e nagy horderejű kompromisszuma ellenében.

Rövidesen kiderült: Ausztria újra a világpolitika fő sodrában van, s ezt Bécsben sokan ünnepelték. Csakhogy rövidesen az is kiderült: Ausztria akkor is a világpolitika fő sodrában van, ha nem tetszik neki. Európa sorsáról még mindig Napóleon

döntött, s Ausztria jogegyenlősége és szuverenitása engedel-
mességétől függött. Ezt szem előtt tartva írta alá 1812. május
14-én Párizsban Schwarzenberg herceg azt a szerződést, melyben
Ausztria 30 ezer főnyi hadsereg részvételét ígérte az oroszországi
hadjáráshoz. Az persze komoly diplomáciai eredmény volt, hogy
az osztrák csapatok saját paracsnokságuk alatt állhattak. Napó-
leon még neheztelt is Károly főhercegre, hogy nem vállalta el a
sereg vezetését. Az osztrák politika felelős vezetői képzelhették
azt is: nem kényszerpályán mozognak, hiszen Napóleon még
ellenszolgáltatást is ígért. Galíciát vagy Illíriát, sőt Szilézia is
szóba került. S így máris reális kompromisszum képét ölthette
a hatalmas vő kívánságának teljesítése. Az pedig kifejezetten
ügyes politikusra vallhatott, hogy Metternich már áprilisban
biztosította az orosz cárt; az osztrák csapatok nem fognak
komolyan harcolni, s Ausztria csak arra vár, hogy Napóleon
rendszere összeomoljék, s annak romjain visszaálljon Európa
régí rendje. Mégis, amikor Napóleon francia, osztrák–magyar,
porosz, olasz, svájci, lengyel, spanyol, portugál és rajnai szövet-
ségi csapatai az 1812. májusi drezdai díszszemle után (Ferenc
császár és a porosz király is jelen voltak) elindultak Oroszország
felé, Bécsben szinte mindenki meg volt arról győződve, hogy
Napóleon most is győzedelmeskedni fog. Így, miután seregét az
orosz tél felmorzsolta, egyenesen zsenialitásnak tűnt Metternich
előzetes megállapodása az orosz cárral, s az osztrák seregek el
is kerültek a Grande Armée sorsát, lévén, hogy valóban nem
bocsátkoztak komoly harcokba annak szárnyán.

1812 decemberében Napóleon elhagyta Oroszországot, ott
harcoló serege roncsait s a főparacsnokságot Murat-ra bízta.
Ez volt a vég kezdete.

Népek csatája, Elba, Waterloo, Szent Ilona (és a rákos
daganat): Napóleon végzetének állomásai. Más felfogás szerint
az önkontrollt veszített hódító törvényszerű sorsa rajta is betelje-
sedett. Saját maga elpusztítása volt ez, amelyben Európa fontos-
kodó fejedelmei, politikusai, így a Habsburgok sem játszottak
szerepet. Ahogy a francia kolosszus összeomlott, az addigi
marionettfigurák ott találták magukat újra a világtörténelem

színpadán. S a korábbi statiszták hosszú időre meg akarták őrizni a főszerepet. Ausztria is magára talált végre húsz év után, s hamis öndefinícióját, melynek szerves része volt az európai hegemonia mellett a közép-kelet-európai monarchián belüli küldetés, nem zavarta többé a kül- és katonapolitikai dicsőség megtépázottsága. 1815-ben az osztrák politika azt a szálát vette fel, melyet a francia forradalom első éveiben el kellett ejtenie. Európa egyik csendőreként a birodalmon belül is a kemény kéz politikáját elevenítette fel újra, ezzel is bizonyítva, hogy a századforduló, az első évtized viszonylagos mérséklete kényszerből, nem a hagyományos alapelvek revideálásából következett. Ami Magyarországot illeti: Metternich herceg újra nekilátott a nagy feladatnak, a „tűrhetetlen dualizmus” felszámolásának, minthogy a rendi alkotmánnyal rendelkező Magyarország, a zavart keltő országgyűlések, a sokféle joggal rendelkező megyék még mindig akadályozták az abszolutizmus akadálytalan működését.

*

1815 után a Monarchia újra jellegzetes arculatot kapott. S ha lassan egyre gyengült is, meghatározható, bár hibás koncepció munkált az 1848-at megelőző korszak eseményei mögött. Azt azonban talán sikerült érzékeltetni, hogy a felvilágosult abszolutizmus kora és a szent szövetségi korszak által határolt időben Ausztria sodródó hajóhoz hasonlítható. Épp ezért talán nem érdektelen vázlatos tablót készítenünk azokról a politikusokról, akik a kormányos szerepére lettek volna hivatva.

Ferenc császár nem változott az idők folyamán. Talán még többet foglalkozott az államügyekkel, mint korábban. S talán még inkább félt bármilyen döntéstől. Méghozzá olyan korszakban, amelyben rugalmasságra nagyobb szükség lett volna, mint bármikor. Gyakorolta ugyan az uralkodás mesterségét, de szívesebben foglalkozott hatalmas könyvtára, képtára, irattára gyarapításával. Mindenről tudott, mindent tanulmányozott, de a birodalmi politika jellegét továbbra sem ő határozta meg, hanem egymást (nem sűrűn) váltó vezető politikusai. Csak ő

nem volt leváltható. Ez teret engedett a különböző klikkek harcainak. Konzervatív személyiségének súlya azonban elegendő volt ahhoz, hogy a csoportosulások közül mindig a legkonzervatívabbak jussanak befolyásra. Ezek pedig a birodalmi politika fő céljának a Monarchia „éppíglétének” görcsös fenntartását tekintették, s nemigen hajlottak a korhadó gépezet korszerűsítésére. Azokban az évtizedekben, amikor Ausztria, hasonlóan Európa többi, korábban nagy hatalmú államához, a másodhegedű szerepére kényszerült a külpolitikában, ezek a politikusok ragaszkodtak a dicsőség illúziójához.

A leválthatatlan Ferenc császár mellett, úgy tetszett, leválthatatlan személyiségének formálója, nevelője, Colloredo gróf is. Mária Anna, majd II. Lipót főudvarmesteréből, az osztrák császár firenzei nevelőjéből 1792-ben titkos kabinet- és konferenciaminiszter lett. S nem elég, hogy mint általános tanácsadó nagy befolyásnak örvendett, 1801-től a kül- és belügyek egyre szerencsétlenebb kezű irányítását is ő vette át. Nagy lévén az erkölcsi hitele uralkodójánál, kudarc teljes működésének tág tere volt, és csak 1805-ben, majd 70 évesen bocsátották el a Metternich által vén számárnak nevezett bizalmast.

A többi, fontos állami pozíciót betöltő személy gyorsabban váltotta egymást. Ferenc korszakának elején háttérbe szorították, majd nyugdíjazták – igaz már 82 éves volt – azt a Kaunitz herceget, aki majd fél évszázada állt az osztrák külügyek élén, s aki tekintélyét megőrizte Mária Terézia, majd József és Lipót alatt. Óriási tekintélyéből annyi maradt, hogy míg élt, legalább címét nem kapták meg az őt váltó politikusok. Az első Philipp Cobenzl (1741–1810) volt, aki még II. József alatt tanulta az államférfi mesterségét. Ott állt II. Lipót mögött, és tanácsadója volt a fiatal Ferenc császárnak. 1793-ban ejtették, bár nem véglegesen. 1801-ben még ő a franciaországi követ. Sorsa csak 1805-ben pecsételődött meg. 1793-as bukásában szerepe volt Johann Amadeus Franz de Paula Thugut (1736–1818) grófnak. Akkor még ő is csak az államkancellária főigazgatója címet vehette fel, majd Kaunitz halála után ő lett a külügyminiszter. Egyébként Kaunitz tanítványa volt, kalandos múlttal a háta

mögött. Hivatalnok családból származott, majd különböző helyeken diplomatáskodott, többek között a Portán is. Jól beszélt a keleti nyelveket. Kaunitz szellemét folytatta abban is, hogy Ausztria fő ellenségének Poroszországot tekintette, még ha Franciaország ellen kellett is harcolnia. Egyre inkább elkötelezte magát a háború mellett. (Nem csekély szerepet játszott ebben, hogy a forradalom viharai közepette elvesztette nem jelentéktelen franciaországi vagyonát.) Munkáját a nagystílű Kaunitz bársonyszékében hivatalnokhoz illő precizitással végezte, nemigen voltak szenvedélyei, kedvtelései. A munkabírás és szorgalom azonban, miként uralkodójának, neki sem lehettek elegendők az üdvösséghez. A külpolitika teljes csődjét is az ő neve fémjelezte. Egyre elvakultabb háborúpárti magatartása lehetetlenné tette a béketárgyalásokon értelmes kompromisszumok kötését. 1801-ben menesztették. Visszavonultan élt Magyarországon, mígnem végelgyengülésben halt meg.

Az új főszereplő 1801-től Ludwig Cobenzl (1753–1809), krajnai származású, Habsburg-szolgalatban felemelkedett család sarja. Egykori berlini, majd pétervári követ. Sztárdiplomata. A luneville-i békét már ő hozta tető alá. A kiváló diplomata később külügyminiszternek kevésbé volt sikeres. Az ő minisztersége idején foglalták el a franciák először Bécsset. Ebben a döntő oka annak a katonai kudarcnak volt, mely Mack tábornok nevéhez fűződik. S Cobenzl szerencsétlenségére Mack az ő pártfogoltja volt, Károly főherceg ellenében. Így aztán kérnie kellett a császártól, hogy hivatalát letehesse. S Colloredo is ugyanekkor bukott meg.

Philippe Stadion (1763–1824) következett. Mögötte is jelentős diplomáciai múlt állt. Követség Svédországban, Poroszországban. Ellenfele volt a Thugut- és Cobenzl-féle konzervatív külpolitikának. Tisztségét – mint azt még látjuk – reformszellemben vette át. A korszerűsítő gondolatokkal fellépőknek azonban a bécsi udvarban nem sok jövőjük lehetett. A hatalom felső posztjait a fennállót elfogadók számára tartották fenn. S ha váltogatták is egymást a szereplők, ez kizárólag az ugyanazon a rendszeren belüli váltógazdaságot jelentette, a kudarcok

személyi, nem pedig lényegi konzekvenciáinak levonását. Az újabb személycserével sem történt hát lényeges változás. Bár Stadion a császár kérésére komoly kórismét állított össze a birodalomról, nem volt ez más, mint a hatalomban lévők belső használatára készült helyzetjelentés. A császárra pedig egyre nagyobb befolyást gyakorolt Stadion külügyministersége idején Anton Baldacci (1762–1841), a Colloredo szerepét átvevő tanácsadó. Már 1789-től a galíciai kancellárián dolgozott. Jelentős szervezőtevékenységet folytatott a Lengyelországtól szerzett területeken. 1802-től Ferenc főtanácsadója, a bürokrácia nagy híve, a főhercegek ellenfele. Stadionhoz hasonlóan ő is háborúpárti.

Végül még egy ismert személy a bécsi politikai élet kormányzói közül. Metternich gróf, majd 1813-tól herceg (1773–1859), franciás műveltségű és ízlésű világfi. Strassburg, Mainz, Frankfurt, Belgium és Anglia után 1794-ben került Bécsbe. Kaunitz lányt vett feleségül. Gyors karriert futott be, párizsi követ lett, majd 1809-től – láttuk – már ő állt a külügyek élén, mindössze 36 évesen.

Ph. Cobenzl, Thugut, L. Cobenzl, Stadion, Baldacci, Metternich – ők voltak a főszereplők. De nevük nem fémjelez korszakokat az osztrák politikatörténetben. Metternich „kora” is csak akkor jöhetett el, amikor már nem Napóleon állt Franciaország élén. Behelyettesíthető figurák, egy könnyűnek találtatott birodalom középszerű irányítói egy, csak egyféleképpen működő rendszer személycserékre, a megelőzőt látszólag megtagadó utódokra alapított, hamis legitimációjának termékei.

Vajon tényleg ennyire lehangoló volt ez a közeg?

Nemleges választ nem tudunk adni, mert a konzervatív udvari politikának semmilyen cselekvőképes, intézményesíthető ellensúlya nem volt, s tünetszerű, hogy ennek az irányzatnak a legkomolyabb kritikusai, ha úgy tetszik, ellenzéke, az a Károly főherceg volt, akit az utókor – némi túlzással – a korszak egyik főhőisévé avatott, és aki ténylegesen végig szerepet játszott a birodalmi vezetésben. De mind mondandója súlyát, mind népszerűségét személyes helyzete adta. Jellemző, hogy császári

bátyja és környezete nem ismerte fel azt a nagy előnyt, ami abból származott, hogy a szórványos ellenzéki megnyilatkozások, a közélettel elégedetlenkedő hangok, a rossz hangulatú alsóbb rétegek mind egy főhercegben láttak valamiféle váteszt, s ezzel a fennálló viszonyok kritikáját a közvélemény gyakorlatilag a rendszer belügyének ismerte el. A politikai pluralizmust az uralkodó családon belüli nézeteltérések jelentették. Károly eme szerepének különös nyomatékot adott rendszeres félreállítás, s időnkénti, győzelmekkel jelzett visszatérése. Népszerűségének e rendszer szempontjából fontos tényéből a császár nem kovácsolt politikai tőkét. Ellenkezőleg, sértette hiúságát.

Az abszolutizmus bécsi kritikája

Akik bírálták az abszolutista rendszert, és akikről az alábbiakban szó lesz, felelős posztokat töltöttek be. Véleményüket ezért nyilváníthatták ki. Mi több, a császár időnként ki is kérte. Nézetük következményeit a politikai gyakorlatban nem vállalták, és nem is vállalhatták, amennyiben belül akartak maradni a hatalmon. A kritikai eszmefuttatásokban nem végrehajtható reformprogramot, netán formálódó ellenzék jelét kell látnunk, hanem a fennállóért aggódo látteleleteket, melyek csak Károly főherceg esetében válhattak át időnként indulatos kirohanásokba. A többiek nem léptek túl az udvarias tanácsadó szerepén.

A főherceg 1802 októberében terjedelmes elaborátumot nyújtott be a császárnak. Már a címe is figyelemre méltó: „Komoly gondolatok az osztrák monarchia jelenlegi helyzetéről, összehasonlítva a forradalom kitörése előtti Franciaországgal.” S hogy az összehasonlítás eredményét előlegezzük: a teljesen csődbe jutott 1789 előtti Franciaország és a századfordulós Monarchia közül a főherceg szerint az előbbi egészségesebb volt. Olvassuk az érdekfeszítően megírt szöveget!

Ausztria valaha Európa első hatalma volt. Most mélyre süllyedt. Ipar, kereskedelem, művészet, szellemi élet tekintetében legalább egy évszázados a lemaradása. Az államélet teljesen demoralizálódott. A pusztulás szélén álló képződmény, s elég egy külső vagy belső megrázkódtatás és összeomlik. A tragédia fenségességét kiemelve (vagy talán sovány vigaszként) hozzátette: Ausztriával egy egész világrész omlik össze. „A közelmúltban Franciaország szolgáltatott világtörténelmi példát arra, milyen

17. Károly főherceg

tragikus következményekkel jár egy nagy állam összeomlása, mind az uralkodó, mind az uralkodócsalád, a vezető rendek, az egész ma élő generáció és persze a szomszédos államok sorsára is.” S a főherceg, akinek minden oka meg lett volna arra, hogy a forradalom okait a felforgató eszmékben, a szabadkőművesek, klubtagok, jakobinusok, összeesküvők szervezkedésében lássa, a kormányzatot találta vétkesnek. Legalábbis „nem utolsósorban” a kormány hibáira vezette vissza a majd forradalomhoz vezető zűrzavart, már XV. Lajos (1715–1776) koráról szólva is. A kormányzat ugyanis, némi bölcsességgel, elébe mehetett volna a katasztrófának. A bölcsesség elsősorban az igazgatás szakszerűsödésében állott volna. Ez azonban elmaradt, és a vezetés anarchiája, a korrupció nemcsak a politikai felsőség iránti lojalitás bomlását gyorsította fel, hanem lejáratta magát az uralkodót is, „a királyt nem tisztelték”. Az osztrák felső vezetés jelenleg ugyanebben a helyzetben van. „A hivatalnokok tudatlansága, lustasága és korruptsága miatti panaszok általánosak, és sajnos nem alaptalanok. Olyanokat neveznek ki minisztereknek, azzal a megbízással, hogy emeljék e monarchiát más fejlettebb országok színvonalára, akik nyilvánosan dicsekszenek, hogy 30 év óta egyetlen könyvet sem olvastak.” A szaktudás Ausztriában huszadrangú tényező az előrejutást illetően, a származáshoz és az összeköttetésekhez képest.

Az állam lassan nem tud megfelelni a kor civilizatórikus követelményeinek. És valóban, amikor sorra veszi a lemaradás sok-sok tárgykörét, azt mutatja be, hogy a felvilágosult abszolutizmus fél évszázad előtti programja még mindig megvalósíthatatlan. Nincsenek meg a szociális, egészségügyi rehabilitációs intézmények. Az állam egyre rosszabbul látja el létét indokló közigazgatási és közrendészeti feladatait. Ezenkívül hanyatlik a gazdasági élet. A mezőgazdaság, ipar, gyárak, manufaktúrák nemhogy fejlődnének, sokasodnának, hanem gondoskodás híján a megindult fejlődés is megrekedt. A kézzelfogható példa sem hiányzik: az egykor híres cseh vásznat ma külföldön szinte nem is tekintik árunak. Az ebből származó bevételek a felükre estek vissza, és passzív (évi 3-4 millióval) az egész Monarchia külke-

reszkedelmi mérlege. Elhanyagolt az infrastruktúra. Nemkülönben a pénzügyek, mert rendezett hitel- és bankügyeletek híján a hitelezők és adósok egyaránt uzsorások áldozataivá válnak.

A pénzügyek. Ez mindig, mindenütt neuralgikus pont – írta a főherceg –, és Franciaország csődjének is ez volt az egyik konkrét oka. Önmagában feszültséget okoz a költséges államgépezet. De a pénzügyek is áttekinthetetlenek, s a Monarchia bizonyos részei hátrányosan meg vannak különböztetve. A „nagy II. József” figyelmét – olvassuk – ez sem kerülte el, és évekig, nagy költséggel, felmérték (Karl Zinzendorf vezetésével) az adó köteles jövedelmeket, földeket, rendezni akarván az állam pénzügyeit. Aztán a császár halálával ez a munka is félbeszakadt. A birodalomnak a „Titkos Hiteligazgatóság” adatai szerint csak 1801-ben 27 milliós deficitje volt. Ez több mint 56 millió livre-nek felel meg. Franciaországnak 1776-ban 20 millió volt a deficitje, 1787-ben 115 millió – és két év múlva megbukott a királyság. A következtetés az olvasó dolga a főherceg szerint.

Az összehasonlítás eredményeképpen azt állapította meg, hogy Ausztria pénzügyei most rosszabbul állnak, mint Franciaországéi egykor, miközben – ráadásul – Ausztria pénzforrásai jóval szerényebbek, mint a francia államéi. Tüneteszerű az is, hogy a leggazdagabb bankárok, gyárosok és az állami hivatalnokok tömegesen menekítik ki az országból tőkéjüket. Az állam iránti bizalom teljes hiányát jelzi, hogy már senki nem akarja elfogadni a kibocsátott papírpénzt. Ezen a ponton újra visszatért a kereskedelmi mérleg hiányaira, és megállapította: ez azzal is jár, hogy véstesen kiáramlik a Monarchiából a nemesfém.

Fokozni akarván a helyzet tragikumának érzékeltetését, így folytatta: Franciaország csak azért jutott csődbe, mert ostoba volt a politikai vezetés. Ausztriában ennél rosszabb a helyzet. Itt ugyanis még a kormányzat önkorrekciója sem hozna eredményt, mert korhadtt a gazdaság egész struktúrája. Értő államvezetés esetén is hosszú időre lenne szükség ahhoz, hogy – iparosodással, védővámokkal, állami szubvenciókkal – behozhassa az állam évszázados lemaradását. A főherceg nem hitt strukturális változás lehetőségében. Még kevésbé az apparátus

megújulásában. A birodalom – szerinte – zsákutcába jutott. Nincsenek értő államférfiak, akikben bízni lehetne. Itt megint csak érdekes összehasonlítást tett.

XVI. Lajos francia királyt nem tartotta tehetségtelennek, csak gyengének. Ezért nem tudott úrrá lenni tehetségtelen, részben kifejezetten „gonosz” miniszterein. Maurepas, Turgot, Clagny, Vergennes, Necker, Brienne – mind a francia királyság rossz szellemei voltak. A főherceg ebben ugyan nagyon tévedett, és igencsak eltérő tehetségű és szereplésű államférfiakat vont egy kalap alá. Ennek azonban elemzése szempontjából nincs jelentősége, mert nem Franciaország helyzete, hanem a hozzá hasonlított Ausztriáé volt fontos számára. S az utóbbi helyzetét még tragikusabbnak látta, ami az államvezetés személyi összetételét illeti. Ha nem is tagadható – írta –, hogy néha fölsejlik egy reformgondolat, nincsen a birodalmi felső vezetésben sem rendszer, sem tervszerűség, sem koncepció. Innen a kapkodás, az elvszerűtlenség, a bénultság. „Hiszen akinek nincsen koncepciója, az szükségképpen minden új helyzetben döntésképtelen.” „Soha nem lenne szabad elrendelni valamit anélkül, hogy előtte ne mérlegelnék a leggondosabban a rendelet szükségességét, hasznosságát és kivihetőségét – továbbá azt, hogy milyen fokú ellenérzést válthat az ki. Ha viszont az uralkodó nevében kiadnak egy rendeletet, akkor azt többé nem kellene visszavonni, vagy megváltoztatni, hanem . . . a belőle eredő káros következmények miatt a legszigorúbban felelősségre kellene vonni azt a rövidlátó minisztert vagy államtanácsost, aki a rendelet körül bábáskodott.” Erről persze Bécsben szó sincs. A császárt olyan személyek veszik körül, akik hízelegnek. Legfőbb bűnük, hogy a Monarchia állapotáról a valóságosnál jobb képet festenek. Őfelségének így aztán – a főherceg ugyan nem ilyen drasztikusan írta – fogalma sincs a birodalom tényleges állapotáról, sőt a háborúról is rendszeresen félreinformálják.

Annyiban Károly is rabja volt a (közép-kelet-európai) korszellemnek, hogy a felelősséget a miniszterek nyakába akarta varrni, s ezzel felmentette az uralkodót felelőssége alól. A lényegen azonban ez nem változtatott. Úgy vélte, hogy Ausztria elvesz-

tette minden tekintélyét. Ebben is összehasonlítható Franciaországgal. Annak az tépázta meg külpolitikai tekintélyét, hogy a feje fölött osztották fel Lengyelországot, kudarcot vallott Németalföldön, a gyarmatokon stb. Most Ausztria került ugyanilyen helyzetbe: elvesztette Belgiumot, tollba mondták a luneville-i békét, idegen hatalmak döntöttek egykori országairól. S ami egy Habsburgot igazán érzékenyen érinthetett: „Nemcsak Poroszország, hanem még Bajorország is olyan stílust enged meg magának, amely a felséges császári udvarral szemben megengedhetetlen.”

A főherceg legnagyobb sajnálatára tehát Ausztria „kiállta a próbát” azzal a Franciaországgal való összehasonlításban, amelynek sorsa egy forradalom anarchiájába torkollott. Tragikus jóslata pedig: „Hasonló okok hasonló következményekkel járnak, a helyzetek azonossága hasonló katasztrófák árnyát vetíti előre.” A forradalmat jósló főherceg patetikusan zárta több mint százoldalas elaborátumát: „Még éppen van idő, hogy a legszörnyűbb fejleményeknek elébe menjünk, és a mindent magával ragadó folyamatot más mederbe tereljük. De valóban a huszonnegyedik órában vagyunk. Ausztria a végső romlás szélén áll. Ha nem tartjuk vissza minden rendelkezésre álló erő megfeszítésével, menthetetlenül elvész. Itt most már a Monarchia létéről vagy nemlétéről van szó. 25 millió ember jólétéről vagy végső szerencsétlenségéről. Európa nyugalmaról, mert egy olyan kolosszus, mint Ausztria nem dől úgy le, hogy bukásával egész Európát meg ne rázkódtatná.”

S a remény: „Ha sikerül Ausztriának belül és államvezetésében rendet teremtenie, pénzügyeit szolidan bár, de rendezni, ami egyébként a sok, de eddig ki nem használt segélyforrás mellett nem teljesen elképzelhetetlen, ha a gyógszert kellő módon, célszerűen, nem pedig esetlegesen alkalmazzák; ha sikerül Ausztriának nagy hadi ereje és jól irányított diplomáciája révén újra tekintélyt szereznie, akkor e hatalmas birodalom rövidesen újra feléled kábultságából, nem lesz híján szövetségeseknek, és nem lesz oka, hogy féljen Európa másik szövetkezett felétől.”

Ez persze nem több, mint reménykedő pátosz. Réálsan semmi sem mutatott ebbe az irányba.

Alig három évvel későbbi hasonló jellegű elaborátumában már nem lelhetjük a kivezető út eme szép illúzióját. Ez az írás 1806. január 3-án kelt, Bécs első elfoglalása után: „Felséged *egyedül* áll egy rövid, de szörnyű háború végén. Országá elpusztult, pénztára üres, fegyverei megaláztattak, hitele elveszett, tekintélye aláhanyatlott, alattvalói évek óta nyomorognak, népei szeretete a szenvedések miatt megingott, szövetségesei nincsenek, egyedül áll a kormányrúdnál, segítség, támasz nélkül, az igazgatás káosza közepette.” A Monarchiát – olvassuk – csak kipróbált szakemberek menthetik meg. Wrba grófra, Schwarzenberg hercegre, ami a belügyeket illeti: Zinzendorfra, a pénzügyeknél Chotek grófra gondolt. A jelen vezetésből csak Stadion (külügy) és Ratenhahn (igazságügy) hozzáértéséről szólt pozitívan.

Közel két év múlva (1807. december 9.) újabb kétségbeesett elaborátumot készített. Ebben már szélsőséges hangot ütött meg. Mi lenne, ha meghalnál – kérdezte a császárt. Ki lenne az utód támasza? A miniszterek bizonyosan nem. Újra mintegy 100 oldalon értekezett arról, hogy az egész osztrák államvezetés csak csődtömeg produkálására képes. S nem kímélte a császárt sem. Úgy vélte, a császár kicsiny ügyekkel foglalkozik.

Azt éppen nem írta, hogy kicsinyes, ezt a minősítést az államtanácsosok számára tartotta fenn. Az államtanácsról írottak néha már kifejezetten gúnyolódásként hatnak. Megemlítette, hogy az államtanácsban hosszú és komoly vita folyt arról, vajon az akasztófát pontosan hová is állítsák fel. Vagy ami még különösebb az állam első grémiumáról: vajon az Udvari Haditanácsnál legyenek-e macskák, vagy sem. Ebben az írásban visszatért a Birodalom belső ügyeinek sürgető reformjára. – Ne bonyolódjunk bele a szövevényes intézménytörténetbe, ezért csak arra utaljunk, hogy a még Kaunitz herceg által 1761-ben életre hívott Államtanács 1801-ben felbomlott. A cél az irányítás szakszerűségének az emelése volt, de az idők során ellenkezője történt, és az ügykörök, bizottságok, illetékességek lassan teljesen áttekinthetetlenekké váltak. A főherceg szerint legalább az igazság-, bel- és pénzügy élére kellene külön államminisztereket

állítani, és megismételte korábbi javaslatát: Rotenhahn, Chotek, Zinzendorf.

Mások is nyilatkoztak hasonlóan kritikusan, csak kevésbé nyersen. Zinzendorf (1806. június 22-én) két sürgető feladatot látott. Mindenekelőtt a pénzügyek reformját. Tett erre határozott javaslatokat is, de ezek végrehajtásától csak átmeneti sikert várt. Fontosabbnak vélte a gazdaság általános liberalizálását. Nem olyan elvontan-patetikusan, mint a főherceg. Amit ő javasolt: hadivállalkozókra kell bízni a hadsereg ellátását, meg kellene változtatni a vámrendszert, monopolizálni kellene a só árát stb. Másik sürgető feladat: a szakértelem a legfelső szinten. Valamikor – írta – az Államtanácsnak az volt a feladata, hogy a legfelső szinten egybe hangolja a birodalom ügyeit, és megkönnyítse a vezetés döntéseit. Mostanra a legfelső állami hivatal a legfontosabb ügyek temetőjévé vált.

Philipp Stadion, aki 1809-ben a háborús párt vezetője volt, és 1809 őszén belebukott a meggondolatlanul kirobbantott háborúba, egy évvel korábban még az előzőkhez hasonló helyzetjelentést nyújtott be. „A Monarchia külső helyzete a tilsi béke óta, vagy hogy helyesebben szóljak, kissé régebben is már (de erről itt most fölösleges lenne értekezni) egy a sors vagy inkább az események esetlegessége által hányattatott hajóra hasonlít, amely minden külső segítség, elegendő fizikai és morális erő nélkül áll szemben az idők viharaival, a pillanatok erőszakos váltoásaival, a francia uralkodó túlerejével.” Most pusztán létének kell örülnie, s várnia kell, hogy eljőjön egy „jobb kor”, amelyet persze a jelenlegi politikai zűrzavar mellett nem lehet megjövendölni. A külügyek irányítója a belügyeket is ismerte. Olvasta Károly főherceg írásait, és a császárnak azt írta, hogy azokkal teljesen egyetért. A császár azt is kérte Stadiontól: informálja arról, hogyan vélekedik a közvélemény. Ez a kérés már önmagában is jellemző. A császár egykori nevelője (most nem Colloredóra gondolunk, hanem II. József császárra) nem tett volna fel ilyen kérdést (viszont tudott volna válaszolni hasonlóra). Őt még annak idején azért szolták meg előkelőbb körök, mert az alsó rétegek, sőt kifejezetten lumpen elemek előtt

is nyitva állt a Hofburg, legalábbis annak folyosója. Ferencre viszont éppen azért neheztelt a közvélemény, mert teljesen elzárkózott, nem tudott arról a valóságról, amely egyébként puritán, de elzárt világát körülvette. Azután az is tünetszerű, hogy Stadion nem tudott válaszolni, illetve nyilván jól felfogott érdekből nem mert. Így csak virágnyelven adta tudtára urának, hogy a közvélemény a lassú ügyintézésre, a végrehajtás vontatottságára és az ezekből eredő hátrányokra panaszkodik.

Ha valaki messziről kerül a hatalom felső posztjára, annak véleménynyilvánításkor több tiszteletkört kellett lerónia. Vontakozik ez arra a Zichy Károlyra, akiről már többször szoltunk, s aki 1795. évi félreállítása után a századfordulót követően újra bekerült a vezetésbe. A magas pozíció és a szakértelem nála egybeesett. Ezt az e téren kíméletlenül kritikus Károly főherceg is elismerte, és Zichyt egy – szerinte – felállítandó tisztségre, a magyar ügyek állam- és konferenciaminiszterének javasolta, aláhúzva pénzügyi és közigazgatási szakértelmét (Zichy ugyanis az Udvari Kamara elnöke volt). Nos, Zichy Károly – 1808. március 28-án – a császár kérésére szintén benyújtott egy helyzetelemzést. Belső használatra készült, mint a többi, és Zichy politikai képességei annál jobbak voltak, mint amit véleménye alapján róla mondhatunk. Elaborátumában pusztán eleget tett egy íratlan szabálynak: nevezetesen, hogy minden kritikát könnyen felfogható összefüggésekbe kell helyezni. A bírálat csupán mellékmondatokból állhat össze, amelyet enyhít az egyébként rózsaszín összkép. Pénzhiány, drágaság, gazdasági és politikai káosz, Zichy szerint ez európai jelenség, s nem az irányításon múlik. S ha a birodalomban ez jellemző, akkor is „az Osztrák Monarchia még mindig a Földnek az a boldog pontja, ahol a tulajdont és a méltányos szabadságot a törvények oltalma alatt nyugodtan lehet élvezni”. Majd, mintha Károly főherceg patetikus várákozását olvasnánk: a majdan beköszöntő békében és nyugalomban őfelsége atyai gondoskodása újra fel fogja virágoztatni országait. Annál is több erre a remény, mert olyan birodalomról van szó, ahol minden sérelmet szenvedő számíthat a császár igazságos kormányzatára. Ebben az össze-

függésben aztán a kamaraelnök szigorúan mutatott rá a fent ismertettekhez hasonló anomáliákra: az ügyintézés lassúságára, szakértelem hiányára, anarchiára stb.

Saurau rendőrminiszter régebbi bútordarab, a ferenci abszolutizmus elkötelezett híve volt. Találkoztunk már vele, mint a bécsi jakobinusok mozgalmának egyik elfojtójával. Talán múltja, kipróbált elkötelezettsége tette, hogy szokatlanul kemény hangon nyilatkozott a birodalomról 1808. március 16-án kelt helyzetjelentésében. Ami a külső helyzetet illeti, úgy vélte, Európa sorsa kizárólag Napóleontól függ, „nem fogja letenni addig a fegyvert, amíg egyetlen olyan hatalom van Európában, amely tervei keresztülvitelét akadályozza”. Nem erről kérdezték azonban, hanem a Monarchiáról. Ausztria belső helyzete nem kevésbé riasztó, és ha csak az uralkodó nem tesz haladéktalanul óvintézkedéseket, a teljes összeomlás fenyeget. Majd sorra vette a bajokat. Előbb a hadseregről írt, melyben „nincs sok tehetséges hadvezér, és még a tehetségesek között sincs az egy Károly főherceget kivéve, akinek tekintélye lenne külföldön”. Nincs továbbá presztízse a hadseregnek, a lakosság gyűlöli a katonáskodást. Az ellenérzéseket fokozza a korrupció. A városi magisztrátusok és a vidéki illetékesek majdhogynem nyíltan mentik fel a katonáskodás alól kedvenceiket, vagy azokat, akik megvesztegették őket. Az eleve képzetlen tisztikar vezetése alatt álló, korruptan szerveződő hadseregen belül durvaság, kicsinyesség, bürokrácia rombolja tovább a légkört. A pénzügyek helyzetét tömören foglalta össze: „szörnyű”. S ugyanez áll a gazdasági helyzet egészére is. A Mária Terézia és II. József alatt megindult gazdasági korszerűsítés leállt, az ipar, kereskedelem, a mezőgazdaság a legjobb esetben stagnál. Bomlasztóan hat a minden téren tapasztalható hivatali anarchia, a szakértelem hiánya, s bármily meglepő is számunkra: Saurau a rendőrség és a titkosrendőrség helyzetét is válságosnak látta. Itt is a szakértelmet, a képzett fiatal utánpótlást hiányolta. A kormányzat iránti lojalitás csökkenésének ezek voltak szerinte a leglátványosabb okai.

Ugyanilyen súlyos okok találhatók azonban a felszín alatt is. Az állam nem lát el bizonyos civilizatorikus feladatokat

(infrastruktúra, egészségügy), nem felel meg bizonyos humanisztikus elvárásoknak (szegény- és árvaügy, börtönviszonyok). Rossz továbbá az oktatás rendje, ami nélkül pedig nem is várhatunk lojális állampolgárokat. A kiutat Saurau abban látná, ha az uralkodó a Monarchia vezetését 2-3 hozzáértő személyre bízna, akik mellé két képzett gazdasági szakembert adna, és mellőzné az egész korrupt felső vezetést. Új elvekre mindehhez – írta – nincs szükség, újra el kell olvasni Kaunitz 1761-es kormányzati alapelveit.

*

Úgy véljük, érzékelhető, hogy a konzekvensen rosszul működő bécsi politikai vezetésnek voltak (esetenként mélyre ásó) kritikusai. Arra már utaltunk, hogy a kritikusokban nem egy ellenzék tagjait kell látnunk, hanem a rendszert legfelsőbb fokon irányító személyiségeket. Arra nincsenek adatok, hogy vajon lélektanilag hogyan élték meg ezt a dichotómiát. Hazug ön-felülértékeléssel vagy cinikusan, a jobb belátás ellenére is vállalva egy rendszer működtetését, nem látván más lehetőséget annak jobbítására, mint belül maradva legalább nem rontani tovább? Vagy csupán bornírt küldetéstudattal, Cassandraként vagy teljes válaszképtelenséggel? Mindenesetre sem az elégedetlenség egyik lehetséges levezetési formájával, nyílt ellenállással, sem – tegyük hozzá – a másikkal, a visszavonulás szándékával nem találkozunk egy esetben sem. Fenntartásaiknak sem tettekkel nem adtak politikai súlyt, sem esetleges visszahúzódasukkal erkölcsi méltóságot. Az ítélezéstől (különösen erkölcsi alapon) óvakodunk, arra utalunk csak, hogy ezek a kortársak közül kiemelkedő gondolkodók sem akartak lelépni a legális kritikai gondolkodás monolit rendszerekben egyedül lehetséges kényszerpályájáról: a pozícióját tartani akaró kritikus csak javaslatokat tesz, csak meghallgatásra vár, kér és nem követel. Nemigen találtak meghallgatásra, bár cáfolhatatlan, hogy Ferenc császár ezekkel az elaborátumokkal komolyan foglalkozott. El is határozta a felső vezetésnek e javaslatok alapján történő reformját, az ügykörök, illetékességek tisztázását, mindazonáltal határozottan kijelentette: nincs szándékában miniszteriális rendszert

bevezetni a Monarchiában, s a kinevezendő minisztereket (pénz-, igazság-, belügy) „nem az illető udvari hivatalok elnökének tekintem, hanem csupán az illetékes ügyekben első tanácsadóimnak”.

*

Fordítsuk figyelmünket lassan újra a birodalom nagyobbik fele, Magyarország felé. Vajon a rendszer bécsi kritikusai, akik szerint komolyan újra kell gondolni az udvar politikáját, gondoltak-e a Magyarországra vonatkozó alapelvek hasonlóan gyökeres revíziójára is? Vajon az osztrák–magyar viszony rendezése beépült-e ezekbe a Monarchia sorsáért aggódó eszmefuttatásokba úgy, mint a gyógyulás egyik előfeltétele?

Természetesen beépült. Csakhogy döntően a hagyományos módon. Úgy tetszik, hogy a Magyarországhoz való viszony a Monarchia nyugati felének politikai gondolkodásában olyan szilárd elem volt, amelynek hagyományos alapelveitől a más téren egyébként a tradíciókat támadó gondolkodók sem tudtak eltekinteni. Méltányosságot egyedül Zinzendorfnál tapasztalunk. Ez nem meglepő, hiszen ő volt az, aki már a századforduló előtt is többször fejtett ki némi ellenállást a magyarellenes politikai vezetésben. Igaz, csak érintőlegesen nyilatkozott Magyarországról a pénzügyi szanálás kapcsán. Ennek során viszont, mint szuverén országgal, tárgyalásokat ajánlott a magyarokkal olyan pénzügyi alap megteremtéséről, amely a gazdaság helyreállításához szükségesnek látszott. Ehhez nézete szerint az egyenlő félként kezelt magyarok minden bizonnyal hozzájárulnának.

A többi elaborátum viszont az osztrák–magyar viszony ausztriai felfogásának régi hagyományain mozgott. A rebellis magyarság képe mit sem változott, s bizonyos (javasolt) pozitív megnyilvánulások sem közeledésre vagy enyhülésre utaltak, hanem az ellenkezésre hajló országnak jól felfogott érdekből tett taktikus engedményként fogalmazódtak meg. Amikor Károly főherceg az osztrák belügyek élére Zinzendorft javasolta, a következőkre hívta fel a figyelmet: „Miután Zinzendorf gróf a Magyar Királyság belügyeit nem ismerheti kimerítően, és a magyarok sérelmeikhez kitűnő anyagot találhatnak abban, hogy Magyar-

ország számára nincs kijelölve külön magyar állam- és konferenciaminiszter, minden bizonnyal célszerűnek találná felséged, ha egy külön magyar állam- és konferenciaminisztert kreálnánk, külön a magyar ügyekre. S anélkül hogy elébe akarnék menni Felséged választásának, úgy gondolom... hogy senki olyan ismeretekkel nem rendelkezik Magyarország jogi és politikai alkotmányáról, a nemzet szelleméről és egyes személyiségeiről, továbbá az ország-pénzügyi viszonyairól, mint... Zichy kamaraelnök.” Az már Károly főhercegre jellemző, hogy a magyar ügyek élére valóban képzett szakembert javasol (nem egy Izdenczy-féle figurát), az viszont a főherceg javaslatában tipikusan osztrák vonás, hogy a magyar miniszter kinevezését nem az ország súlyával, különállásával, hanem taktikai okokkal indokolta meg.

De még ez sem igazán jellemző. Az ancien régime-t és a századfordulós osztrák kormányzatot összehasonlító művében a két kormányzatot abban látta felelősnek, hogy nem ment elébe a káosznak, abban, hogy passzivitásával teret engedett a romlásnak. A romlás aktív felelőseinek összehasonlítása már elég különös. A főherceg szerint ugyanis a franciaországihoz hasonló forrongásnak a birodalomban a magyarok az okai, s azt már az 1790–1791-es országgyűlés idejére visszavetítette. A birodalom nagy gyengesége az, hogy különböző alkotmánnyal rendelkező elemekből áll össze. A gyengeség legfőbb okát Magyarország „teljes függetlenségében” látta, abban az országban, amely „még a kultúrának csekély fokát érte csak el, és az állam közös költségeihez nagyon aránytalanul járul hozzá”. Az udvarnak az lenne a feladata, hogy Magyarországot civilizálja, tevékeny együttműködésre bírja, hiszen „ezzel többet nyerne, mint egy új királyság meghódításával”. II. Józsefet hozta fel követendő példaként, aki felfigyelt az egyesítés fontosságára, s ezzel a birodalmat ugyanúgy felvirágoztatta volna, mint II. Frigyes Poroszországot. II. József magyarországi politikája az unokaöcs számára nem volt problematikus, mondván, hogy hatmillió ember sorsán javított volna, miközben egymilliótól vett volna el képzelt előnyöket. A felvilágosult abszolutizmusnak

ezt a társadalmi modernizálásból levezetett önigazolását Károly is a hagyományoknak megfelelően fogta fel, meg sem vizsgálva ennek közjogi-alkotmányos vetületeit. Legfeljebb a jozefinizmus módszerét illetve némi bírálattal, feltételezve a beavatkozás tényének magától értetődő jogszerűségét. II. Lipótot – Józseffel összehasonlítva – vádolta. Azt vetette szemére, hogy engedékenységevel hanyatlott Magyarországon a király tekintélye. Az ősi jogok nemhogy kimúltak volna, hanem még erősödtek. Oda jutottunk – írta –, hogy Magyarországon már az egész országgyűlés ellenzéki, felségjogokat von kétségbe, még a „ius belli et pacis” evidens uralkodói jogát is. „A magyar rendek nagyon könnyen elfelejtik a birodalom más örökös tartományaihoz való kapcsolatukat és függetlenségi törekvéseikből már rég nem csinálnak titkot.” A királyi tekintélyt egyre inkább korlátozzák, és lassan minden hatalmat ki akarnak venni a király kezéből. „Eközben nem gondolják meg, hogy ezáltal a királyság és a Monarchia biztonságát a legnagyobb veszélynek teszik ki, és hogy egy eljövendő összeomlás őket is a romok alá temetné.” A király jogkörét a főherceg Magyarországon korlátozottabbnak látta, mint XVI. Lajosét az 1791-es alkotmány után, mondván, hogy az még meghagyta a végrehajtó hatalmat és a hadsereggel való rendelkezés jogát, amit a magyarok elvitatnak saját királyuktól.

Károly főherceg megfogalmazásában is logikusan állt tehát elő az osztrák–magyar viszony hagyományos képe, melyre ugyanúgy küldetesként megfogalmazott agresszív beavatkozási politikát lehetett építeni, mint annak idején Kaunitz programjára vagy Sándor Lipót szélsőséges hangulatjelentésére. Mikor Metternich herceg támadást indít majd a „tűrhetetlen dualizmus” ellen, akár politikai ellenfele, Károly főherceg Magyarországgal kapcsolatos politikai állásfoglalására is hivatkozhatott volna. Stadion, mint utaltunk rá, mindenben egyetértett a főherceggel. Nem tudjuk, Saurau vajon olvasta-e a fenti írásokat, mindenesetre ő is egyetértett volna. Ő ugyanis talán még élesebben fogalmazott. A Monarchia fellendüléséhez „mindenekelőtt az szükséges, hogy a magyar alkotmányt hasonítsák az osztrákhoz.

Enélkül sem a haderő nem fokozható, sem a pénzügyek nem tudnak jobb lábra állni.” A császárnak ugyanolyan uralkodói tekintélyt kell szereznie Magyarországon, mint amelyet örökös tartományaiban élvez, s csak a királyi hatalom megerősödésétől várható, hogy Magyarország civilizáltsága s kulturális szintje növekedjék, az ország kiemelkedjék „keleti testvérei” közül, a barbárságból.

Akármilyen belső feszültségek voltak is hát a bécsi politikai vezetésben, s akármilyen komolyan javasoltak is bizonyos változtatásokat a felső vezetés egyes tagjai, Magyarországra ebből semmilyen pozitívum nem háramlott. Csak ismételni tudjuk az előző fejezet végén mondottakat: a századfordulót követő magyarországi enyhülés, a látszólag liberálisabb magatartás nem egy revízió alá vont magyarországi politika kifejeződése volt, hanem a gyengeség jele. Hogy mennyire nem történt változás az alapállásban, arra az is példa: ugyanúgy, mint korábban, egyre-másra hagyták el a sajtót a magyar alkotmány ellen íratott pamfletek, esetenként vaskos, többkötetes művek. A Szent Szövetség kora megmutatta, hogy Ausztria külpolitikai és katonai stabilizálódása automatikusan maga után vonta a magyarországi politika újrászigorodását.

Ezzel a magyarellenességgel Magyarországon többé-kevésbé mindenki tisztában volt. Akár az elfogult pamfleteket olvasva, akár azokról értesülve vagy pedig tapasztalatból, hiszen vizsgált korszakunkban mindvégig működtek az országgyűlések, azokat mindig megelőzték a megyegyűlések, s így az osztrák–magyar viszony is mindig terítéken volt. Annál is inkább, mert akkoriban az országgyűlés valóban országos ügy volt. Eseményei továbbgyűrűztek a levelezésben, a városi paloták, házak és vidéki kúriák összejövetelein. S miként a magyarellenesség egységessé tette a bécsi politikai vezetést, ugyanúgy egybehangolta a magyarságot „az egymástól elválasztó színek különbözősége” ellenére az ezzel szembeni védekezés. A magyar politikai és kulturális élet döntő többségének gondolkodását híven fejezte ki az a megállapítás, amelyet Dessewffy József tett (minden pátosz nélkül) egy Kazinczy Ferenchez írt levelében: „minket meg nem hódoltattak szomszéd uraimék.”

„Minket meg nem hódoltattak . . .”

Nem áll módunkban olyan fejezetet írni, amelyben megvizsgálánk, milyen konkrét válaszok születtek Magyarországon a bécsi udvar politikai alapelveire. Erről nem folyt párbeszéd a két ország között, a magyarországi politikára vonatkozó írások belső használatra készültek. Szellemük persze érvényre jutott. A politikai terror (különösen a korszak elején), a cenzúra, az általános bizalmatlanság, a diszkrimináció, az országgyűlési tárgyak számának csökkentése, a besúgórendszer kifejezték a kormányzat magyarellenes beállítottságát, s erre természetes válasz volt az ellenállás. Az ellenállásnak megvoltak a maga tradíciói és az alkotmányos fórumai is. Ezek közül éppen a legfelsőt, az országgyűlést ugyan ki lehetett kapcsolni, de a másik fontos fórum, a megyei közélet feletti ellenőrzés megszerzésére hiába törekedett régóta a kormányzat. A megyei önkormányzatnak két sajátosság adott különös, önmagán túlmutató jelentőséget. Először is az, hogy valós politikai, közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat látott el. A király nem az országban lakott, s Bécsben működött a legfelső magyar hivatal, az Udvari Magyar Kancellária is. A Helytartótanács és a Kamara ugyan Budán működtek, de kisebb múltra tekintettek vissza, mint a megyék. Hasonlóképpen ősbibb a megye, mint a bíráskodás központi szervei, a Hétszemélyes Tábla, a Királyi Tábla és az alattuk működő kerületi táblák (Kőszeg, Eperjes, Nagyszombat, Debrecen). A központi szervek illetékessége egyébként is korlátozott, és csak a magyar végrehajtást ellenőrizték. A régen „bejáratott” megyei szervezet nélkülük is működött.

Megfordítva viszont ez sehogys meg. Megye nélkül nincs közélet. A megyei önkormányzat erejét eme valóságos politikai és közigazgatási szerepén túlmenően (és még inkább) az adta, hogy a benne való részvételnek nem volt előfeltétele a fennálló kormányzat iránti lojalitás. A közgyűléseken való részvétel egyidejűleg volt (nemesi) kiváltság, státusszimbólum és életmód, következésképpen a politizálás mindennapos tevékenység és társadalmi téma. Mindez együtt alakította ki az Európában egyedülálló magatartásformát, melyet a „jogásznemzet” vagy politikus nemzet elnevezések fejeznek ki. Több száz éves törvények élőként kezelése rendkívüli érzékenységet keltett a múlt, a történelem iránt, ami ugyan nem feltétlenül eredményezte a valódi nemzeti önismeretet, de tartást adott. Törvényesség, alkotmányosság iránti érzékenységet, a múltra irányultságból, az ősi jogok védelméből következően nyilván alapvetően konzervatív tartalommal. Ez a konzervatív tartású, működését joggal a politizálásban látó megyei közönség (más szavakkal a magyar nemesi társadalom) nem volt elbocsátható és leváltható. Szerepét nem tettei, egy programmal vagy felsőséggel való azonosulása, hanem helyzete törvényesítették, s az ezzel járó kiváltságok és presztízs adták a nemesi társadalom belső összetartó erejét. Mivel a helyzetazonosság nem elegendő ahhoz, hogy alkotó, aktív közösségi cselekvés szerveződjék rá, a nemesség valóságos társadalmi szerepe megtartó, védekező jellegű volt, a saját és az ország helyzetének változatlansága melletti kiállás. A nemesség magatartása ekként meglehetősen állandó, történelmi jelentősége azonban koronként változott, s akarva-akaratlanul felértékelődött mindig, ha az abszolutizmus szorítása fokozódott.

A politizálásnak, mint a nemesi lét szinte természet adta velejárójának volt a következménye, hogy legalább a megyei szinten és leginkább a rendszeres megyei közgyűléseken akkor is hallathatták hangjukat a rendi társadalom képviselői, ha a fennálló politikai vezetéssel szemben ellenzékben voltak. Néhány fejezettel ezelőtt már szóltunk arról, hogy 1795 után Magyarországra a passzív ellenállás volt jellemző. Kivonulás a politikai élet felső régióiból. Tartózkodás a kitüntetésektől. Fenntartások

a „bennlévőkkel” szemben. Ez a döntés éppen a fentiek miatt korántsem volt olyan heroikus, mint amilyennek önmagában véve látszik. Sőt, kifejezetten előnyökkel is járt. Az opposíció olyan kormányzatnak és hatalmi-politikai apparátusnak szólt, amely sorozatos külpolitikai és katonai kudarccokat szenvedett el, és Magyarországon általánosan népszerűtlen volt. A kivonulással nem kellett vállalni a rendszer működtetésének ódiumát, miközben a visszahúzódás nem járt együtt a háttérbe szorított-ság élményével.

A nemesek kastélyaikból, udvarházaikból szorgalmasan jártak el a megyeszékhelyeken tartott összejövetelekre, amelyeken állásfoglalásaikkal nemcsak a helyi, hanem az országos politika eseményeit is befolyásolhatták. S miközben a rendszer tehetetlenül vergődött a háborús zűrzavar közepette, a fennálló apparátustól magát elhatároló nemes minden reggel hősként ébredhetett, és a „rajtam is múlik” bizonyosságával vethette magát a harcba. Az ebben rejlő illúziók lehetőségét József nádor éles szemmel vette észre, és ezért (mint említettük) vissza akarta csalogatni a közéletbe a nemesi társadalom jelesebb képviselőit. És valóban fenyegetett az „ösi dicsőségbe” butult nemes urak operett-szerű pózba merevedése, a kellemes, kényelmes „öndefiníció”, amely a létezést küldetésnek véli.

E valóban létező, konzervatív reakciós mentalitást általánosította az *egész magyar nemességre*, sőt *az országra* az udvar és bizonyos írók (Glatz, Bredetzky, Piringer, Gustermann). S ez éppannyira ideologikus töltésű volt, mint amennyire téves. Hiszen már vizsgált korszakunk előtt jól érzékelhető a magyar nemesi társadalom polarizálódása. Miközben bizonyos rétegek helyzeti előnyüktől, presztízsiüktől nem akarván megválni, nemesi létükkel együtt vállalták az azonosságot az egész nemesi társadalommal, rég megindult a (nem átjárhatatlan) válaszfalak emelése önmaguk és a konzervatív-werbőczyánus, főként kismemesség között. Erejüket nemesi létük adta – céljaik azonban már nem korlátozódtak nemesi jogaik megvédésére.

Nemcsak a megyében találhatók meg azonban az ellenzéki politizálás lehetőségei, hanem az országgyűléseken is. A részvétel

ugyancsak nem feltételezte az azonosulást a fennálló politikai szervezettel. Az alsótáblán helyet foglaló követek követendő magatartásáról a megye döntött, valóságos ütközetek zajlottak, az udvari akarat nem győzedelmeskedhetett automatikusan. A király időnként beleszólt az országgyűlési követek kijelölésébe, de erre csak akkor volt joga, ha a kijelölt vagy a várhatóan kijelölendő követ felségsértés bűnébe vagy gyanújába esett. Az országgyűlés összetételére ekként a király nemigen gyakorolhatott befolyást. A követek döntő többsége nem viselt állami hivatalt – a felsőtábla tagjai sem –, sőt megyeit sem. Legalábbis tényleges veszténivaló nélkül vehetett részt a legfelső fórumon a politikában, s ellenzéki pozícióból is beleszólhatott a születendő törvények megfogalmazásába.

Itt rejlik a magyarság politikai *tartásának* és politikai *tűrésének* a titka. Míg a pozíció, az állami kegy, a kitüntetés azonosulással, megalkuvással jár, a részvétel a legfelső államhatalmi szervben, a törvényhozásban, s a megyei közéletbe való bekapcsolódás „csak” nemesi címet követelt. Ez utóbbi „feltétel” ugyan beszűkítette, és alapvetően konzervatívvá színezte a politikában részt vevők táborát, de rendkívüli tartást is adott. A nemes ugyanis a politikáért és nem a politikából élt. Egzisztenciálisan nem függött attól, mit mondott a megye- vagy az országgyűlésen. Jövedelme birtokaiból származott. Nem arról van szó, mintha a hatalom, bizonyos hivatalok, tisztségek nem lettek volna vonzóak. Az ezek betöltésére való törekvés azonban, mivel nem kínált annyi előnyt, mint később, mégsem volt elégséges a hagyományos szabad-ellenzéki(eskedő) politikai habitus általános feladásához.

A felfelé alkalmazkodást, a cím- és pozícióhajszolást még megbélyegezték a századfordulón. Két okból is megtehették. Egyrészt, mert a hatalom ellenszenves volt, másrészt a hatalmon lévők még nem kerültek abba a helyzetbe, hogy korruptak legyenek, s koncessziókkal, megrendelésekkel, információk kiszivárogtatásával vagy állások osztogatásával (s ezer más módon, mint majd a század második felében) csábítóvá-kifizetődővé tegyék a közeledést-törleszkedést a hatalomhoz. Az udvari ab-

szolutizmus rendszeresen zátonyra futott, mert a legtekintélyesebb magyarországi politikusok és országgyűlési vezérek fölött nem rendelkezett befolyással. A fejezetünk címéről választott mondás Dessewffy Józseftől származik. A nyelv ügyéről, a Pragmatica Sanctióról értekezett, és ennek kapcsán írta: „Magyarország különös polgári alkotmánnyal, sőt konstitúcióval is bír, nem Ausztriához, úgy mint Horvátország Magyarországhoz, hanem az ausztriai fejedelemhez van kapcsolva, minket meg nem hódoltattak szomszéd uraimék.” A gróf rendszeresen vett részt az országgyűléseken, mint Sáros, Zemplén vagy Szabolcs megye követe, aktívan közreműködött a megyei közéletben is. De életterének ollyói és szentmihályi birtokai számítottak, fő tevékenysége, kedvtelése a verselés, a műfordítás, a nyelvészkedés, a tudományos értekezések, és ami néha ezzel azonos, levelek írása. Emellett lekötötték birtokainak kusza ügyei, a folyóirat-alapítási, tudós-társasági tervek. S csak ezen tevékenységi formák mellett volt országgyűlési vezér. Ekként az udvar számára teljesen kezelhetetlen. Ez a példa gyakorlatilag általánosítható. S amennyiben a magyar politikai közélet neves képviselői nem függtek egzisztenciálisan a kormányzattól, sőt a politizálás nem kötötte le energiájukat, akkor érthető talán az a kemény tartás, amellyel az abszolutizmusnak az országban szembe kellett néznie.

Ugyanerről a töről fakad (az érem másik oldalaként) a tűrés. A Habsburg-abszolutizmus 1526 óta számtalanszor nekilendült, hogy bekebelezze az országot, s fegyveres ellenállásra ehhez képest ritkán talált. Trónfosztást csak egyet könyvelhetett el, 1707-ben. Azzal a felfogással ugyanis, mely szerint Magyarország önálló, törvények alapján kötődik Ausztriához, nagyfokú tűrésképeség is járt. Jó adag illúzió a törvényekről és jogokról. A véleménynyilvánítás lehetősége a megyében és általában az országgyűlésen is, túldimenzionálta a politikai élet résztvevőinek önmaguk politikai lehetőségeiről alkotott képét. A parttalan érvelés, a közjogi szörszálhasogatás is jellemzőjévé váltak a magyar politikai közéletnek. S ez rég esedékes döntéseket odázott el – esetleg végleg. S tág teret nyitott az udvari

agresszivitásnak. A rendiség állandóan felhánytorgatta sérelmeit. Miközben az udvar már rég „túltette” magát az alkotmányon és a méltányosságon, a rendiség az orvoslás alkotmányos útjait kereste. A legkeményebb tiltakozásokat, a felségjogokat feszegető beszédek nem követték tettek. Nem azért, mintha felvetőik nem gondolták volna komolyan, amit mondtak, hanem azért, mert a politizálás ez évszázados, bejáratott játékszabályaiból nem tudtak kivergődni. Ezért tévedtek például azok a külföldi megfigyelők, ágensek, spiclik, akik úgy vélték, hogy a magyar országgyűlések, úgy ahogy vannak komolytalanok, és a lassúságot, az egész szerkezet nagy tehetetlenségi nyomatékát, a rendiség önző érdekekből eredő, tudatos szabotálásának tartották, s gyakorlatilag az egész magyar politikai közéletet agyalábú óriásként fogták fel. Ez persze megfelelt az udvari felfogásnak is, amely előszeretettel emelte ki a magyar politikai élet nehézkességét, nem véve tudomást arról a kényszerűségéről, amelyet részben épp a kormányzat okozott. Az udvari agresszivitás alkotmányos „lereagálási kísérlete” ugyanis, amellyel 1848-ig próbálkoztak Magyarországon, meglehetősen körülményes.

*

Korszakunkban a politika még nem volt szakma. Amit a politikusok mondtak és leírtak, általában komolyan gondolták. S ha tetteik, életmódjuk nem fedték is mindig elveiket, inkább az önreflexió hiányáról van szó, mintsem cinizmusról. A korlátoltságot persze nem emelhetjük a cinizmus fölé. Egyszerűen arra a könnyebbségre utalunk, amit ez az utókor számára jelent. Nem kell eleve hitetlenkedve közeledni az írott szöveghez, mikor csokrot kötünk azokból a megnyilatkozásokból, amelyek ezt az ellentmondásoktól messze nem mentes tartást példázzák. Azt a tartást, amely az abszolutizmust nem tudta felszámolni, de nap mint nap figyelmeztette azokra a korlátokra, amelyeket az évszázados – jóllehet konzervatív, de az egész nemesi és nemcsak a nemesi társadalmat maga mögött tudó – alkotmány állít elé.

*

1796 őszén az ország országgyűlésre készült. Ezt természetesen megyegyűlések előzték meg mindenütt. Így Somogy megyében is. Itt hangzott el egy híres beszéd (október 10-én) Czindery Pál másodalispán szájából, amely országos feltűnést keltett. Frissek voltak még az 1795-ös év élményei. Mindenfelé vizsgálatok folytak. És Czindery a maga helyén, megyei nemesként és várható országgyűlési követként, és a maga eszközeivel, az alkotmányos fórum kihasználásával tiltakozott. „Hát annyi legyen a magyar diéta, mint a falusi gyülekezet, melyben a porciót szedik?” Nem feledjük, mondta, hogy nemzet vagyunk. „Nagy nehezen nyertük azt meg, hogy Magyarország nem provincia, hanem regnum pro se (önálló királyság).” „Regnum, quod rex jurato affirmat esse regnum per se, habet ius belli et pacis, nunquam potest ad simpliciter dandum convocari...” (Ország, amelyet önállóságában az uralkodó esküvel erősített meg, a háború és béke ügyében dönthet, s nem lehet egyszerűen adómegajánlásra összehívni.) Nem úgy kell ez állammal tanácskozni, mint ahogy a gazda parancsol szolgájának, hanem mint emancipált országgal, ha politikusait az uralkodó „összehívja és vélők a közjóról értekezni kíván”. Majd sorra vette a sérelmeket. Ezek: a kereskedelem akadályozása, a magyarok előléptetésének gátolása a hadseregben, a nádorválasztás törvényellenes halogatása, a kamara visszaélései, amelyek miatt számos család vesztette el birtokait, a törvénytelen bebörtönzések, a monopóliumok, az adó és az 1790–1791. évi országgyűlés által felállított és jelentős reformmunkát végzett bizottságok munkálatainak elsüllyesztése. Az utókor előtt is érezte a felelősséget. Úgy vélte, az ország semmivel sem tartozik Ausztriának. S ha segít a háborúban, azt a felsorolt sérelmek orvoslásától kell függővé tenni. Javasolta, hogy a megyegyűlés ezt fogadja el, és küldje meg a végzést a többi megyének. Ez állampolgári kötelesség. „Szeretem királyomat, szeretem hazámat, de nem szerethetem egyiket másik kárára, kötelességem, hogy ott, hol publicus ember vagyok, szóljak: Quia et tacuisse per saepe malum, sed dum vera loquimur expavescere, cive indignum est, ha igazat mond Cicero.” (Mert a rosszról hallgatni és az igazmondástól félni méltatlan az állampolgárhoz.)

Czindery országgyűlési követségét felfüggesztették, az országgyűlés idejére kitiltották Pozsonyból, és a megyét is megrótták. Az elmarasztalást Ferenc császár és Pálffy kancellár írták alá. Ezek után sokat mond az, hogy a megye kiállt Czindery mellett, s mind Sigray főispán, mind Batthyány József kardinális, mind József nádor segítségét kérte – eredménytelenül. A kemény beszéd azonban elhangzott, és itt nem egy elszigetelt egyén beszédéről volt szó. Czinderyt nemcsak a megyéjében ismerték. Haláláig (1797) Berzeviczy Gergely legjobb barátja. Egyik bátyja révén a Szlávy családhoz, felesége révén pedig a Festeticsekhez fűzték rokoni szálak. Tekintélyes családnak számított Somogyban és Baranyában, sógornőjének pécsi háza a társasági élet egyik központja volt. Gyakran járt Pesten is, és szívesen látták vendégül a társasági élet ottani központjában, a Zichy-palotában. Besűgői jelentés is foglalkozott vele (még 1792-ben), mikor lefordította latinra Rousseau *Társadalmi szerződését*. Ez – Mandich püspök szerint – lázítóbb volt, mint az eredeti, s kiadását Haller József és Podmaniczky József is támogatta. Czinderynek számottevő hátországa volt tehát, mégis minden oka meg lehetett volna a tartózkodásra, hiszen barátai, ismerősei között nem egy kompromittált és félreállított személyt találunk. Mégsem tudtak vele mit kezdeni beszéde miatt. Mert amennyiben kizárólag alkotmányos jogokra hivatkozott, a nemesi társadalom egészét maga mögött tudhatta, s itt az abszolutizmusnak meg kellett hátrálnia – legalábbis az esetek többségében.

Nézzünk egy észak-magyarországi főurat! Híresebbet, mint Czindery Pál. Nem a századfordulón kifejtett tevékenysége alapján szokás ismerni, hanem reformkori ún. konzervatív szerepe alapján: Dessewffy Józsefet, ifjúkora eseményeit. Most is szükséges talán egy életrajzi vázlat, hogy a személyiség kötődései és hatása világossá váljanak: itt is mintáról, ha úgy tetszik, modellről, magatartástípusról lesz szó. Dessewffy költő is akart lenni, így gondolkodásáról a megszokottnál többet tudhatunk. 1771-ben született, egy már négy évszázada jelentős család tagjaként. Rokonuk a Szirmay család. Anyja halála után

nagynénje, Szirmay Karolina nevelte. Kassán tanult. Ez azért fontos, mert ott tanított 1777-től Koppi Károly, és Dessewffy az ő magántanítványa lett. Koppi az 1795-ben félreállított tanárok egyike volt 1790–1791-es szerepe és röpirata miatt. Kolozsvár után Dessewffy Pestre is követte. Az egyetemen Kreil Antalnál tanult filozófiát, akit szintén eltávolítottak. A Koppihoz közel állók (vagy egykor közel állók) közül nevezzük meg a Fekete, a Teleki és az Orczy családot, Benkő Józsefet, Cornides Dánielt. A legismertebbek közül Hajnóczy Józsefet, Batsányi Jánost, Verseyhy Ferencet, a jakobinus mozgalom vádlottjait. Dessewffy mindig meleg szeretettel emlékezett „gyanús” kapcsolatokat ápoló tanárára. Azután Pesten Kazinczyval és Berzeviczyvel kötött barátságot. Majd 1792-től Fiumében tevékenykedett, Pászthory Sándor, a kormányzó mellett, aki az egyik legtekintélyesebb jozefinista politikus volt, akit hajdan a Kancelária eszének neveztek. Végül, miként annyian mások, ő is vidéki magányba vonult vissza. Ám ő is csak a hivataltól tartózkodott, nem a politikától. Rendszeresen volt országgyűlési követ (1807-ben kerületi jegyző), egyre inkább vezér, s mint ilyen, Vay József, Nagy Pál s a többi tekintélyes személyiség jó ismerője, Kazinczy Ferenc legszorgalmasabb levelezőinek egyike. Lenyűgözően művelt ember, verseit magyarul, latinul, franciául, németül írta, de olvasott görögül, spanyolul, portugálul, angolul, olaszul – és az arabbal is próbálkozott. Világirodalmi műveltségét bizonyítják olvasmányai: Homérosztól az összes latin klasszikuson át Shakespeare-ig, Schillerig, Voltaire-ig, Chateaubriand-ig terjedtek. Itt megállunk a felsorolással. Egy Kazinczy Ferencnek 1811-ben írt levelében több mint száz általa tanulmányozott író, filozófust tekintett át és értékelt csak úgy mellékesen, barátját informálandó. Sztoikus életeszeménye megvalósítására megvolt minden lehetősége. Birtokai ugyan nem voltak teljesen rendben, mégis megadták ehhez a kellő anyagi háttérrel. Ám nem vonult a művészet és tudomány bástyái mögé. Művelt magyar főúr ezt nemigen tehette volna meg. A nemesi cím Magyarországon kötelezett.

A gróf már az 1790–1791-es országgyűlésen jelen volt, későbbi

apósa, Sztáray Mihály kíséretében. És részben az ország központjában (részben Fiumében) átélte a fokozódó bizalmatlanságot, majd terrort, mely hozzá közelállókat sújtott. A művelt, erkölcsös ember következetességével vetette meg mindvégig a bécsi kormányzatot (időnként udvarias formában, időnként meglepően élesen).

Az 1790-es években több versben tiltakozott a „bécsi törökök” terrorja ellen: „Itt nálunk Kazinczy, Batsányi mutassa, költőnek utazni kell külső országban”, vagy egy másik versében: „A magyar költőnek ritkán jó a vége, Elhagyatás, árnyék, Kufstein nyeresége.” Az 1795-ös események később, a századforduló után is gyakran visszatértek írásaiban. Nem időzünk a verseknél, mert ezek többnyire az íróasztalnak készültek. Fontosabbak a levelek és az országgyűlésre készült írások, beszédtervek. 1807-ben részt vett a királyi pár esküvőjén. Főrendként a kamarások között kapott helyet, bár nem volt az. Az esemény kapcsán így írt le egy jelenetet. „Helyemre indulván egy német gavallér áll utamba, s azt kérdi: Mr êtes vous Chambellan? – Il y a long temp Mr, que j’aurais pu l’être (Ön kamarás, Uram? Régóta az lehetnék Uram.) vala feleltem, általadván billétemet tovább indulék. Ha még legkevesebbet szólott volna ez az úr, készen vala már más feleltem is, azt mondtam volna neki ott az egész ragyogó sokaság előtt: Je suis plus que chambellan, Mr, je represente un comitat, qui est au moins aussi grand que l’Inn viertel, qui se trouve maintenant au point d’être separé du corps de la monarchie. (Több vagyok, mint kamarás, Uram, egy vármegyét képviselek, amely legalább akkora, mint az Inn-négyszög, amelyet éppen most készülnek elcsatolni a Monarchiától.) Éppen akkor negotiátiók [közvetítők] által el akarta szakasztani a monarchiától ezt a kis földközt a francia országló szék. Csakugyan, mit gondolsz, megnézették volna e velem ezen feleletért a munkácsi várat? Meglehet, mert nem érdemlettem volna meg.” Szinte már magyarkodó öntudat árad ezekből a sorokból. S persze felelete kész lehetett ugyan, de nem hangzott el. Vannak azonban olyan feleletei, melyek valóban elhangzottak, s amelyek a fenti szándékot hitelesítik. Az 1807-es ország-

gyűlésen nagy feltűnést keltett az a beszéde, melyet az országgyűlésre küldött besúgó ellen mondott. Annyira, hogy az egyik ágens igencsak aggályoskodva jelentette: Dessewffy József gróf beszéde olyan hangulatot keltett a „jó ügyért munkálkodó” ágensek ellen, hogy azok félelmükben a „legjobb és legkegyelmesebb uralkodó iránti elkötelezettségükben” meginogtak.

Hager rendőrfőnök pedig „el nem hallgathatta” királya előtt azt a kívánságát: „kegyeskedjék Fölséged ennek a Dessewffynek vad és rakoncátlan törekvését föltartóztatni és őt királyi hatalmánál fogva, legalább az országgyűléstől száműzni: mert ez a Fölséged kegyelmével teljesen összeegyeztethető lépés nagyon jótékony hatású volna és az ő szövetségeit megfélemlítene, de a kiabálókát különben is korlát közé szorítaná a nélkül, hogy más erőszakosabb rendszabályokra volna szükség.” A rendőrfőnök azért háborgott, mert az országgyűlés, Dessewffyvel az élén, időnként a szélsőségekig ment tiltakozásaiban. Különösen 1811–1812-ben. Az udvar ugyanis rendeletileg leértékelte a pénzt. A súlyos terhet alkotmányellenesen hárította a magyarságra. Dessewffy a rendeleti kormányzás miatt minden udvari kívánságot vissza akart utasítani, mert az alkotmányosságnak ez a megsértése, úgymond, a magyarság Európa előtt kivívott tiszteletét és megbecsülését veszélyezteti. Akadtak még mások is, akik így gondolkodtak.

Hagyatékában megtalálhatjuk (megjegyzéseivel ellátva) Szemere Albert felirattervezetét is a devalváció ellen. Ez Montesquieu-t idézve kezdte írását, emlékeztetve a királyt a magyarok régi hűségére. Arra, hogy most is segíteni kívánnak. De ennek *feltételei vannak*. Megjegyezte: „Ilyen fontos dologban soha többé Felséged Ország Gyűlése nélkül ne avatkozzon, mert mi potentialisok [rendeletek] által nem igazgattathatunk és Felséged is arra meg esküdött.”

Ezután a szokásos fordulattal enyhült a kijelentés éle. A felirat szerint tudniillik a felelősség (Károly főherceg is úgy vélte ezt a forma kedvéért) a tanácsadókat terheli. Viszont éppen ezért a miniszteri felelősség elvét, felelős minisztérium felállítását javasolta, Angliára hivatkozva: „Anglia azért van olyan virágzásban,

hogy a Miniszterek kérdőre . . . vonattatnak, a büntetéstől való félelem előre vigyázókká teszi őket, meg őrzi a hebehurgyaságtól.” Ami a pénzügyi szanalást illeti, az Ausztria dolga, és jó pénz kibocsátását várta. Ezzel összefüggésben olvashatjuk azt a megjegyzést: „Mert még az Isten se mondja magát véghetetlen tűrőnek, hanem csak hosszan tűrőnek.” Dessewffy igen „férfiassnak” tartotta ezt a felirattervet. A férfiass fellépést pedig erkölcsi kötelességnek tekintette, amely egyaránt szolgálja a fejedelem, a Monarchia és a haza javát.

*

A levelezés nagyon élénk volt a diéták idején. Kerületi ülésekről, magántanácskozásokról tudósították a résztvevők barátaikat. Bár az ország távoli részein élők panaszkodtak néha, hogy lassan és csak töredékesen jutnak el a hírek hozzájuk Pozsonyból vagy Budáról, meglepően jól voltak tájékoztatva. Nevezetesebb országgyűlési beszédek, esetek hírei napok alatt elterjedtek. Több ilyen esetről tudunk. Dessewffy is büszkélkedhet egy botránnyal, de a legnagyobb hullámokat talán Vay Miklós generális ügye keltette az 1807-es országgyűlésen. Nemcsak a jogi gondolkodásra, az alkotmány iránti érzékenységre, a nemesi tartásra példa ez, hanem arra is, hogy az egyébként széthúzó, épp ezen az országgyűlésen erősen polarizálódott rendiség tágkörűen fog össze, ha precedenssel fenyegető sérelem éri egy tagját – akár a császár részéről is.

A Vaykat híres rebellis családnak tartották, s nemcsak Szabolcsban. Már a dédapa Thökölyvel harcolt, később Rákóczi-val egy időben ült a bécsújhelyi börtönben, majd annak udvari főkapitánya s más tisztségei mellett a fejedelem egyik bizalmas tanácsadója lett. Vay József, a testvér, már II. József alatt alispán, majd helytartótanácsos. 1795-ben őt is félreállították, 1800 után pedig a Hétszemélyes Tábla bírása és országgyűlési követ volt, 1807-ben Szabolcs megyéé. Emellett a Tiszáninnen Református Egyházkerület főgondnoka. Vay Miklós (1756–1824) katonáskodott. Az 1780-as években bejárta Európát. Tagja lett az angol Royal Societynek. 1790-től ő is országgyűlési követ.

Közben otthon gazdálkodott, több technikai találmánya is volt. Egyszerűen Észak-Magyarország egyik legismertebb famíliája az övé, kiterjedt kapcsolatokkal (például Kazinczy Ferenc egyik lányának keresztapja). Ez a Vay Miklós 1807-ben felszólalt az országgyűlésen a király által kért önkéntes adóval kapcsolatban, és a következőket mondta: ennek bevezetése szabad utat nyitna a korrupciónak. A jelentősebb felajánlást tevőnek hivatalt lehetne juttatni. Az országgyűlés tele volt besúgókkal: Drevenyák, Leurs, Mednyánszky stb., akik azonnal feljelentették. De Zichy kamaraelnök is rendszeresen beszámolt a királynak. Szerinte Vay a nemzetet lealázóan szólt, és az országgyűlés tekintélyét rombolta. Többen felálltak, hogy tiltakozzanak ellene, de a nádor – úgymond – megtette ezt helyettük.

Bécsben nagyon felháborodtak. Baldacci és Stadion megtorlást követeltek. Augusztus 5-én a szónokot megfosztották tábornoki rangjától. „Vay generális, akit nemrég különös kegyelemből a szokásos szolgálati út mellőzésével emeltem erre a tisztségre, feltűnő módon méltatlannak bizonyult erre a kegyre. A magyar nemzet jellemét és az én személyemet egyaránt sértő arcátlansággal szólalt fel az országgyűlésen, és tettetett aggályoskodással addig ment, hogy én az ország első méltóságát is segély ürügyén, készpénzért áruba bocsátom.” A király a hadsereg iránti kötelességének érezte, hogy azt egy ilyen tagjától megszabadítsa. Károly főhercegnek utasításba adta, hogy törölje őt a generálisok közül.

Vay Miklós viszont már az ezt megelőző napon levelet kapott a nádor főhadsegédjétől, hogy papírról felolvasott beszédére szerezzen aláírásokat azt igazolandó, hogy azok nem sértették a felségjogokat. A nádor segíteni akart! És ami fontos számunkra: Vay nagyon hamar megszerezte az aláírásokat. A beszéd valóban nem állította azt, hogy a király hivatalok osztogatásával akar pénzhez jutni, de utalt a forradalom előtti, egyre korruptabb francia monarchiára mint intő példára. És mégis, számos tekintélyes személyiség tanúsította írásban, hogy Vay Miklós a felséget nem sértette: a nádor udvarmestere, Szapáry János, Ürményi országbíró, Brunszwick tárnokmester, Maksimiljan Vrhovacz zágrábi püspök, Zichy Ferenc, Meltzer László, Péchy

18. Vay Miklós tábornok

János, Kállay Miklós, Ragályi Ábrahám követek, Illésházy István örökös főispán. Egy külön lapon Széchényi Ferenc is igazolta ezt. A császárt persze főleg József nádor közbenjárása győzte meg arról, hogy döntését megváltoztassa, de talán hatottak Zichy későbbi jelentései is, amelyben arról írt: az egész országgyűlés hangulatát meghatározhatja, rehabilitálják-e Vayt, vagy nem. Ugyanő jelentette, hogy Nagy Pál egy ülésen kijelentette: a Vay-ügy lezárásáig semmilyen tárgyról nem hajlandó szavazni. Az érintett már előzőleg kérte rangja visszaadását, hangsúlyozván, nem állt szándékában megsérteni a királyt. Meg is született a legfelső elhatározás a rehabilitálásról, de kibocsátása előtt József nádornak még küzdenie kellett azért, hogy a megfogalmazás a rendek számára elfogadható legyen. Az ügygel a nádon és a császáron kívül a felső hivatalok, illetve János és Károly főhercegek is foglalkoztak – és meghátráltak. A rendiség szorosra zárta sorait a szólásszabadságot, követi mentelmi jogot, alkotmányt veszélyeztető udvari fellépés ellenében.

Az eseménytől visszhangzott az ország. Nem kizárólag Vay Miklós személyéről, tekintélyéről volt szó, hanem erőpróbáról, a magyarság erkölcsi tartásáról. Kazinczy két héttel az események után beszámolt a történekről az idősebb Wesselényi Miklósnak. Nagy Gábor ügyvédtől tudott minderről, akivel a debreceni vásáron találkozott, és aki magától Vaytól kapta értesüléseit. Kazinczy leírásában Vay az érdem elvesztéséről beszélt „deák oratiójában”. Erre a nádor válaszolt: „Melly becsben tartassék úgymond . . . minálunk a’ voksok szabadsága, annak még soha világosabb jelét nem adánk, mint éppen most, midőn az Illustrissimus Dominus Baro beszédét nagy patientiával [türelemmel] végig hallgatánk. Ekkor neki álla és nagy tüzzel öszve meg öszve szabdalta . . . Zúgás volt mind Budán, mind Bécsben, hogy Vay el fog fogattatni. Nagy Gábornak Bécsben nagy emberek mondták, hogy Vayt csak famíliájának tekintélye mentette meg a bajtól.” Ugyanezen a napon (augusztus 19-én) megírta ezt Krasznára, Cserey Miklósnak is. Pár nap múlva Kis Jánosnak Dömökre már arról is hírt tudott adni, hogy Károly főherceg lemondással fenyegetőzik, ha Vayt nem fosztják meg tisztségétől.

Értesült az elmozdításról, sőt arról is, hogy az „arcátlan” és a „durva” kifejezések is szerepeltek benne. Kiemelte, hogy a kerületi üléseken már tiltakoztak, hogy megsértették a követek mentelmi jogát, és arról beszéltek, lett légyen bármilyen is Vay beszéde, a katonai szolgálatból való elbocsátással azért nem büntethető. Az durva megtorlás. (József nádor egyébként ugyanerre figyelmeztette később a császárt. Arra tudniillik, hogy az országgyűlésen történtek az ő – felsőtábla elnöke – és a személynök – az alsótábla elnöke – hatáskörébe tartoznak, nem a királyéba, az csak a nádon keresztül avatkozhat abba be.) Szeptember 2-án Kazinczy már az elbocsátás szövegét és a kerületi gyűlés feliratát is lemásolta Wesselényi Miklós számára, s kérte, közölje Cserey Farkassal. Ugyanitt arról is tudósított, hogy „Szabolcs vármegye megyegyűlést tart a’ B Vay dolgában. Holnap indul Érsemlyénbe szekerem. Írni fogok a’ Fő Notáriusnak Osváth Lajos Úrnak, hogy tudósítson mi esett. Mi azt hisszük, hogy egyéb Vármegyék is fognak választ tenni, hogy a’ Diétai személyek bátorsága salváltassék [biztosíttassék].”

A patetikus kifakadásokra hajlamos Cserey Farkas válaszában fokozottan érzékelhető az alkotmányosság iránti érzékenység. „Semmi engemet úgy meg nem rezzentett, mint azon legnagyobb méltatlanság, a’ mi B Way Miklóssal történt. Sajnálom ötet, könybe merült szemmel zokogom Nemzetem alacson szolgaság igájának terhére való hanyatlását, mert midőn egy Wayt, egy tökéletesen nagy embert azért, hogy a’ törvény szentségének védelme mellett szól ily minden fejedelmi atyai szelídséget mellőző Itélet ér, akkor nincs mit ohaitani egy meg ijedni nem tudó hazafinak, hanem vagy . . . vagy pedig Kamschadka vadságába rejtezni, ott az elvadult Természet kietlenségei közt siratni Hazája boldogságának hanyatlását.” Majd alább: „Én a Way nagy és erős lelkétül minden jót várok, meg büntetése olyan nemű, hogy a külső fénytül elcsábítottnak szégyenesnek teczik az; de hídd el, én irigylem azon sorsot, amely Wayt érte, a mennyiben a’ külső fényt imádóknak se baráttya, se követője nem vagyok; oly okbul mint Way meg büntettetni, nem minden napi embernek sorsa, és előttem ő nem megszégyenítettve, hanem dicsőítettve vagyon.”

19. *Id. Wesselényi Miklós*

Még javában zajlott a Vay-ügy, amikor Nagy Pál, nógrádi követ beszéde hozta tűzbe a diétát és az országot. Zichy kamaraelnök már korábban írt aggályos hangú leveleket a császárnak, hogy az „ellenzéki párt” túl erős, a küldöttek makacsok, az elsüllyesztett bizottsági munkálatok tárgyalását követelik, hiába igyekszik a nádor állandó magántanácskozásokon mérsékelni őket. Nagy Pál pedig (szeptember 30-án) olyan beszédet mondott, hogy a személynöknek többször figyelmeztetnie kellett, hogy a Királyi Tábla kénytelen lesz eljárni ellene, ha így folytatja. Zichy a beszédből a következőket emelte ki: „Azt mondta többek között, hogy egész Európa csodálja annak a nemzetnek a nemeslelkűségét, és türelmét, amelynek panaszait és sérelmeit sohasem hallgatják meg, és még a legutóbb Bécsben tartózkodó Ellenség [Napóleon] nyomtatott írásokban állapította meg, hogy nincs mit félnie attól, hogy az a nemzet, melynek keserű sérelmei egy évszázad óta tartanak, fegyvert fogna ellene.” Nagy Pált „ad audiendum verbum regium”, királyi dorgálás végett Bécsbe rendelték. Kazinczy ezt a meghallgatást így adta tovább: „Őfelsége Nagy Pált szólíttotta meg, hogy őtet ki választotta követnek, s ez vala a felelete: Vox populi. (A nép hangja.) – Kend fiatal ember. Én is voltam fiatal, de nem voltam unbesonnen (meggondolatlan). Nagy Pál: Eu Majestät ich bin jung und bin doch nicht unbesonnen. (Felség én fiatal vagyok, mégsem vagyok meggondolatlan.) Ő Felsége: Wenn Sie älter werden, so Werden Sie anders denken u. sprechen. (Ha idősebb lesz, másként fog gondolkodni és beszélni.) Nagy Pál: Ich sage wovon ich überzeugt zu seyn glaube, u. werde auch als alter nie wider meine Überzeugung sprechen. (Azt mondom, amit meggyőződésem diktál, és ha idősebb leszek, sem fogok meggyőződésem ellenére beszélni.)”

A bécsi udvarral és a kormánnyal szembeni tartást, fenntartásokat nemcsak ismertebb személyek megnyilvánulásai példázzák, hanem a személytelenebb megyei magatartás is, amely a követutasításokban jutott kifejezésre. Itt még kevésbé kell bizonyítani, hogy nem magánszemélyekről van szó, hiszen a követ utasítása kollektív munka. Ugyanis a megyei közönség

véleményét kellett kifejezésre juttatni. Ennek a közösségnek tartása inkább a merevségben fejeződött ki. Mindazonáltal kétségtelen – nem mindig sikeres – bástyái voltak a magyar alkotmányos törekvéseknek. Különösen, ha azok nem néztek túl a fennállón. S ha valahol, akkor a megyében megtaláljuk a „jogásznemzet” elnevezés jogosultságát, konzervatív tehetetlenségi nyomatékával együtt. A megyei érvelésekben soha nem találhatók olyan mozzanatok, melyek bármilyen elérendő cél érdekében változtatásokat emlegettek volna, jogokkal méltányosságot, tradíciókkal korszellemet, régivel újat szögeztek volna szembe.

A megye maga is valami természet adta konvencionalizmussal működött. Minden nemesnek joga volt részt venni a közgyűléseken, s ez megyénként több ezer embert jelentett. Az aktív nemesek száma ugyan nem érte el megyénként a százat. A passzív nemesi tömeg azonban a kisebbség hátszágát alkotta már csak pusztán léteével is. Egyben kényszerpályát is kijelölt hangadói számára. Ez a már sokszor emlegetett konzervatív, múltba néző alkotmányvédelmet jelentette, amely kemény ellenállásra képes, de nagyon tűrőképes is. Mint ilyen, a kormányzat számára is megkerülhetetlen. S mint ilyen, ott áll az exponált személyek mögött, akik közül néhányról szoltunk. Ha belelapozunk a megyei követutasításokba – és maradjunk annál az országgyűlésnél, melyről utóbbi példáinkat vettük –, felismerhetjük, hogy a meghatározó megyei álláspontok valóban hátszágként szolgáltak azokhoz a beszédekhez, melyek olyan nagy *vitát váltottak ki*. Látnunk kell azonban a korlátokat is. A tágabb, nemesi közönség csak olyan törekvéseket hajlandó támogatni, amelyek lefordíthatók a hagyományos frazeológiára, jogszerűségük – bármilyen bonyolult érveléssel – alátámasztható. A század első évtizedeiben a nemesség általában felzárkózott az országgyűlés vezérszónokai mögé. Hiszen a sóár emelésétől a papírpénz kibocsátásáig, a rendeleti kormányzástól a szólásszabadságig, a nádorválasztástól a tisztségekből való elmozdításig mindenre elővehetők a nemesi álláspontot alátámasztó törvények. Ezt meg is tették. S ha kissé unalmas is az alábbi felsorolás, csak egy

példa. Szabolcs megye utasítása a pénzügyi zűrzavar ellen a következőket fejtette ki: a pénzverés joga a királyé az 1523:40. tc. alapján, de „az ország rendjeivel együtt kell annak értékét, folyamátját, minéműségét vigyázni, az 1439:10,11, 1432:17, 1523:28, 1526:34, 37, 1550:48, 1553:46, 1555:8, 1556:38, 1559:46, 1618:19, 1622:77, 1625:39, 1650:50, 1659:72, 1662:43, 1723:68, 1729:14, 1741:32, s más Törvény Cikkelyek megmutatják”. Majd több mind tíz cikkelyt sorolt fel annak bizonyítására, hogy a Magyarországon bányászott nemesfémeket ott kell pénzzé vernetni.

Az alkotmányosság iránti érzékenység homogenizálta a művelt, világot látott délvidéki és észak-magyarországi, a katolikus és protestáns főurak és köznemesek csoportját, s ugyanezt mondhatjuk el a megyék nagy részéről is. Érzékeltessük ezt még két jeles személy példájával! Egy lojális főúr és egy az alkotmányt számos ponton megkérdőjelező (rendiségellenes) evangélikus nemes alkotmányról alkotott nézeteinek bemutatásával. Széchényi Ferencről és Berzeviczy Gergelyről lesz szó.

Széchényi Ferenc (1754–1820): egykor II. József híve, kerületi biztos, de lemondott tisztségéről. Német földön, Belgiumban, Angliában utazgatott. Az 1790-es években visszahúzódott (az ő titkára volt egykor Hajnóczy József), de 1798-ban már újra főispán, 1799-ben főkamarás, 1800-ban az országbíró helyettese. 1802-ben ő alapította – a később róla elnevezett – Nemzeti Könyvtárat, majd a Nemzeti Múzeumot. A göttingai, jénai és a bécsi tudományos társaságok tagjukká választották. Részt vett az országgyűléseken, és általában mérséklő szerepet játszott. Zichy Károly 1807 őszén éppen ezért terjesztette fel aranygyapjas rendre, amit a gróf meg is kapott. Írásai általában német nyelvűek, gyakran tartózkodott Bécsben (ott is halt meg). Fia, „a legnagyobb magyar” ifjúkorában alig tudott magyarul. És bár nem a Dessewffy-féle hevességgel, Széchényi Ferenc is szószólója volt az alkotmányos törekvéseknek az osztrák-magyar viszonyban. Szóljunk két könyvről, melyek Széchényit írásra készítették.

A századforduló után különösen két, több száz oldalas könyv

20. Széchenyi Ferenc

keltett nagy visszhangot. Az egyik egy magyar származású állami tisztviselő, Anton Piringer műve volt (*Ungarns Banderien und desselben gesetzmässige Kriegsverfassung überhaupt* I. Wien, 1810.), a másik Anton Wilhelm Gustermann kétkötetes könyve (*Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungarn*. I–II. Wien, 1811.). Minden olvasó ismerte ezeket. Kazinczy például Dessewffy Józsefet kérte, hogy szerezze be és küldje el neki, s szokásához híven Soprontól Erdélyig hírt adott létezésükről. Széchényi Ferenc is fel volt háborodva azon, hogy e könyvek megjelenhettek, illetve hogy nem lehetett felelni vádjaikra.

A kötetek egyébként felkészült szerzők művei, de nem kiemelkedő teljesítmények. A propagandacélzat nagyon átlátszó. A Gustermann-könyv az egyszerűbb. Az előszóban vázolt célkitűzés mindent elmond arról, mit várhat az olvasó. Többek között azt óhajtotta bemutatni írásában, „hogy az osztrák dinasztiaiból származó magyar királyok, jórészt saját házuk erejére támaszkodva miként akadályozták meg azt, hogy a saját belső erőt nélkülöző Magyarország nem lett török szandzsák, miképpen azt Szulejmán padisah már kinyilvánította”. Majd elemezte a teljes magyar történelmet. Barbárság, lassú kulturálódás, nyugati kultúráközvetítés, mégis durva, vad erkölcsök. Ezek jellemzik mind a mai napig a magyar történelmet. Az osztrák–magyar viszony felfogását ilyen jellegű művekben jól tanúsítja az, ahogyan a szerző a múlt érzékenységre okot adó eseményeit leírja. Bocskai István például lázongó, állhatatlan jellem, aki azzal nyerte meg a vad hajdúkat, hogy elhitette velük, csak szükségből és csak a szabadságért harcol. Sikereit Gustermann az akkor uralkodó Rudolf császár gyengeségének tulajdonította. Rákócziról csak néhány, hasonló hangnemű sort olvashattak a könyv vásárlói. A közelmúlt felfogása sem kevésbé tendenciózus. A magyarok dicséretet kaptak azért, mert megsegítették annak idején Mária Teréziát: „ezért nevük fényesen áll a történelemben”. Aztán, mielőtt az olvasó már-már elérzékenyülne: „Csak semmi túlzás. A magyarok saját királyukat védték, és melyik nép nem teszi ezt.” Elsősorban önmagukért harcoltak, arra pedig, úgy mond, hogy Cseh- és Morvaországért harcoljanak, törvények

kötelezik őket. A szerző egy 14. századi törvényt emlegetett. Ami II. József tíz esztendejét illeti, ott a magyarok csak történelmük régi jellemzőinek továbbéléséről győzhették meg a megfigyelőt, a durvaságról, barbárságról, rebellióról.

Piringer a bandériumokról, a magyarság hadi kötelezettségeiről írt, de könyvének épp a nagyobb, a cím alapján is fontosabb része érdektelen és unalmas. Az osztrák–magyar viszonyról és a magyar nemesség jogairól értekező fejtegetések viszont figyelemre méltóak, és cáfolatukhoz alapos történelmi felkészültségre volt szükség. A preconcepciót a szerző alaposan alátámasztotta. Montesquieu hatása is érzik rajta: az, amit a francia elméletíró a feudalizmussal kapcsolatban fejtegetett. A magyarok – úgy mond – szittya vadsággal érkeztek Magyarországra, barbáran a civilizált világba. Egyetlen önálló intézményük sincs, fennmaradásuk záloga az volt, hogy átvették a fejlett Nyugat-Európa vívmányait. Semmi kétsége nincs a szerzőnek afelől, hogy a magyar nemesség jogai kizárólagosan azon az alkotmányon alapulnak, amelyet István király vezetett be, illetve teljesen külföldi mintáról másolt. A keresztény Európa rendszabályozta meg a magyarok barbár erkölceit. A magyar törvények közül egyetlenegy sem keletkezhetett régebben, mint az első koronás király alatt, azaz csak erre a korra vezethetők vissza a földtulajdonát szabályozó törvények is. Szinte már kezd érthetetlené válni a magyar alkotmány görcsös datálása István korára, mikor kiderül az eljárás célja. Piringer ezzel ugyanis azt akarta bizonyítani, hogy ha egyszer a magyar államiság átvétel, akkor a nyugati fejlődéstől eltérő ismérvek, pl. a túlzottan sok nemesi privilégium, jogbitorlásnak tekintendők. S akik annak tekinthetik, s mint ilyet jogszerűen felszámolhatják: a Habsburg-királyok. Piringer könyvét a magyar jogásznemzet logikája szerint írta, és eszerint a jelen és az államalapítás között eltelt 800 év csak múltó pillanat. Tehát II. Ferenc császár az 1800-as években olyan viszonyban kell álljon a magyarokkal (a nemességgel), mint István király 1000-ben. Király, király – hogy az egyik Árpád-házi (nemzeti), a másik Habsburg (idegen), Piringer logikájában összemosódik. Ha viszont István király államában, intézményei-

ben, jogrendjében semmi eredeti nem volt, hanem csupán a Nyugatot másolta, akkor a király és az állampolgárok viszonyát a hűbériség szabályozza, s abban a király a meghatározó fél.

Bizonyítanunk sem kell, hogy Piringernek hiányos a tudása a hűbériségről, és félreértette Montesquieu frankokról írt fejtegetéseit. De ne álljunk itt meg, mert ő nem történelmi értekezést írt, hanem politikai pamfletet. Így számunkra elsősorban nem az az érdekes, hogy jól értelmezi-e a hűbériséget, hanem az, hogy milyen következtetéseket von le. A hűbériségben szerinte két-fajta tulajdon létezik, a fő és használati tulajdon (*dominium directum*, *dominium utile*). Csak a fő tulajdon jelent teljes, szabad, akár önkényes rendelkezést, amellyel a hűbériségben, tehát Magyarországon is csak a király rendelkezett. A földesurak tulajdona csupán használati. Itt jegyezzük meg, hogy a magyar jogtörténet e tételnek ellentmondó tényeit Piringer nem vette figyelembe. Annyit elismert, hogy „a hűbériség szerint egy vazallusnak a használaton kívül bizonyos tulajdonjogok is átadhatók, mindazonáltal a fő tulajdonban, amely kizárólag a királyt illeti meg, nem történik változás”. Amire az egész fejtegetés eljut, és ami, ismételjük, a hűbériség félreértése: ha a király földadományt tesz, lévén, hogy fenntartja hűbérúri jogait is, csak megerősíti alattvalói feletti uralmát. Az ugyanis Piringer szerint nyilvánvaló, hogy az államon belül alattvalóként mindenki engedelmisséggel tartozik a királynak. Ezt csak fokozza, hogy erre a hűbéri alárendeltség is rásimul. „A magyar király tehát vazallusaira nézve kettős tulajdonjoggal rendelkezik, amiből kétségtelenül különböző jogai erednek. Minden alattvalójának ura, e minőségében felségjogai vannak, melyeknek tartalmát az általános államjog foglalja magában. Ezen túlmenően azonban vazallusai hűbérura is, és e minőségében hűbérúri jogai vannak, amelyek a Szent István által bevezetett feudális alkotmányon és a később alkotott törvényeken alapulnak.” A királyé a háború és béke joga és a teljes végrehajtó hatalom. Ami a vazallust illeti (itt már nyilvánvalóan magyar nemest, sőt magyart kell értenünk), az feltehet olyan kérdést: igazságos-e vagy sem ura egy háborúja. S ha az nem igazságos, akkor nem köteles

együtt támadni. Itt Piringer jól látszik tudni a hűbériség lekéjét. Viszont – írja – mint alattvalónak nincs joga feltenni ezt a kérdést. S miután Magyarországon minden vazallus alattvaló, az alattvalói kötelességek kioltják még a csökevényes vazallusi jogokat is.

Az eredmény logikusnak tetszik. A szerző Ferenc császár magyarországi küldetésének és az alattvalók által megkérdőjelezhetetlen felségjogainak történelmi bizonyításával készen állt. Mert hiszen erről volt szó. Az államalapításra képtelen, mindent Nyugatról átvett nemzetet kioktatták a hűbériségből levezetett engedelmesség kötelességére. Röviden összefoglalva Piringer meglehetősen bonyolult okfejtését: 1. A magyar államiság nyugati, hűbéri eredetű. 2. A fő hatalom a királyé, a nemesi privilégiumok nem indokolhatók, az országgyűlés nem folytathat párbeszédet a királlyal. 3. Ferenc császár és a Habsburgok jogai tehát korlátlanok.

Széchenyi Ferenc, a lojális főúr udvarias kifejezéskincsét megőrizve, több írásban tiltakozott a magyar alkotmányt sértő írások ellen. E helyütt nem térünk ki arra az önmagában is fontos tényre, hogy a gróf milyen alaposan ismerte a történelmet. (Nem adatszerű tudására gondolunk. A történelmet akkoriban általában ismerték, mert volt használati értéke.) Széchenyi Ferenc olyan bonyolult problémában is eligazodott, amelyről azóta is viták folynak a történetírásban, hogy ugyanis hűbéri jellegű volt-e a magyar feudalizmus. Bizonyította, hogy nem. Ezzel Piringer könyvének nem pusztán lényegi tévedésére mutatott rá, hanem annak alapjait is kikezdte. Rámutatott ezzel arra is, hogy a magyar államiság nem nyugati „import”, tehát nélküli az igazságot a király és társadalom viszonyának fent vázolt, egyszerűsített sémája.

Hogyan fogja fel Széchenyi az uralkodó–alattvaló viszonyt? A magyar alkotmány ellenségei „nem tagadhatják azt az esküt, melyet a magyarok első vezérüknek, Álmosnak tettek, és amely már tartalmazott feltételt: ugyanis mindazok, akik vezérükké választották, és ezek leszármazottai soha nem záratának ki az őt kísérő tanácsból. . . s ez bizonyítékul szolgálhat arra, hogy az

előkelő magyarok már Magyarországra bejövetelük idejében az államügyeket illetően együttműködtek a fejedelmükkel.” Meg kell jegyeznünk, hogy forrásul itt a krónikákat nevezte meg, és ezek nem tekinthetők teljes mértékben autentikus bizonyítékoknak. A későbbi források, a törvények azonban feltétlenül. Széchényi bizonyára tudatosan időzött két törvénynél, az 1687-esnél és az 1723-asnál. Mindkettő a Habsburg- király jogait növelte a rendek rovására, legalábbis látszólag. Az egyikben a magyarok I. Lipót császár ellenében lemondtak a szabad királyválasztás jogáról, a másikban VI. Károly császár alatt, elismerték a Habsburgok nőági örökösödését, továbbá a birodalom oszthatatlanságát és elválaszthatatlanságát. Amit viszont Széchényi kiemelt: ez nem jelent önfeladást. Tudniillik a királyi cím elnyerésének korábbi (ősi) feltételei megmaradtak, azaz esküt kellett tenniük a magyar alkotmányra és hitlevelet kiadniuk. És csak a bonyolult szertartással megkoronázott király foglalhatta el a magyar trónt. S ha ennek egy Habsburg nem tett eleget, az örökösödés ellenére sem volt törvényes uralkodó Magyarországon. Ebbe bukott bele Széchényi szerint II. József, aki tévesen hitte, hogy uralkodói bölcsessége, nagyszabású tervei révén eltekinthet a magyar nemzetnek tett eskütől. Mindaz, ami halála után történt, Lipót és Ferenc uralma, legalábbis formálisan, a magyar alkotmány előírásain alapul. József megmaradt rendeletei, alkotmányos, országgyűlési szentesítést kaptak, a koronázásokat, nádorválasztásokat megtartották. Azaz a magyarság és az uralkodó kapcsolata szuverén felek viszonya. Az időszerű események nyelvére fordítva: a magyar országgyűléseknek működniük kell, a döntés háború és béke ügyében nem felségjog, a költségvetés, a törvénymódosítások stb. közös ügyek.

Jellemző a főúrra, hogy a császárt és a közvetlen kormányzatot – nemcsak taktikából – nem támadta. Sőt, úgy állította be, hogy a pamfletek az osztrák államvezetés számára éppoly sértők, mint a magyarságra nézve. Szerzőik ugyanis feszültséget akarnak szítani a király és a magyarság között, mikor Magyarország barbárságát hirdetik a külföld előtt. Ez utóbbi azért sérelmes a császárra, mert azzal, hogy az a magyar alkotmányra

koronázásakor esküt tett, vállalta az országot. Így a gyalázkodás rá is vonatkozik.

A nagyobb sérelem természetesen a magyarokat érte, és fájdalmas azt tudomásul venni, hogy a Monarchiában egyetlen más nemzet ellen sem jelenik meg hasonló gyalázkodó írás. Fájdalmas továbbá, hogy egyetlen ellenirat sem mehet át a bécsi cenzúrán. Széchényi Ferenc olyan pozitívumokat ismert fel a magyar alkotmányban, hogy nem egyszerűen kiállt mellette a magyar államiság védelme érdekében, hanem úgy vélte: az egész reformra szoruló birodalmon segítene, ha kiterjesztenék rá a magyar alkotmány bizonyos pontjait. A magyar kormányzati rendszer szerinte három alapelvből állt össze: a mérsékelt monarchia, a mérsékelt arisztokrácia és a mérsékelt demokrácia elveiből, amelyek kölcsönösen korlátozzák egymást. A despotizmus Magyarországon kizárt, minthogy koronázni kell, s „a nemzet szabadságain, kiváltságain, szokásain nyugvó... koronázási hitlevelet kell kiadni”. Csak a rendek beleegyezésével lehet törvényt hozni. Önkényesen nem vethető ki adó. A pénzügyekről a király nem dönthet önhatalmúan. Rendeletekkel nem kormányozhat. Örködnie kell az ország integritása felett. Széchényi egyik-másik írása szerint az egész Monarchia átvehetné a magyar alkotmányból a személyi biztonság szabályát és a koronázási alelveket. A felállítandó birodalmi parlament azután a magyar alkotmány szellemében működhetne. A parlament összetételét is pontosan megtervezte, a küldöttek számát a pénzügyi teherviselés és a kiállított katonák száma határozta volna meg. Magyarország birodalmon belüli igazi súlya tükröződött volna az ekként összeállított parlamentben.

Feljegyzéseit elsősorban magának készítette, ám megküldte József nádornak, s ezzel fontos helyen is hangot adott véleményének. A gróf, akit sokan nem szerettek, gyávának, felfelé hajlongónak tartottak, hasonlóképpen kiállt tehát a „nemzet ügye” mellett, mint az országgyűlés több vezérszónoka. S bár nem feltétlenül volt igazuk azoknak, akik fenntartásokkal viseltettek iránta, viselkedése valóban nem nélkülözi a hatalmon lévők logikáját, amelyben nehéz meghúzni a határvonalat a bölcsesség

és az opportunizmus között. Ezen azt értjük, hogy a magasabb körökben mozgó, kedvezményezett személyiség kevésbé liberális rendszerben könnyen követ egyfajta magatartásmintát. Ugyanis többet engedhet meg magának, mint mások. Szigorúan betartva a körön belül maradás játékszabályait, időnként az extrémításokig kinyilváníthatja véleményét. Nincs kockázat. Ami egy országgyűlési beszédben vagy nyomtatott írásban felségsértés, az így az együtt gondolkodás komoly vívódások árán megszületett terméke lehet. Csak némi önfelülértékelés kell ahhoz, hogy e helyzeti előny a küldetés álarcát öltse. A politizálás nyilvános fórumai leértékelődnek, úgy vélvén, hogy az igazán fontos döntések úgysem azokon születnek meg. S miközben a kegyekkel sokszor nem érdemtelenül kitüntetettek valóban befolyásolnak politikai döntéseket – nem vállalva a hatalommal való konfrontációt a nyilvános fórumokon –, hosszú távon elkerülhetetlenül hozzásimulnak a politikai felsőséghez. Keveseknek adatik meg az ebből származó dilemma bölcs megélése. Ezzel szemben nyitottak az utak a cinizmus, az önmaga túlértékelése és a rossz közérzet felé.

A hatalom köreiben mozgónál egyszerűbb, egyidejűleg rombolóbb a háttérbe szorítottság. Szintén rossz közérzettel jár, mert még a közéleti befolyás illúzióját sem kapja meg. Ez Berzeviczy Gergely helyzete. Evangélikus szepességi család sarja, a Széchényiéhez hasonlóan mélyen gondolkodó, bár más forrásokból eredő műveltséggel. Ő is szabadkőműves volt, ő is hosszú időt töltött külföldön. Több szemesztert tanult Göttingában. Felkereste Frankfurtot, Mainzot, Brüsszelt, Párizst és Londont. Anglia benne is Széchényi Ferencéhez hasonló mély nyomokat hagyott. Ő is jozefinista volt, de már 1789-ben kifejtette fenntartásait Ausztria magyarországi politikájával szemben. A Reformátorok Társaságának tagja volt. Berzeviczy a századfordulón a magyar alkotmány legkövetkezetesebb kritikusának bizonyult. De következetesen kiállt a nemzeti önállóság mellett ismert latin és német nyelvű műveiben. Hangvételét sem a nézeteinek „hatáslehetősége” nem befolyásolta, mint a nyilvános politikai fórumokon küzdőket, sem a hatalom sáncain belül lévők

kényszerpályája. A magyar gazdaságról vallott nézeteiről már szóltunk. 1797-ben megjelent művében a gazdaság kapcsán nyilatkozott az osztrák–magyar viszonyról is. „Magyarország önálló birodalom, saját alkotmánya, tökéletes függetlensége van. Biztosította e... jogait, midőn a királyságot a felséges osztrák házra ruházta, méghozzá azokkal az egyezményekkel és oklevelekkel, melyeket együtt kötöttek és alkottak számtalan törvénnyel, szerződéssel, békekötéssel és esküvel erősített hitlevéllel. Ezen jogok szentségét és sérthetetlenségét külön oklevelekben kellett az ezen uralkodó házba való fejedelmeknek megerősíteni, midőn megkoronáztatásuk alkalmával az uralkodó hatalmat átvették. Miképpen a kormányzat tekintetében, akképpen a lakosok megélhetésére nézve is, ipari és kereskedelmi ügyekben semmi más tartománynak nem rendelhető alá. Az osztrák tartományokkal szemben Magyarország teljesen és tökéletesen független, önálló jogokkal rendelkező állam. Annak a személynek azonossága, akire a kormányzás főhatalma bízott, e jogot nem érintheti, és az alárendeltségnek semmiféle kötelezettségét nem állapíthatja meg. A különböző részek saját törvényeik szerint igazgattatnak, saját alkotmányuk értelmében külön és függetlenül.”

S mindennek fedezete az, hogy Magyarország a birodalom területét tekintve annak jelentősebb része. „Az ausztriai ház uralma alatt álló egyik tartomány sem fizet készpénzben annyi jövedelmet, amennyit Magyarország szolgáltat, habár közvetlen adakozása csekély is. Hasonlíthatatlanul nagyobb a haszon, amelyet a felséges ausztriai ház belőle húz. Az egész közigazgatás és igazságszolgáltatás mibe sem kerül... A hadsereg fenntartására külön hadi adó létezik. A királynak jövedelme van a kincstári rengeteg javakból, a harminczadból, a sóbányák hasznából, a bányászat hozadékából és a papi javak... bevételeiből. A háramlás joga, mely szerint a nemesi javak bizonyos esetekben visszaszállanak a kincstárra, maga után vonja ezek újból való eladása következtében azt, hogy Magyarország úgyszólván folyton megveszi önmagát, miáltal a jövedelem állandó forrását képezi.”

Kevesen voltak az országban a századfordulón olyanok, akiknek a gondolkodását ne kötötték volna meg a közjogi, alkotmányjogi kategóriák. Berzeviczy közéjük tartozott, de ő sem kerülhette meg azokat. Érvelése azonban eltér kortársaitól. Az osztrák–magyar viszony megítélésének kritériuma nála mindig a méltányosság, nem pedig a közjog. Az csak a probléma megközelítésének első és nem a legfontosabb fázisa, hogy tisztázni igyekszik a jog és a törvényesség mibenlétét. Ítéletei *nem a közjogi logika alapján* születnek. Ezért politikai javaslatai egyre inkább *illegitimek*. Ennek egyszerű oka, hogy rendezhetetlennek tekintette a magyar–osztrák viszonyt a fennálló kereteken belül. Mind nyomtatott, mind kéziratot műveiben egyre következetesebben arra az eredményre jut, hogy a válságból csak „diktatúra” vagy „katonai megoldás” vezethet ki. Nemcsak a magyar–osztrák viszony, hanem a magyar feudális világ válságából is – de erről alább lesz szó.

Ami az ország és a birodalom viszonyának felfogását illeti, a máshonnan induló fiatal Horvát István (1784–1846) hasonlít Berzeviczyhez. Ifjúkorában a magyar nyelv és irodalom bajnoka volt már, a századelőn felismerhetők voltak későbbi magyarkodásának jelei. Kazinczy pesti triászának egyik tagja. Nem politikus, hanem a kultúra embere. Virág Benedek, Révai Miklós, Vitkovics Mihály jó barátja. Helyzete azonban mégis hasonlít Berzeviczyéhez. Nemcsak abban, hogy ő is nemesi családból származik, hanem hogy legalábbis a századelőn volt benne valami a szellemileg inspiratív politikai „outsider”-ből. Életvitelét választotta. Nemesnek született, de a szegény nemesi értelmiségi lét nem volt vonzó számára ahhoz, hogy beilleszkedjék ebbe az életformába. A századfordulón a pesti bölcsészkaron találjuk – szabad értelmiségiként. Széles körű kapcsolatokkal rendelkezett Pesten is. Levelezett Kazinczyval és körével, ismerte a nyelvész Gyarmathi Sámuel, a statisztikus Schwartner Márton, az esztétika professzorát és folyóirat-szerkesztőt, Schedius Lajost, találkozott Dessewffyvel és Berzeviczyvel.

1803-tól Ürményi József főispán gyermekeinek nevelője, majd 1808-tól annál, mint országbírónál titkár, közben az egyetem

jegyzője is volt. 1805–1809 között részletes naplót vezetett. Becs forrása ez az akkori műveltségnek, a lassan polgárosodó Pest-Buda hétköznapijainak, a magyar nyelv és irodalom körüli tevékenységnek és egy kialakuló szellemi elit mentalitásának.

Ausztria iránti lojalitásról nemigen beszélhetünk. A nyugati szomszéd – Horvát szerint – ötven évvel megkésett a fejlődésben, és sokat tett azért, hogy Magyarország lemaradása ugyanettől legalább száz év legyen. A Habsburgok viszonyulása az országhoz rosszindulatú, legjobb esetben cinikus. A Bécset fenyegető veszély nagyságától függően tapasztalható némi közeledés az országhoz. Olvasván Ferenc császár beszédét az országgyűlésen, 1805. november 5-én ezt a bejegyzést írta: „Szépek volnának a’ miket benne mond, ha vele azokat az érzékeny és igazság szerető szív, nem pedig a fején álló veszély és szükség beszéltetné! Ösmérjük már az ilyen tsetse betséket: által látjuk a valódi tzélt; meg nem mozdulunk az enyelgéseken. Szerentsétlen a’ fejedelem (melly balgatag is egyszer ’s mind!) ki elveszti népe előtt hitelességét.” Hasonló módon vallott naplójának akkor is, mikor József nádor az országgyűlésen magyar vérére hivatkozott: „Ihol! Ha szoros a kaptza; ha szükség üdeje vagyon; ha attól méltán félhetni; hogy Austria rútul martzangoltatik, Rudolf véréből Árpád vére is lehet.” Ami pedig Ferenc császár jellemét illeti, már csak megneveztető volta miatt is idézzünk néhány sort, melyet egy osztrák–francia háborút elemző könyv olvasása kapcsán jegyzett le: „A’ könyvnek majd nem minden lapain tsak az tetszik ki, hogy Ferencz Tsászárr egy gyáva, nyomorult, meg aláztatott, pisszenni sem merő és idegen nemzetnek adózó fejedelem, ki akár mint reszelte is Buonaparte órra alá a’ tormát, tsak motszanni sem bátorkodott. A könyvnek foglalatái, ha nem nyilván is, leg alább alattomban, hasonlóvá teszik a Római Östiai Tsászárt egy fa vázához, mely tzifrán föl lévén piperézve, örözője volna ugyan a kertnek vagy szőlőhegynek, ha a verebek észre vévén tehetetlenségét körülötte bátran nem röpülgetnének.” Az olvasott könyv – írta – olyan idétlennek festi Ferenc császárt, hogy még a játszó kisgyerekek sem választanák királyuknak. (Egyébként az 1805-ben megjelent *Quis nunc agressor est? an*

Austria an Gallia című könyvről van szó.) Horvátnak az olvasás – némi túlzással – „azon gondolatra adott alkalmatosságot, hogy valami fél századoktól fogva Ausztriai házból való fejedelmek nagyobb szerént csak bagzani és heverni tudtak, nem pedig országulni.”

*

Az eddigiek során azt szerettük volna bizonyítani, hogy az ország különböző területein élő, eltérő vallású, pozíciójú és társadalmi helyzetű személyiségek „az egymástól elválasztó színek különbözősége ellenére” hasonlóan érzékenyek voltak a magyar önállóságra és alkotmányra. Az alkotmányos tartás szempontjából mindegy, hogy az egyes gondolkodók eszmérendszerében a „nemzeti ügy” mennyire foglalt el súlyponti helyet. A végeredmény: egy osztrák szempontból kezelhetetlen ország. Ez persze Ausztria számára éppen évtizedes torz magyarországi politikájának indokoltságát látszott igazolni. Azt is sikerült talán érzékeltetni, hogy reménytelenek voltak azok a rosszindulatú vagy fontoskodó elmélkedések, melyek a magyar alkotmány felszámolására és az ország, valamint a többi tartomány egységesítésére és beolvasztására alapozták a válságokkal küszködő birodalom harmonikusabb jövőjét. Arra a kérdésre, hogyan tudott egyáltalán működni egy kormányzat, amelynek ilyen komoly ellenzéke volt Magyarországon, az ellenzékiiség sajátos, tűrőképes természetrajza adja meg a választ. Olyan országról van szó, melynek működésébe szervesen beépült az ellenzékiiség, s a kormányzat opponálása nem jelentett egyúttal kirekesztettséget (akár az aktív) politikából. Ez magában rejtette egy igen kényelmes önmeghatározás lehetőségét is, a hősi póztól a bennlévők fontoskodásáig. A közösségi cselekvés lehetetlensége azonban egyre jellemzőbben rossz közérzethez vezetett.

Önkritika és rossz közérzet

A régebbi történetírás nem tagadva, hogy az alkotmánynak vannak reformra szoruló árnyoldalai, joggal emelte ki inkább annak megtartó pozitívumait. Ezzel együtt nem tagadott meg némi pátoszt a megyétől, rendiségtől és különösen az ellenállás néhány valóban jeles vezérétől, akikben a nemzet sorsáért aggódó, önfeláldozó harcosokat látott. Akiknek harcai révén a reformkor érlelődött a sötét századfordulón. Az újabb történetírás ezzel szemben – szintén erkölcsi kategóriákban gondolva át a kort – alapvetően önzőnek, cinikusnak tekinti a kor főbb szereplőit, s a társadalmi jövőperspektíva fényében mindössze néhány kívülálló kapott pozitív megítélést. Az előbbi az egész közeletet felfelé idomítja a vezérekhez; az utóbbi viszont a legkonzervatívabb nemesi magatartást tekinti az egykorú mentalitás szervező közepének. Az előbbi túl komolyan veszi a kor megnyilvánulásait, az utóbbi minden megnyilvánulás mögött önző érdeket keres. Mindkét álláspont szerint működött egy udvari párt, amely persze nem tekintendő modern értelemben vett pártnak, hanem az udvar mindenkori hívei és elkötelezettjei táborának. Természetesen mindkét álláspont számol egy szótlan, de megkerülhetetlen köznemesi tömeggel.

A korszak megítélése így gyakorlatilag a politikai és kulturális közelet ezektől elkülönülő reprezentatív képviselőinek értékelésétől függ. Az ítélezés a kisebbség nézetei és mentalitása alapján ebben a korban kényszerűség, hiszen erre vannak források. Minthogy azonban ez a – mondjuk így – politikai és kulturális elit a nemesi mentalitást is reprezentálja (mert döntően nemesekről van szó), a többi társadalmi rétegnek pedig nincs politikai arculata, ez az ítélezés elméletileg tekintetbe vehető lehet.

Az alkotmányosság iránti érzékenység, az osztrák–magyar viszony törvényessége – láttuk – erős tényező, amely a vidéki nemest, a lojális főurat, az országgyűlési vezért és az írók egyaránt bizonyos mértékig közelítette egymáshoz. Arra, hogy ebből külsődleges magyarkodás lehet, példát találunk néhány irodalmi alkotásban, a nyelvújító mozgalom purista szélsőségeiben, a magyar őstörténet „romantizálásában” stb. Ezek ellentétes értelemben ugyanarról a töről fakadtak, mint Izdenczy, Lakics, Gustermann és Piringer művei, és tendenciózusságuk, néha együgyűségük ellenére sem tagadhatjuk, hogy volt funkciójuk. Azt azonban igen, hogy ezek lennének a magyar mentalitás jellemző megnyilvánulásai. A nyelvi-kulturális mozgalom vezetői és legtekintélyesebb képviselői elhatárolták magukat az üres magyarkodástól. Ha a levelek, versek, politikai írások alapján mérlegeljük az ország mérvadó köreinek véleményét, akkor világosan áll előttünk, hogy az alkotmányos tartás nem a werbőczyánus, nemesi mentalitás intellektuálisan magasabb szintű megnyilvánulása, ahogy azt Bécs akkor, a történetírás egy vonulata később látta. Egyre inkább tetten érhető a vezető nemesi értelmiségi körökben egy olyan kritikai mozzanat, amely a nemesi alkotmányra és részben a magyarságra is irányul, de amely nem tud közösségi cselekvésben kifejeződni, hanem egyre általánosabb rossz közérzetbe torkollik. Az abszolutizmus kritikáját még lélekben egészségesen meg lehet élni, mert a kurzusváltás elképzelhető a rendszeren belül. Olyan társadalomkritika viszont, amely a kiutat egyazon formáción belül szeretné megtalálni, s ennek lehetetlensége hamarosan kiderül, szükségképpen vezet rossz közérzethez, sőt megkeseredettséghez. A politikai kiút fel nem ismerése pedig a moralizáláshoz. A kor írásaiban ezért hemzsegek az erkölcsi elmélkedések.

A kurzussal való azonosulás kompromittálónak számított. Ezt a legplasztikusabban Kazinczy Ferenc megnyilatkozásaiból láthatjuk, akinek életpályája erre fedezetet nyújtott. Több mint hat évet ült ártatlanul Buda, Spielberg, Kufstein és Munkács börtöneiben. Múltját vállalta. 1806-ban Kis Jánosnak írt levelében Hajnóczy József bármilyen kéziratának megszerzéséhez kért

segítséget, „ha csak három sor lenne is az”. Nem sikerült. Mert mint Kis válaszolta: akiknek volt Hajnóczytól kéziratuk, elégették. Ha mégsem, a vizsgálatok során elvették tőle. Nagy Gábor közvetítésével pedig a szintén kivégzett Sigray gróf leveleit szeretne volna megszerezni.

Ez a Kazinczy következetesen, időnként túl szigorúan ítélkezett a gyávaságból vagy érdekből felfelé hajlongók fölött, s kiterjedt levelezése révén ennek megvolt a nyilvánossága is, egyetértő visszhangok sorával. Egyik levelében Engel János Keresztély történetírót és bécsi cenzort bírálta, akit egyébként mint tudóst nagyra értékelt, és személyesen is ismert. Úgy vélte azonban, hogy túl szigorú cenzor. Azt a védekezést, hogy azért az, mert kénytelen szigorúnak lenni, nem fogadta el: „Nem az! nem kénytelen senki, ha nem akar kénytelen lenni.” Még keményebben ítélkezett a hatalom érdemtelennek vélt kiszolgálói fölött. Márton József, aki a bécsi egyetemen a magyar nyelv tanára volt, Kazinczy szerint az udvarnak tett szolgálataiért lett az, s azt híresztelte (bizonyára igazságtalanul) róla, hogy a magyar nyelv és irodalom körül úgy fáradozik, hogy „meg ne ártson neki”. Nem egészen érdemeiért kapta a dicsérő oklevelet és az „arany pixist” Háger rendőrfőnöktől. Kazinczy volt az is, aki széltebenhosszában terjesztette, hogy Batsányi János is udvari szolgálatban áll: „általment a’ titkos Polizey zsoldosseregébe ’s 1803-ban a’ levél bontogatásának departmentjénél szolgált”. Igaz, hogy Kazinczy és Batsányi még az 1780-as években összekülönböztek, midőn közös folyóiratot szerkesztettek Kassán, később szerelmi féltékenység is rontotta amúgy is rossz viszonyukat. Kazinczy nem volt elfogulatlan egykori szerkesztőtársa iránt. Mindazonáltal máig sem sikerült kideríteni, hogy vádjában mennyi az igazság. Schwartner Mártonról és Schedius Lajosról is hallott és terjesztett ilyesmit Kazinczy, Schwartner besúgóí tevékenységéről viszont Horvát István is megemlékezett naplójában.

A besúgókkal vagy annak véltekkel szembeni fenntartásokról különösebb következtetéseket nem vonhatunk le. Többet jelent az, hogy ezek a fenntartások kiterjedtek az egész magyar politikai vezetésre. Cáfolhatatlanul kiderül ez egy beszélgetésből,

21. *Schedius Lajos*

amelyben Dessewffy József, Berzeviczy Gergely, Sztáray Kristóf, Soók János, Csáky Emánuel és Vandernoth Ferenc grófok és illusztris nemesek vettek részt. A fennálló hatalommal szembeni ellenérzés erkölcsi tartásként, az azonosulás pedig opportunizmusként fogalmazódott meg. A hivatali pálya Kazinczy szerint is megnyomorítja az embert, „a tisztviselő rab, gályához fűzött rab”. S e levelének címzettje már jóval korábban hasonló következtetésre jutott, írván: „Fájlalom sorsát Nemzetemnek, hogy fő Kormányunk mellett lévő Ministeriumunknak gyenge gyávasága miatt akkor se boldogulhat, midőn a' környül állások boldogulhatásunkra bizonyos reményeket mutattak.” S ugyanerre célzott Vay József, az országgyűlési vezér, amikor azon tréfálkozott egy baráti beszélgetésben, hogy a miniszter anagrammája latinul mentiris (azaz hazudsz). Kazinczy Ferenc igazságosztó szerepkörében időnként túl is lött a célon. Kifejezetten rosszakat írt Széchényi Ferencről és Festetics Györgyről, különösen az előzőről. Miközben hangsúlyozta Széchényi múlhatatlan érdemét a magyar kultúra körül, főként a könyvtár alapítása miatt, opportunistának tartotta: „Fényért volt nagy és igazi erő nélkül – de nagy volt.” A könyvtáralapítással is karrierjét kívánta egyengetni. Karrierje érdekében tagadta meg régi barátait, szabadkőművességét. Kazinczy szerint ez azért ítélandó el, mert egy bizonyos helyzet már kötelez; fenntartásai – ha időnként méltánytalanok is – elvi jellegűek voltak. „Sansculotti Philosophia az a'melly azt kívánja, hogy a' Gazdagok, hogy az Elsők úgy öltözzenek, mint a' szegények és utolsók és hogy, minthogy ezek nem gyönyörködhetnek Eleiknek emlegetésében, egy Wesselényi se örvendjen azon szerencsén, hogy ragyogó házból vette eredetét. Hadd örvendjenek a' Wesselényiek a' Széchényiek és Festetichek ezen szerencséjeknek: de mutassák meg felemelt lelkeikkel, hogy ezen szerencséjekre érdemesek voltak.” Kazinczy erkölcsi ítélete az olcsó dicsőség ellen is fordult. Politikai ars poeticája lehetne a következő levélrészlet: „Egy némmelly alacsonyul hízelkedik az uralkodó félnek, hogy titulust, keresztet, rojtot kapjon: más némmelly alacsonyul kapkod a' Horatius szavai szerint a' ventosa plebs suffragiumain: 's igazán szóllván

ez a' két egymással ellenkező uton járó nyavalyás egygy formán utálatos . . . az igaz ember . . . semmin nem kapkod, hanem azon, hogy lelke ismeretéből és a' jóktól tisztának tartassék."

A jók – Kazinczy kedvenc kategóriája. Idősb Wesselényi Miklósnak írta: „Én becsülöm születésed fényét, becsülöm azt a' fényt a' mellyet Személyednek birtokaid adnak, de hány van, a'ki ugyanazzal a' fénnel, ugyanezzel a' birtokkal bír és még is szívem abban talál örömet és kevélységet, hogy őket magamtól távol tiltom.” Valamiféle erkölcsi diktatúra veszélye sejlik fel itt. A Kazinczynak és körének erkölcsi tartása azonban nem normatív; központi, nem leírt kategóriája a fronézis: a mindenkori cselekvés erkölcsi tartalmáról egy változó világban nem dönthetnek a végsőig átszűrt moralitás állandó normái. Az ifjú Wesselényinek írt levelében, akivel apja iránti tiszteletből törődve foglalkozott, szépen kifejtette ezt. A fiatal emberekre leselkedő veszélyekről írt, nyilván nemcsak a fiatalemberekre vonatkozóan. Két veszély leselkedik úgymond. Az egyik „az alacsony ragyogáson kapás”, a másik „a' simulni nem tudó feszeesség”. Az elsővel nem foglalkozott, a másodikkal részletesen. Irodalmi példák alapján, Schiller *Don Carlos*ából és Goethe – később általa lefordított – *Egmont*jából véve a példákat. Arra jutott, hogy az erkölcsi feszeesség, az ideákhoz kötődő „egyenesség” szép, de Egmont grófot, aki makacsul ragaszkodott elveihez, Alba herceg kivégeztette, s a németalföldiek szabadságharcának a gróf szép jelleme nem használt. Orániai Vilmos viszont Alba fölé kerekedett. „Oranient Alba nem tehetette a' maga ideáinak áldozatává. Egmondot azzá tette, 's az Egmond egyenessége nem használt, az Oranien hajlósága használt a' szabadságnak.”

Nincs ennél demokratikusabb és nincs nehezebb erkölcsstan. A helyes cselekvés és a helyes véleményalkotás kinek-kinek lehetősége. Így ez a demokratikus erkölcsstan arisztokratikus, a szellem arisztokratizmusa értelmében. A természetes intelligencia nem elégséges ehhez a magatartásideálhoz, tág körű tételes tudást is előfeltételez. Nemcsak a magánélet útvesztőiben való eligazodásról volt szó, hanem a közéletben, kultúrában követendő magatartásról is. És valóban, annak a nemesi, polgári

22. Rummy Károly György

értelmiségi körnek, mely egyre markánsabban körvonalazható a századfordulón („a jóknak”) közös ismérve a műveltség. Csak ez köti össze a főrendi Dessewffy Józsefet, Wesselényi Miklóst, Cserey Farkast és Miklóst az író Kazinczy Ferencsel, Virág Benedekkel, a szerb származású Vitkovics Mihállyal, az egyetemista Horvát Istvánnal és Ferenczy Jánossal, a kereskedőfi tanár-lelkész Rummy Károly Györggyel, a katona Csehy Józseffel, az orvos Sárközy Istvánnal, továbbá Berzsényi Dániellel és Kisfaludy Sándorral. Ne folytassuk a sort. Csak arra utalunk, hogy a viták ellenére ide tartoztak Berzeviczy Gergely és Glatz Jakab is. Siessünk kimondani: nem minden európai műveltségű magyar tartozott Magyarországon ebbe a fennálló kurzussal szembeszálló, az azt kiszolgálókkal vagy szerintük annak behódoltakkal szembeni elkülönültségükben közösséggé ugyan nem vált, de érzékelhető csoportba. Viszont ennek a csoportnak feltétlenül a műveltség adta az arculatát, nem a szociológiai, vallási hovatartozás. S ez adta tartását is. Mikor Kazinczy Ferenc összeismertette egymással az erdélyi főurat, Cserey Farkast és a nemcsak általa érdemein felül becsült költőt, a jobbágy származású Kis Jánost, így írt az utóbbinak: „Csereinek más-képpen ne írj kérlek, hanem második személyben. Ne disputáljuk senkinek azt a fényt, melyet nekik a’ vak sors adott: de légyen távol tőlünk az az alacsonyság, hogy mind a’ mellett feléjük bátortalan lépéssel közelítsünk. Érezzük mind a’ magunk nemes-ségét, mind az övékét. Az a’ bátortalan közelítés csak azokat a’ tökkolopokat illeti, a’ kiknek nagy okok van a születés fényes-sége vagy erszények gazdagsága miatt tartani jobbaknak mago-kat nálunknál, a’ kiknek nem az a’ fény, hanem egy jobb jutott. Én, ha valamiben a’ világon, ebben igen csak fest vagyok, nem imádok Isteneket, de sansculott sem vagyok.”

A műveltség jobb fényével rendelkezők keresték egymás társaságát, s ha megtalálták, az megírandó esemény volt. Kazinczy a szerencse jó csillagzatának tekintette, hogy a Prónay-, Teleky-, Ráday-családokkal állott kapcsolatban. Kis János örömmel számolt be arról, hogy 1805-ben Pozsonyban járván meglátogatta Dessewffyt, Balogh Pétert, Podmaniczky Józsefet.

Kazinczy Wesselényinek írta, hogy Újhelyen Dessewffy József, Sztáray Kristóf, báró Sennyeyné, Szirmay András, Antal és Pál, Szemere László és Boronkay Gáspár társaságában fordult meg. Sárközy István őt értesítette Berzsenyi Dániellel való hosszas beszélgetéséről. Sajnálva, hogy Berzsenyi „emberek közé nem jár, s a Politicumoktól éppen absentálja [távol tartja] magát”. Kazinczy örült annak, hogy sikerült összeismertetnie Dessewffyt és Horvátot. A fiatal Kölchsey pedig így írt neki: „De boldog az, kit Rádaynak, Daykának vagy Virágnak, kit Révainak vagy Horvátnak, kit Kisnek vagy Berzsenyinek hívnak! Boldog én is, mert Kisnek, Berzsenyinek, Szemerének, Horvátnak és Vitkovicsnak csókjait érzem ajakimon.”

Az egymás közötti kapcsolatokra nagyon adó „jókat” az alkotmány iránti érzékenységen túl, elsősorban a nemzeti kultúra iránti érzékenység fogta össze. Ez volt szerveződésük pozitív motívuma. De több korabeli félreértés és későbbi félreértelmezés alapja is. Kétségtelen ugyanis, hogy a nemzeti kultúra körül végzett áldozatos munka középpontjában a magyar nyelv ügye állt, amely egy soknemzetiségű országban feszültségekkel jár. Hovatovább azonban nemcsak feszültségeket tapasztalunk, hanem jelentkezett egy hamis dichotómia, amelyben a nyelvművelés valamiféle konzervatív stigmává vált, s a nyelvművelők, a nemzeti kultúra harcosai mint nacionalisták, szembeállítottak a – jobb szó híján – *haladás* képviselőivel. Ennek a hamisságát éppen a nemzeti kultúra élharcosai érzékelték azonnal. Először megint csak Kazinczyra utalunk, aki hosszas vitákba keveredett ebben az ügyben Berzeviczy Gergellyel. A szembenállást ő így fogalmazta meg: „Ez az ember azt hiszi, hogy én a’ legvaskosabb arisztokrata vagyok – és miért? – mert a’ nyelvet és a nationalis-must mindenek felett vitatom, holott ő, mindkettőt kész oda adni a’ Commerciumért, sőt, mint Herder, mindkettőnek el-enyészést jövendől. Én pedig azt hiszem, hogy minthogy Európának dolgait *philosophusi szellem* (Geist) igazgatja a’ Magyar nép csak azért sem enyész el, mert véle együtt egy *sehol* másutt nem található originális és szép nyelv veszne el. Megírtam Berzeviczynek világosan, hogy . . . írására . . . Áment és *ainsi soít*

il-t [úgy legyen] kiáltok, ha csak a' misera plebs [nyomorult nép] mellett és csak az oktalan feudális Systema ellen szól. De azt kívánom viszont, hogy ő is Áment és *ainsi soit il-t* kiáltson, azon könyörgésemre, hogy Nemzetem s nyelvem perennáljon [fennmaradjon] s virágzásnak minden részeiben fő polczra lépjen."

Dessewffy József, mindkettejük barátja, ugyanígy gondolta. Számára is más jelentett elsőbbséget, mint Berzeviczy számára. Az az összefüggés, amelyet szerinte Berzeviczy feltételezett, hogy ugyanis a nemzeti kultúráért végzett tevékenység a nacionalizmus, sőt a feudális rendszer erősítését és védelmét jelentené – az ő számára is elfogadhatatlan volt. Az Ausztria magyarországi politikájának méltánytalanságai ellen egyaránt küzdők közé így vert éket a nemzeti kultúra és nyelv helyének, szerepének eltérő felfogása.

Az ellentéteket a túlérzékeny felek egyébként is túlméretezték. A nemzeti kultúra élharcosai ugyanis a kultúra általános emelkedéséért harcoltak, és ennek csak eszköze volt a nyelvművelés, szinte Bessenyei szellemében. Mindannyian európai kitekintésű személyek voltak. Kazinczy Ferenc a négy nyelven verselő Dessewffynek írt levelében mintegy hitvallásként Herdert idézte: „Ein edler Herr ist der fürs Vaterland, Ein edlerer, der für des Landes Wohl, Der edelste der für die Menschheit kämpft.” (A nemes hős a hazáért, a nemesebb az ország javáért, a legnemesebb az emberiségért küzd.) Nem a magyar nyelv erőszakos terjesztése volt a cél, hanem a magyarság felemelése az európai kultúra magasabb szintjére. A hazai nyelvet többek között az ókor nagyjainak, közép- és újkor, illetve a kortárs német, francia, angol, olasz íróinak, gondolkodóinak fordításával csiszolták. Természetesen versek, verstani, prozódiai értekezések sora jelent meg, ha másként nem, megírták egymásnak levelekben. Kazinczy számára az emberiség és „Pest-Buda tája” nem egymást kizáró tényezők, akkor sem, ha a hazafiúi érzés a „bálványa” (idoluma). A nemzeti kultúra szélesebb értelmű a nemzeti nyelvnél. Az általános emelkedést ez a jelzett írástudó réteg a nemzet általános szellemi gazdagságának növelésében látta. A nemzeti kultúra ügyének nemcsak a magyar nyelv az eszköze. 1802 és 1804 között

jelent meg Schedius Lajos folyóirata (*Zeitschrift von und für Ungern*), amelynek az volt a célkitűzése, hogy képet adjon a külföldnek a magyar kultúráról, ugyanezért üdvözlötték Rummy Károly György német nyelvű folyóiratát és folyóirattervét, legfőképpen annak örvendve, hogy ezekben recensálni lehet majd a magyarországi műveket a nem magyarországi olvasók tájékoztatására. Árgus szemekkel figyelték a németországi és ausztriai periodikák magyar vonatkozású híreit is. A magyar kultúra jeles harcosaitól távol állt a sokszor szemükre vetett nacionalista elfogultság.

Idézzük megint Kazinczyt, hiszen ő a vádak egyik címzettje: „Az én patriotismusom nem ellenkezik a cosmopolitismussal, s midőn a' magyar nyelvnek virágzását óhajtom, midőn azt, a'mennyire tőlem telik elősegélni igyekszem, nem könyörgöm azért az egeknek, hogy más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem... Vedd bérekesztésül vallásomat: Az igazság minden nemzettel, minden felekezettel közös s a' jók s bölcsek fellelik egymást különböző feleken is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei megakadnak a ruhán és a hangzatokon.” Egyik közeli barátja, Németh László így értekezett erről a problémáról – német nyelvű levelében: „az Osztrák Monarchia sok és nagy állama legalább irodalmi értelemben egy államot kellene alkosson. Úgy tetszik, hogy legalábbis részben mi magunk vagyunk az okai annak, hogy irodalmunk oly kevésbé ismert külföldön... Ha mi csehek, lengyelek, magyarok, erdélyiek, ausztriaiak barátian kezét nyújtánánk egymásnak és hazáink való belső érdekeit közös hazánk általános javaival összekötnénk, akkor valószínűleg sokat nyernének a tudományok, a művészetek és a Monarchia irodalmi hírneve... Virtus unita fortior. [Az egyesült erő hatékonyabb.] Amit a cseh, a magyar, az erdélyi egyedül nem képes, képes lesz arra, ha testvéreinek barátian kezét nyújt, anélkül, hogy hazájának jogai, előnyei a legkevésbé is csorbulnának.” És valóban – de ezt már láttuk – nagyon figyeltek a haza jogaira.

Nagy visszhangot váltott ki az országban Kovachich Márton György (1741–1821) vállalkozása, aki előbb maga, majd fia

segítségével bejárta az ország levéltárait és források tömegét adta ki. Nemegyszer innen merítették érveiket az országgyűlési szónokok. Dessewffy 1806-ban levélben és versben üdvözölte Kovachichot, és elragadtatással írt róla Kazinczy is. Annak idején – írta – Széchényi Ferenc nem Kovachichot állította az általa alapított könyvtár élére. Epésen jegyezte meg, hogy Széchényi inkább büszkélkedhetne Kovachichcsal, mint az aranygyapjas rendjével, mert míg utóbbira 50 év múlva már senki sem emlékszik majd, Kovachich neve örökre fennmarad. De ugyanez a kör üdvözölt akár kétes hírű személyeket is, ha érdemet talált bennük. Azt a Schwartner Mártont például, akiben többen udvari ágenst véltek felfedezni, amit az erősített, hogy ő is aranypikszist kapott az udvartól. Művét azonban (*Statistik des Königreichs Ungern*), amely magas szinten reprezentálta Magyarországon a születő új tudományt, a statisztikát, melegen üdvözölték és használták. Pedig Kovachich művei döntően latinul, Schwartneréi pedig németül jelentek meg.

Virtus- és teljesítményközpontú volt ez a kör, keresve mindig az összefogás és egymás támogatásának lehetőségeit. Szombathy János 1811-ben Tudománybéli Társaságokról elmélkedett, olyanokról, melyeknek tagjai az ország minden részéből jönnének össze, s így a földrajz, történelem, diplomatika, nyelvészet nem egy-egy ember fáradságos munkája, hanem közösségi tevékenység lenne. A rászoruló írók műveit mások adták ki, legalábbis megkísérelték. Kiadtak olyanokat is, akikkel szemben fenntartásaik voltak, mert nem a rokonszenv, hanem a színvonal volt a mérce. Persze, hogy sokszor tévedtek. Ha a kultúra körüli fáradozás egyúttal a magyar nyelv fejlődését szolgálta, akkor még nagyobb volt a visszhang. Kisfaludy Sándor, Kis János, Berzsenyi Dániel, Virág Benedek és más magyarul írók voltak a legtekintélyesebbek – és persze Kazinczy. S ez érthető, hiszen régen napirenden volt már, hogy a latin államnyelv elavult. Helyette hivatalos nyelvnek a nemesi-polgári értelmiség többsége a magyart akarta. S tudták, hogy tekintélyét az irodalomban és a művészetben kell megalapozni. Csak így remélhető az is, hogy megnyerjék a magyar

23. Kovachich Márton György

kultúrának az elnemzetietlenedett arisztokráciát, s ezzel az országnak még inkább arculatot adjanak.

*

Az intellektuális tevékenység azonban ebben a korban még nem volt elegendő a személyiség harmóniájához. Mindenki politizált, mert olyan szellemben nevelkedett. Ráadásul Magyarországon az ellenzéki politizálásnak is megvoltak a lehetőségei. Ez magában rejtette az önértékelés tévedéseit is. Az intellektuális tevékenység, a szellemi önreflexió sem védett feltétlenül meg ettől, de szinte törvényszerűen vezetett el a személyiség harmóniájának megbomlásához. Egyszerűbben fogalmazva, a rossz közérzethez. Már utaltunk arra, hogy a szellemi elit nyitott volt, de egyben arisztokratikus is. Magasak voltak azok a válaszfalak, melyek a többséget eredendő szociológiai közegetől, a nemességtől elválasztották. A művelt nemes egyre kevésbé tudta vállalni a közösséget a retrográd nemességgel. A „jók” erkölcsi tartása egy ponton egyre jellemzőbben csapott át társadalomkritikába, amely lényegében ugyanarról a töről fakadt, mint önmaguk elhatárolása a bécsi udvar magyarországi híveitől és kiszolgálóitól, a hatalomtól. Csakhogy ez nehéz feladatnak bizonyult. Itt ugyanis saját társadalmi közegük kritikáját kellett adniok. Azét a nemességét, amelynek létjogosultságát nem vonták kétségbe. Jelen állapotában azonban ez az osztály önmagát túlélte képződmény, és egyre kétségesebb, hogy képes az önkorrekcióna. Saját társadalmi közegüket könnyűnek találták, miközben nem leltek utat más társadalmi rétegek felé egy olyan politizáló korban, amelyben a magánélet nem jelentett alternatívát a közéleti csalódással szemben. Ennek csak rossz közérzet lehetett a következménye.

Egyre több fenntartással találkozunk: a nemességet konkrétan kritizáló megnyilatkozásokkal és a nemesi világ értékeit bíráló írásokkal. A legkövetkezetesebb kritikusok a magyar hanyatlás okaként a magyar nemesi társadalmat jelölték meg, azt a réteget, mely saját és ezáltal az ország sorsát kezében tartotta.

Kazinczy – nem a legkövetkezetesebb kritikus – gyakran

panaszkodott a megyegyűlésekre. Sárközy Istvánnak küldött levelében arról is írt, hogy nem szeret oda járni: „Édes barátom, sok ott az olyan fő, a' millyeneket Virágh per contentum Judliumoknak [szolgabírócskáknak] nevez. Néha lemegyek, s a Gyűléseken keveset és ritkán az asztalnál és csoportokban sokat beszéllek Geographiából, Statistikából, Históriából, Képekről, Könyvekről, 's csak azért, hogy terjedjen a' világosság, de az nem akar terjedni, mert az idő nekik szűk, kártáznai kell menni, a mit én nem tudok. Mi nem építünk theátrumot, mi azt tartjuk, hogy megalacsonyítaná magát, a' ki Hanswurstot csinálna magából, mert színjátész s Hanswurst synonym Ujhelyben.” Nem sokkal korábban írt ehhez hasonló gondolatokat tartalmazó verset Berzsenyi Dániel: „A műveletlen föld csak gazt terem, | A lélek is csak úgy emelkedik a józanság tisztább világához, | Ha tudományok és ismeretek Tárából gazdag zsákmányt gyűjt magának. | Mit vársz oly agytól, amelyben nincs egyéb, | Mint kártya, bor, pagát, szeles dagály?” Számos adatunk van arra, hogy olyanokat, akiknek állásfoglalásán politikai döntések múltak, műveletlennek, gyávának, önzőnek minősítettek. Cserey Miklós örvendezve írt Kazinczynak, hogy derék, hazafias hangulatot tapasztal, de tudja, hogy egy esetleges keményebb udvari fellépés elég ahhoz, hogy a többség meghunyászkodjék. Ugyanerről szólt a válaszelevel. Keserűen számolt be a megyei közgyűlés gyávaságáról, a pénzügyi devalvációról érkezett udvari rendelettel kapcsolatban. Dessewffy József levelei és versei tele voltak keserű sorokkal, mikor a nemesi közönség állhatatlanságáról nyilatkozott. Egy levele szerint, elmegy majd a megyegyűlésre, hogy megnézzé, „hazánk Átlásai hogy fogják a terhet a magok tikkadó vállokrul a mások nyakába csapni”. Az 1811–1812-es országgyűlés idején írt versében pedig Gömör, Heves, Borsod megye aulikus és gyáva „habzó szóllásai” ellen kelt ki.

A konkrét példákat fölösleges szaporítanunk. A nemességről és ezáltal a magyarságról egyre negatívabb kép kerekedik ki.

Dessewffy állandóan panaszkodott a nemzeti jellem megromlására. Elfajult a nemzeti lélek, olyan korban élünk, „mikor csak pillanatokra ingerelhető a magyar, mikor csak a prókátor-

eszü emberek becsesek előtte, mikor a legkedvezőbb környü-
lások sem tudnak állhatatosságot lehelni belé, mikor tüstént
nagy tűzben lobbanó lángja nem mind a' Vesta szent szűz tüze
tartósan és tisztán ég, hanem valamint a szalma szikrázatja,
azonnal lohad". Egy másik levelében az 1811–1812-es ország-
gyűlés kudarcát kommentálva úgy érezte: „Szégyen volt az
országban születetni, és szégyen magyarnak lenni.” A rossz
közérzet aztán bizonyos verseiben éteri magasságokba emelke-
dett. „Mi törpék maradunk, de voltak Gigások”, írta a *Giganto-
makhia* című versében (1808). Az egy évvel később írt *A jászai
márványos bércek között* című versben pedig még keserűbb a
hangulat: „Hijába tetőt itt egeknek emeltek, | Mi nem szülünk
semmi hasonlót hozzátok, | Magyarjaink bárhogy magokkal
elteltek, | Még sincs jelenleg mit vészessenek rátok.”

S így érzett Cserey Miklós is: „A férfiúi állhatosság bútsút
vett, a Hazaszeretés tsak lobbanás.” Berzsenyi hangulata is
hasonló. *A magyarokhoz* című verse 1810 körül nyerte el végső
formáját. Ebben a magyart „Rut sybarita váz”-nak nevezte.
Korábban is a romlásról énekelt (*Múlándóság*), észt, virtust,
tisztá erkölcsöt hiányolt (*Kazinczy Ferenchez*). S az a Horvát
István is vádolta a magyarságot, aki egyébként fő bűnösnek a
minket „tudatlanságba hagyó országlást” látta. A magyarság
az oka annak, hogy „későn erednek nálunk Linnék, Lalandok,
Lavoisierék, Kantok, Gattererek, Schlözerek, Sieyések s'a't'
olylan állapotunk mindenben, mint az idétlen gyereké”. Az evés,
az ivás, az alvás a legfőbb gondunk. S már korábban arról
értekezett, hogy ha elnézi a dorbézoló, borívó jurátusokat, arra
gondol, ha ő is olyan lesz, mint azok, akkor inkább még most,
ideje korán „farbarugnám az egész Tri és Quadripartitumot”.
Lázadt a tunyaság, lassúság ellen. Más virágzó nemzetek
példájának követését akarta. De ha arra gondolt, hogy kiknek
a kezében van az ország, csak „eliszonyodni” tudott hazája
állapotán.

Voltaire műveit Magyarországon szokás volt akkoriban is-
merni. Nem tudjuk, hányan olvasták kis elbeszélései közül a
Derék brahman történetét, amely a rossz közérzet és az okosság

összefüggéseivel, a boldogság és a bölcsesség problémájával foglalkozott. Voltaire azt a következtetést vonta le, hogy a bölcs, az okos ember abban ugyan nem lehet bizonyos, hogy legalább az agya jól működik, de az bizonyos, hogy boldogtalan lesz. A boldogság és kiegyensúlyozottság ára az ostobaság. Az a benyomásunk, hogy a boldogság és bölcsesség viszonya valahogy ugyanígy állt a századforduló utáni Magyarországon, és a kis elbeszélés olvasói magukra ismerhettek. Mert boldogtalanok voltak. De az utókor a másik voltaire-i dilemmát is észreveheti, hogy ti. bölcsességük korlátozott volt.

A rossz közérzet ugyanis a hagyományos, feudális társadalom bomlásából következik. A kortársak közül csak néhányan fogalmazták ezt meg, de addig sokan eljutottak – láttuk –, hogy a társadalom alapvető osztályának, a nemességnek válsága („korcsosulás, züllés”) immár a rendszer mindennapi működését veszélyezteti. A konzervatív tehetetlenségi nyomaték olyan korban, melyben felgyorsult az idő, s ahhoz nap mint nap hozzá kellene igazítani a „környülállásokat”, továbbra is betöltötte ugyan hagyományos védekező szerepét, de mind a civilizatorikus fejlődés, mind a szellemi erjedés gátjává vált. Utólag tudjuk csak, bár a korban is eljutott már ide néhány gondolkodó, hogy ebből a válságból csak radikális kiút lehetséges: a nemesség felszámolása, legalábbis más társadalmi rétegek bevonása az alkotmány sáncaiba, ami megszüntethetné a nemesi társadalom hamis igazolását, amely privilégiumait küldetéséssé értelmezte át.

Ha azonban egy társadalmi osztály kritikája ugyanazon osztályon belülről indul el, tehát gyakorlatilag önkritikáról van szó, akkor a radikális megoldásnak kevés az esélye. Annak a ténynek elismerése ugyanis sosem lehet könnyű, hogy a folyamat visszafordíthatatlan. Ehelyett a kritikus korrekciós javaslatokkal igyekszik legalább elodázni a veszélyt. A válságból már csak azért is nehéz volt kitekinteni, mert a nemességet ez a kor – nemcsak Magyarországon – sokkal hajlékonyabbnak fogta fel, mint valójában volt. A nemességnek Magyarországon nemcsak Werbőczy műve volt a bibliája, hanem Montesquieu nagy könyve is (*A törvények szelleméről*). Nem arra a fejezetre gondo-

lunk, amelyet már említettünk, ahol a neves francia szerző pozitív morális hangon írt a magyarság harci szelleméről, tartásáról, s a birodalom megmentőjének tekintette azt a 18. század közepén. Montesquieu *általában véve* is pozitívan írt a nemességről, s szerinte ideális monarchikus kormányzati rendszerben a nemességnek *történelmi szerepe* van.

A leginkább azonban azért reagált a magyar nemesség Montesquieu tanaira, mert azok azzal a kellemes illúzióval is megajándékozták, hogy saját maga képes a megújulásra, és bizonyos értelemben saját sorsának kovácsa. Montesquieu és olvasói szívesen időtlenítették az egyes társadalmi osztályok létezését. Továbbá, a nemesség kategóriája számukra ugyanúgy jelentette a korabeli magyar nemest, mint az ugyanakkor már kapitalizálódott angol földbirtokost. Hamis perspektívaként angol típusú fejlődés is felvillant a magyar nemesek előtt. De nemcsak Montesquieu-től vehetett át a magyar nemesi társadalom effajta hamis öndefiníciót. Az 1790-es évek elejének egyik leghíresebb, Magyarországon is ismert folyóirata a Göttingában megjelenő *Staatsanzeigen* volt. Írója és kiadója A. L. Schlözer pedig a századforduló után is jelentkezett Magyarországon népszerű könyvekkel. 1804-ben írt statisztikáját széles körben olvasták. Az ő folyóirata és művei is azt sugallták, a nemesség tehet azért, hogy „az erény angol típusú” nemességévé váljon, vagy miként a francia nemesség, a forradalom áldozatává legyen. Mikor tehát a bécsi udvar a magyar nemes szemére vetette nemesi öntudatát, Montesquieuvel, Schlözerrel és persze a természetjogi gondolkodás számos képviselőjével lehetett ez ellen védekezni.

A nemesség magyar kritikusait tehát nemcsak – többnyire – nemesi léthelyzetük, hanem olvasmányélményeikből eredő illúziók is gátolták a radikális következtetések levonásában. S ahelyett, hogy a rothadási folyamat tudomásul vétele után a kibontakozás útjait keresték volna – s akkor boldogabbak ugyan nem, de talán bölcsebbek lehettek volna –, szomorúan vették tudomásul a romlás naponta szembeötlő tényét. Mindez nem jelentette azt, hogy a – bár nem teljes mélységben felismert – társadalmi ellentmondások miatt általános levertségbe estek

volna. Ha nem is a megoldás, de legalább valamilyen regenerálódás lehetőségeit keresték. Szép gondolatok sorával találkozhatunk, de a nemesség jelzett megújulásképeségének illúzióját fenntartották.

A szellemi elit eme tudathasadására már csak azért is rá kell mutatnunk, mert mind a kortárs Európa, mind a bécsi udvar, mind a történetírás egy vonulata még ebben a skizoid formában sem ismerte el a magyar társadalom művelt, döntően nemesi rétegének ezt a harmóniát ugyan nem ígérő, de így is előremutató polarizálódását. A művelt nemesség nemcsak az abszolutizmussal szembeni fenntartások elviségében, hanem (a felemássága ellenére is) a konzervatív nemesi többséggel szembeállítható társadalomkritikai attitűdjében is önálló arculattal bíró réteg volt.

Nem sok az, amit e téren elkönnyelhetünk. De ezt a keveset felértékeli az az összefüggés, amibe beleágyazódott. Utalunk arra, hogy az országgyűléseken a nemesi elit játszotta a vezető szerepet: és ezek az országgyűlések mégsem tettek szinte semmit a feudális szisztéma ellen vagy a jobbágság érdekében. Sőt olyan követutasításokkal is találkozhatunk, melyek a nemes–jobbágy viszony válaszfalait még tovább akarták erősíteni, s lassan elhaló feudális jogokat igyekeztek feléleszteni. Mikor pedig az 1807-es országgyűlésen egy korántsem radikális beszédben Nagy Pál a jobbágyok helyzetének rendezésére hívott fel, mély hallgatás fogadta beszédét. Beszédes bizonyíték, hogy az 1790–1791-es országgyűlés által kiküldött bizottságok valóban figyelemreméltó és valóban elsüllyesztett javaslatok közül a legkevésbé az urbáriális bizottság munkálatainak elővételét sürgették. Míg tehát az alkotmány, a nemzeti szuverenitás problémái országgyűlési nyilvánosságot kaptak, a feudális társadalom ellentmondásai inkább tervezetekben, levelekben és versekben lelhetők fel. Rapszodikus, nem végiggondolt, inkább humanisztikus gondolatok ezek, melyekre nem épült átgondolt program, amelyeket – emlékezzünk Kazinczy leírására – a megyei közgyűlés résztvevőinek többsége fontos elfoglaltsága, a kártya miatt nemigen hallgatott végig. De találkozunk ilyenekkel.

Dessewffy például 1797-ben versben foglalkozott az ország sorskérdéseivel. Versnek gyenge, inkább rimbe szedett programbeszéd. Az ország civilizatorikus fejlődését, a tudományok, művészetek virágzását óhajtotta. Többek között ezeket írta: „Bár ingyen mély sárban járni ne szeressünk, | Kímélve kocsinkat kis vámot fizessünk, | Válhassa meg magát robotos taksásunk, | Töllünk, mi fiskustól, ehez gonddal lássunk, | A megye pénzterhe hogy kevesedhessék, | Abban nemes venni részt neked is tessék” stb. Kazinczy örömmel számolt be Sárközy Istvánnak, hogy Cserey Farkas kihirdette: „A’ paraszt mindazt, a’ mit a’ telkén épít, ezután proprietása [tulajdona] gyanánt nézheti.” „Gyönyörű cselekedetnek” tartotta és több hasonlót várt. Elégedetten könyvelte el azt, mikor Cserey arról írt, hogy embereinek „okos iskolát” állít, és úgy vélte, hogy ezzel nemesi kötelességét teljesíti, még ha bizonyos nemesi körökben ez megbotránkozást okoz is. Cserey Miklós hasonló humanizmusról tett bizonyosságot, amikor a készülő oroszországi hadjárat előtt arról írt, hogy a köznép nem fogja bírni a terheket. Ezt látván, folytatta, „készebb vagyok ha csupán megélő kenyерem marad is a termésből, mind megadni, mintsem hogy hoc titulo [ezen címen] csak egy xrtis [krajcárt is] engedjek exequálni [behajtani] a Colonusomon [jobbágyomon]. Mindazonáltal nem hiszem Barátom, hogy igen sok földes Úr meg egyezik a gondolatomban, ámbár azt tartom, hogy mindenkinek így kellene gondolni, és tselekedni is.” Kazinczy hasonlóképpen gondolkodott, s jobbágyaihoz való jó viszonyáról rendszeresen beszámolt. Tatay Jánosnak írt levelében így: „Mi embereinknek, cselédjeinknek atyja ’s anyja vagyunk, ’s Sophie betegeinket orvossággal, étellel tartja, ’s egy ugynevezett jobbágyunk csecsemője, kinek anyja megbetegedett, míg rendelés tétetett eránta, Sophiemnek tejével élt együtt Eugeniánkkal.” Ugyanő győzködte arról Rummy Károly Györgyöt, hogy Magyarországon vannak liberálisan gondolkodó nemesek, s leírt egy példát egy, a széplélektől igencsak messze álló bihari nemesről, aki felszólalt a parasztság mellett, mondván: „Meg kell kímélni a parasztot! sok teher van azon! osztán az is ember!”

A reformkorban a magyar társadalom alapproblémája, a jobbágyfelszabadítás, a közteherviselés, a népképviselőlet lesz, a feudalizmus megszüntetése. Ezek a példák jól jelzik, hogy a századforduló írástudói még saját feudális világuk foglyai voltak. Nem érezte jól magát közegeiben a művelt nemes, már érzékelte a züllés folyamatát. Innen erednek a kritika és a fenntartások. A folyamatot azonban nem, valódi mélységében tudatosította, és még belülről feltartóztathatónak vélte. Ezt fejezi ki az, hogy (fenti példáinkban) a deviáns emberbaráti viselkedés erkölcsi dicsfényt kap. A rossz közérzetet, a nemesi társadalom valós rothadásának nem igazán feldolgozott tapasztalását a nemesi társadalom kisebbségének humanisztikus emberbaráti gesztusai ellenpontoszzák. A társadalomkritikai attitűd eredménye nemigen volt más, mint egy humanisztikus erkölcsstan propagandája. Ez elegendő volt arra, hogy elkülönítse a nemesség művelt jobbait a nemesi társadalom konzervatív tömegétől. Az erkölcsi fensőbbrendűség érzésén kívül azonban mást nemigen adhatott, és az általános rossz közérzetet nem oldotta fel politikai cselekvésben.

Az abszolutizmus ideológusai és az utókor (a historizálás veszélyével) azt talán a szemére vetheti a századforduló szellemi elitjének, hogy nem látta a magyar társadalom reformálásának módját. Az azonban nem szorul bizonyításra, hogy tévedés a magyar társadalmat monolitikus, konzervatív nemesi habitussal felruházni, miként az ideológusok (Lakics, Piringer, Gustermann), vagy a vezető politikusok (Károly, Saurau, Stadion, Metternich) tették. Éppen a többnyire nemesi elit volt az, amely a maga módján megpróbálta európaizálni az országot. Ehhez a szellemi-kulturális emelkedést látta a legszükségesebbnek. Ezzel vélt az elmaradott országnak tartást és rangot adni. S miközben az ország elmaradottságának fő okát Ausztria politikai és gazdasági elnyomásában látta, s az ellene való védekezésben közösséget vállalt saját osztálya többségével, egyre inkább érzékelte a magyar társadalom belső neuralgikus pontjait. Egyben érzékelte azt a gyengeséget is, melyet a konzervatív nemességtől való elhatárolódása okoz. Világlátása így szükségképpen torkollott a tehetetlenség kiábrándultságába, s társadalmi méreteken súly-

talán, bár erkölcsileg nemes, humanisztikus tettek kissé talán önáltató túlhangsúlyozásába.

*

A magyar társadalomnak voltak radikális kritikusai is. Hirdetői magyarországiak voltak. A művek külföldön jelentek meg, vagy máig kéziratban maradtak. Az ország mérvadó közvéleményének többsége fenntartásokkal viseltetett irántuk. Ez persze nem minősít radikális írásokat. Ezekkel a kritikákkal azonban nehéz volt valamit is kezdeni. Megvalósításuk vagy diktátort feltételezett, vagy pedig nem történt meg gyakorlati végiggondolásuk. Két jelesebb gondolkodó művét vizsgáljuk meg. Előbb a szepességi Glatz Jakabét, aki gondolatait 1799-ben fejtette ki, külföldön megjelent könyvében (*Freymüthige Bemerkungen eines Ungerns über sein Vaterland*).

Bár műve társadalomkritikai részei fontosak most számunkra, említsük meg, hogy könyvét a Monarchiában betiltották. Glatz ugyanis azzal is foglalkozott, hogy a bécsi udvar Magyarországon jóval többet enged meg magának, mint amit törvényesen megtehetne, s az osztrákgyűlölet történelmi okait is bemutatta. Ha virágnyelven is, despotizmusról beszélt, utalt a túl szigorú cenzúrára, és Schiller *Don Carlos*ából ezeket a szavakat ajánlotta Ferenc császár figyelmébe: „A gondolat röptét ne kösse, csak | A véges természet korlátozása.” Gondolatai megvalósítását nem remélte a bécsi udvartól, mivel az udvart tartotta a magyar nyomorúság egyik okának. De a magyar nyomorúság fő oka a nemesség, ez a számában nagy, „morális tekintetben gyenge” társadalmi osztály, amely tyrannizálja a lakosságot. A legtöbb nemes Glatz szerint azt gondolja, hogy a nem nemes olyan teremtmény, akinek esetében jogokról „fölösleges beszélni is”. Ugyanakkor a nemesség a magyar társadalom zsarnoka. Azáltal, hogy a társadalmi értékrend élén áll évszázadok óta, magatartásmintát adott az egész magyarságnak. Az ország hozzá torzult. A büszkeség jellemző a legszegényebb magyarra is. A nemesség werbőczyánus jogai, szabadságai érzékennyé tették a magyarokat a szabadság elvont fogalmára, de mert ez is csak póz, gyakran

válnak akár despotizmus áldozataivá is. S a nemes, miközben magához idomította, megveti a nemzetet. „Egoizmus és önzés általában tetteinek rugója, megalázó, gyűlölettel teli kevélység jelleme fő vonása, mellyel téged kezel a nemes, megsebzett nemzet. Legtöbbjük durva, buta, tudatlan.”

Miután az ország mentalitását a nemesség határozta meg, Magyarországon nincsenek esélyei a polgárosodásnak. Nincs üzleti szellem, kereskedelem, ipar és vállalkozások iránti érzék, mert hiányoznak az ehhez kellő tulajdonságok: az állhatatosság, türelem és az okosság. És nem is a magyarok kezében van az ország kereskedelme. A magyarok lusták, kényelmesek, azt sem tudják, milyen gazdag az országuk. A paraszt nyomorog, az állam, a megye, a földesúr egyaránt megnyomorítják, felemelkedésére nincs remény.

A túl negatívra színezett nemesi jellem kiterjesztése az egész országra nem volt egyedi eset a korban. Az sem példa nélkül álló, hogy a polgári, vállalkozói szellemet a németiségnek tulajdonítják. Kézenfekvő volt ez abban az országban, ahol a városok lakosságának jó részét valóban a német anyanyelvűek tették ki. Glatz ezek után „vaslogikával” a magyar és német jellem konfliktusaként fogalmazta meg az elmaradás és a haladás problémáját. Az ország előrelépésének letéteményesévé a németiség vált, amire meg lehet találni a példát Szepes megyében. Itt – olvassuk – csaknem kizárólag németek élnek, akiknek jellem-szilárdsága, mértékletessége, energiája, szellemi finomsága olyanmennyire feltűnő Magyarországon. Így aztán ebből a részleteiben igaz könyvből különös látélet lett, amely sajnálkozva állapítja meg, hogy a magyarságnak – lévén, hogy jelleme távol áll a némettől – nincs jövője. Erre a látéletre aztán még olyan kis eséllyel sem épülhetett politikai cselekvés, mint a nemesi értelmiség rossz közérzetére.

A magyar társadalom legradikálisabb kritikusa ekkor Berzeviczy Gergely. Glatzhoz hasonlóan támadta a magyar nemességet, de ő élesen szembeállította a hétmillió nem nemessel. Glatzcal szemben nem tartotta az egész magyarságot megújulásra képtelennek. A történelmet racionális kategóriákban gondolta át, úgy,

ahogy azt utazásai, tanulmányai során tanulta. Berzeviczy nem volt saját közegének foglya, mégsem foglalt egyértelműen állást a magyar nemesség ellen. Ő látta talán a legvilágosabban azt a paradoxont, hogy a magyar társadalom e konzervatív, hanyatló rétege, tetszik, nem tetszik, történelmi szerepet játszik. Az 1802. évi országgyűlésről írt művében írta: „Nagyon sokan vannak, akik mind gondolkodni, mind érezni csak a kaotikus Corpus Juris és Werbőczy alapján tudnak. Ha azonban az szerencse is, hogy ezáltal állhatatos ellenzék szegül szembe az udvari párttal, nem szabad más részről figyelmen kívül hagyni, hogy e gondolatok, érzések motívuma az önzés és az előítélet”. S bármennyire igaz is, hogy a nemesség által képviselt magyar alkotmány Ausztriával szemben megtartó szerepet játszik, Magyarország szerkezete és alkotmánya olyan, hogy immár nem illik bele a modern Európa államrendszerébe. Pontosan látta a magyar nemesség hamis legitimációjának lehetőségeit, csak éppen – eltérően azzal, amit erről a fentiekben mondtunk – nem árnyalta a nemességet, ítéleteit sommásan fogalmazta meg. Berzeviczy szerint a nemesség hibás körben mozog, mely szerint az egyik rossz (a függés Ausztriától) indokol egy másik rosszat (a nemesi előjogokat). A nemesség azt gondolja, hogy ha feladná privilégiumait, senkinek nem használna. Előnyei elvesztésével az ország nem nyerne – mert kiiktatódván a nemesi ellenállás lehetősége, még inkább ki lenne szolgáltatva Ausztriának. Minthogy nem látja a pozitív tevékenység lehetőségét, a nemesség „jobb időkre vár”, s a semmin sem változtatást mint feladatot fogja fel.

Berzeviczy műve végén idézte egy barátja nézeteit. Az is hasonlóan látta a magyar nemességet, és rámutatott a helyzet egyenes következményére, az áldatlan viszonyra a bécsi udvar és a nemesség között, melynek egyetlen vesztese volt: az ország. Bécs ugyanis nem tud mit kezdeni a nemességgel, ezért az ellentéteket általában nem feszíti túl. Ezáltal sikerül elérnie egy olyan konszenzust a nemességgel, hogy az önként megajánlja Ausztriának az ország „pénzét és véré”. Viszont kihasználva, hogy a nemesnek kiváltságai vannak, „megideologizálható” a megkülönböztető politika az országgal szemben. Ez ugyan a

nemességet is sújtja, de a fő és tragikus eredménye az ország gazdasági torzulása. A szerző szerint ráadásul a nemesség tudja is ezt, de – és itt már szinte ördögi cinizmust feltételez – jól felfogott érdekei miatt nem tesz ellene semmit. Megadja, amit az udvar kér, mondván: „Nem a magunkét adjuk.” Közben, hogy az ország sorskérdései iránti aggodalmát dokumentálja, színjátékot játszik el az osztrák diszkriminatív politika ellen, egyáltalán nem véve azt komolyan, tudván, hogy inkább veszítene a viszonyok méltányos rendezésével.

Az ország Berzeviczynél is a nemességhez torzul, ha nem is úgy, mint Glatznál. Nem a magyar jellem romlott meg visszafordíthatatlanul, s lett polgárosodásra képtelenné. Arról van pusztán szó, hogy a nemességnek nincs ellensúlya, és az országra rá tudja kényszeríteni saját arculatát. Ezáltal lett Magyarország az európai elmaradottság példája, legfeljebb Törökország lassúságával mutatva némi hasonlóságot. Magyarországon nyilatkozik meg leginkább az arisztokratikus szellem, minden „jótékony és szükséges javítással szembeszáll a születési arisztokrácia”. Valahol ebből következik hazánk összes baja. A nemesi turbulencia gyengíti meg a kormányzatot. Berzeviczy úgy látta, hogy ez nemcsak a jelenlegi, hanem egy méltányos kormányzat működését is megbénítaná. A kiváltságokból ered továbbá a paraszt és a polgár elnyomása, a polgári és büntetőjog, a közigazgatás zavarossága – írta a *Magyarország politikai bajai* című töredékében.

1815-ben *Panorama von Ungarn* című hosszabb írásában történelmi kontextusban vizsgálta a nemességet. Az ország utoljára talán II. József alatt lett volna megmenthető a feudalizmus hidrájától – olvassuk. József vezethette volna az országot a birodalommal együtt az ideális állam felé. A születési nemesség nem fért bele ebbe az elképzelt (közhelyszerű) ideális államba, de léte – Berzeviczy szerint – történelmileg sem indokolható már meg. A nemességet eredetileg egy a társadalom által elismert feladat, a katonáskodás különítette el a lakosságtól. Ez a kötelesség és jog csak később változott privilégiummá, miközben a nemes már nem katonáskodott.

S miközben ez így alakult, élvez minden előnyt. „Birtokaiban és tulajdonában olyan biztos, hogy évszázadokig tartó perekre van ahhoz szükség, hogy akár egy jogtalanul bitorolt birtokából kitegyék.” A nem nemesek fölött az önkény határát súroló hatalma van. Semmilyen terhet nem visel az államban, csak a szubszidiumot, amely önkéntes, és semmilyen kötelessége nincs, csak a nemesi felkelés, aminek nincs sem értelme, sem jelentősége. A nemes egyre korruptabb, és egyre többbe kerül. A magyar alkotmánynak az a szelleme, hogy a nemes megtiszteltetésként szolgálja az állam javát, teljesen eltűnt, s ezt az adózó nép érzi legjobban. Ha egy alispán vagy szolgabíró építkezik, egy falu dolgozik ott ingyen. A korrupciót egy helyütt igen szemléletesen fejezte ki: „Mindenki vérszopó és hagyja, hogy mások is azok legyenek. És aki nem marcangolja velük a véres koncot, az sem érintheti másként a maradékot, csak ha maga is bemocskolódik. Az emberek ezt hagyják, megszokják, végül maguk is vérszopókká válnak – ez általános járványos betegség.”

Röviden: az ország egyetlen nagy csődtömeg. Okozója nemes-sége. Erről győzték meg Berzeviczyt tapasztalatai és a történelem tanulmányozása. A nemességet, saját társadalmi közegét ő nem könnyűnek, hanem a magyar társadalomfejlődés ballasztjának tekintette, amely nemcsak megterheli, hanem kiváltságos volta révén torzítja is. A nemesség összességében felelős a magyar társadalom fejlődésének zsákutcájáért. Ez a szilárd meggyőződés tette lehetővé Berzeviczy számára, hogy radikálisan lépjen túl az általa is felismert és megállapított paradoxonon, amely a nemesség alkotmányvédő szerepe és a társadalomfejlődést torzító léte következtében állt elő. Ezért iktatta ki a nemességet a magyarság jövőperspektívájából. A jelen magyar alkotmány porba hullása nem nagy ár a nemesség egyidejű felszámolásáért.

De ezen a ponton a legradikálisabb társadalomkritika is falba ütközött. Nem volt kinek felkínálni. Miközben Berzeviczy társadalomkritikai programjának megvalósításából kizárta a nemességet, nem volt egyetlen cselekvőképes politikai réteg sem, amelyre programját alapozhatta volna. A legradikálisabb magyarországi gondolkodó társadalmi reformprogramja csak a

legkonzervatívabb politikai módszerekkel válhatott volna pusztá elméletből gyakorlattá. Berzeviczy elég mélyen gondolkodó volt ahhoz, hogy racionálisan, és elég kiábrándult ahhoz, hogy érzelmileg ne riadjon vissza saját javaslatától. Úgy vélte, a jelen rothadásnál csak jobb jöhet. Már 1802-ben úgy gondolta, hogy a magyar társadalom elmaradásának és züllésének problémáját csak egy felvilágosult etatista rendszer által lehet megoldani. 1802-ben, mintegy önmagával vitatkozva felvetette: talán egy új, jobb generáció megoldást hozhatna, de elvetette saját gondolatát. „Magyarország előbb vagy utóbb katonailag fog megújulni.” 1809-ben már kétségei sem voltak: „A javítás, reformálás, regeneráció, vagy nevezzük . . . ahogy akarjuk, Magyarországon sem mehet végbe másként, mint diktatúra által. Magyarország túlságosan szét van tagolva a nemzetek, vallások és rendek különbözősége és antagonizmusa által. . . az egész magyar történelem azt bizonyítja, hogy Magyarország mindig is szét volt tagolva a pártoskodás, a bizalmatlanság, az egyoldalúság miatt, és soha sem tudott a tiszta hazafiság magasába emelkedni, melynek elsődleges ismérve az, hogy az önérdeket a haza általános érdekeiért feláldozzák.”

Végkövetkeztetése volt az az alkotmányterv, melyet 1809-ben Napóleon számára készített el.

*

Berzeviczy Gergely, Dessewffy József, Széchényi Ferenc, a Csereyek Erdélyben, Glatz Jakab külföldön ugyanazt a Magyarországot látták. Sőt Glatz kivételével ugyanabban az országban éltek, mindannyian nemesek voltak. Ha csak Kazinczy Ferenc kiadott levelezésének a korszakra vonatkozó mintegy háromezer levelét elolvassuk, és arra gondolunk, hogy Kazinczy levelezői egymásnak és „külsőknek” is írtak, akkor tudjuk, hogy ezek a nevek viszonylag széles körű szellemi elitet reprezentálnak. Ha ennek az elitnek nem is volt rétegtudata, azt láttuk, hogy az alkotmány iránti érzékenység, pontosabban fogalmazva, az ország sorsa iránti felelősségérzet homogenizálta tagjait. Nem azonosíthatók a nemesség többségével, és súlyuk volt. Többről

van itt szó, mint amit Berzeviczy, Glatz, vagy akár Piringer és Gustermann hajlandók voltak elismerni, hogy léteznek valóban „nemes lelkű nemesek”. Az említett szerzők ugyanis ezt pusztán deklamálták, de létezésükkel nem számoltak.

Hamis kép keletkezne, ha a kor váteszének Berzeviczy Gergelyt látnánk. Ő megírta ugyan a tipikusát, de olyan sötét szemüveget tett föl, amely csak a legélesebb kontúrokat engedte látni. S Berzeviczy intoleráns is volt, míg a fenti körnek expressis verbis ugyan nem megfogalmazott, de alapelve volt a türelmesség. Volt, aki úgy fogalmazta meg, hogy jobb a semminél az elszenvedhetőképpen rossz. Azaz: a társadalom válsága nemcsak radikálisan vehető tudomásul. Különösen, ha látjuk, hogy a radikális megoldás – Berzeviczyé – zsákutcába visz. Csakhogy azok, akik gyakran engednek a körülmények kényszerének, zord időben is apró kövekkel akarnak hozzájárulni egy épület létrejöttéhez, valóban könnyen válhatnak az önfelülértékelés „áldozataivá”. Hovatovább nehéz megmondani, mikor kövül (a radikális megoldástól való félelem miatti) pózzá az aprómunka, a lehetőségek határain belül maradás például állítása.

Találkozunk ezzel a zavarral. Csak egy példa. Ürményi József pályájával foglalkoztunk már. Valamikor félreállítása miatt éppen az ország egyik hőse volt. Aztán lassanként újra beemelkedt a hatalomba. Nem tartásából vesztett ezáltal, hanem másfajta tartást vett fel. 1809-ben Zemplén megye emléktábla felavatását határozta el a Győrnél elesett megyeiek emlékére. A szöveget Dessewffy József és Kazinczy Ferenc fogalmazták, és az utóbbi elküldte Ürményi Józsefnek, az akkori országbírónak. Ürményi nagyon udvariasan, miként az akkor szokás volt, válaszolt a levélre. Levele mégis jellemző mentalitásról árulkodik. Egy Kazinczy Ferencet felemelt ujjal figyelmeztetett arra (miközben levelét szépen köszönte), hogy a nemzeti vitézség hangsúlyozása ugyan fontos, de a tudományokban, iparban, kereskedelemben, mezőgazdaságban kell emléktáblára méltó eredményeket elérni, s úgy vélte, hogy akkor győzhet minden akadályokon a „köz ditsőséget kívánás”. Kazinczy nem kommentálta ezt, nyilván örült a levélnek. Berzeviczy minden bizonnyal intő

példát látott volna benne az általa az országgyűléseken is sokallott „szép szavakra”, melyek általánosságokban megnyugtatóan és szépen tűzik ki azokat a célokat, melyek felé az út járhatatlan. Valahol mélyen az ilyen fajta hit mindig a fennálló leghatásosabb támasza.

Való igaz, megvoltak ezek a veszélyei a fenti kör önmeghatározásának, az aprómunkának. Sok egyéni önáltatásra bukkunk. De elvonatkoztatva a személyektől e mentalitás elvi létjogosultságát ebben a korban nehéz lenne kétségbe vonnunk. Akár tetszik, akár nem, három választási lehetőség volt még (leszámítva az elnémulást): behódolás a hatalomnak, bornírt nemesi gög, és a Berzeviczy-féle, diktatúra javaslatra elérkező következtetés. A reformkor majd más kontextust ad. Az elmélkedő, a gondolkodó, a romlást érző, de a feudalizmusból ki nem látó nemesi értelmiség vagy kilépett hibás köréből, s a polgárosodásban fedezte fel a kiutat, vagy akkor már joggal kapta meg a konzervatív jelzőt.

A rossz közérzet társadalmáról írtunk az utóbbi lapokon. Legalábbis az írástudók általában rosszul érezték magukat. Talán sikerült érzékeltetni: ezt az mélyítette el, hogy ezek az írástudók saját közegüket könnyűnek találták. Az osztrák-magyar viszony feszültsége, megoldhatatlansága ugyanezt az érzést keltette. Azt is érzékeltettük korábban, hogy a nemesség, a nemesi értelmiség, melyet megosztott a magyar társadalom problémáinak megítélése, hasonló álláspontot képviselt „szomszéd uraimékkal” szemben. S ezzel eljutottunk könyvünk utolsó fejezetéhez. Ahhoz a sokféleképpen értelmezett problémához, miért nem fogadták el a magyarok azt az ajánlatot, amelynek megragadása biztosította volna, hogy kezükbe vették volna sorsuk irányítását? Vagyis Napóleonét! A konzervatív nemesek álmaikat valósíthatták volna meg, a nemesi értelmiség rossz közérzetét oldhatta volna fel. Hiszen a francia császár egyetlen feltétele: szembeszegülés Ausztriával. A magyar-osztrák viszony pedig nem volt túlzottan bensőséges.

„... adgyátok tudtomra végzéseiteket!”

1809. május 13-án Napóleon 40 ezer emberrel néhány éven belül másodszor vonult be Bécsbe. A császár ugyan csak néhány napig maradt a schönbrunni kastélyban, a megszálló csapatok élelmezése, ellátása viszont hat hónapig okozott súlyos nehézségeket a birodalmi főváros lakosságának. A megszállás másnapján, 14-én este küldöttség jelent meg Márton József lakásán, aki ekkor a magyar nyelv tanára volt a bécsi egyetemen. A küldöttség, amely a bécsi rendőrség és a megszálló francia csapatok megbízottaiból állt, a Pálffy-palotába vezette. Egy francia nyelvű szöveget tettek elé, hogy fordítsa magyarra. Márton megijedt, ahogy a szöveget végigolvasta. Az egyetértés, szerepvállalás annak terjesztésében vissza is rettenthetett egy hű alattvalót. Amit olvasott, kimerítette a felségsértés fogalmát. A parancsot azon a májusi éjszakán azonban nemigen állt módjában megtagadni. Annyit mindenesetre elért, ha hihetünk évekkel későbbi vallomásának, hogy a szöveg legsértőbb kitételeit nem fordította le. Így a franciáknak szükségük volt egy másik fordítóra is. Maret, a megszálló csapatok egyik parancsnoka tudta, hogy a költő Batsányi János, aki ekkoriban Bécsben élt, most is otthon van. Egykor – különös iróniája a sorsnak – együtt raboskodtak Kufstein börtönében. A vigyázó szemeit Párizsra vető Batsányi egy évet töltött ott bizonyíthatatlan jakobinus kapcsolataiért. Maret magához kérte a költőt. Valószínűleg Batsányi volt az, aki Márton fordítását kijavítva végleges formába öntötte a proklamációt, Napóleon magyarokhoz intézett kiáltványát. Magyar szövegét ilyen előzmények után, május 16-án nyomtatták ki, több mint tízezer példányban.

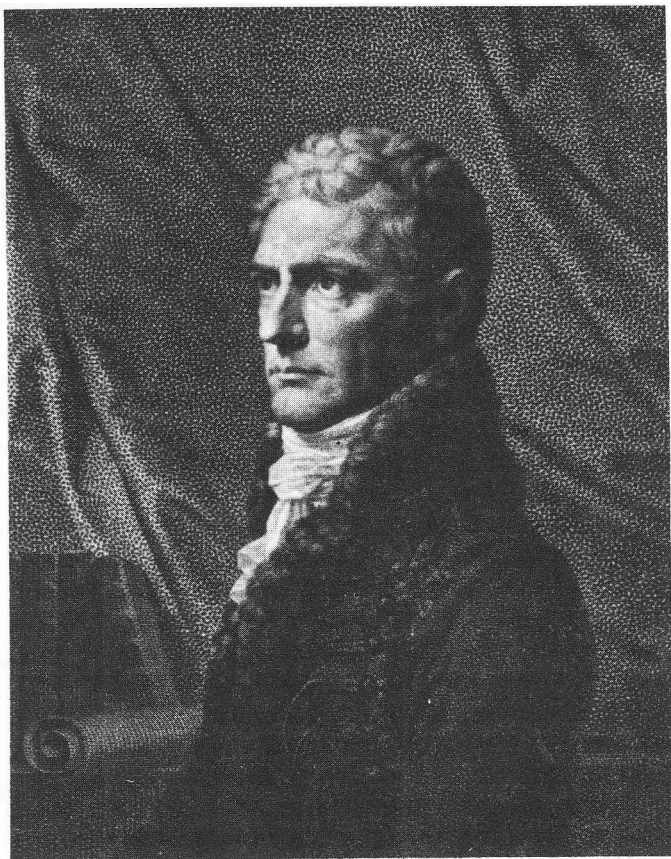
24. Márton József

„Fogadgyátok el a békességet, melyet ajánlok, maradgyon fenn egész épségben Országotok és szabadságotok, maradgyon fenn hazátok Constitutiója, akár azon állapottyában, a mint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, a melyeket abban tetszéstek és kényetek szerint, az idők mostani körülállásaihoz képest jónak és saját polgártársaitoknak hasznára nézve talán szükségesnek ítélni fogtok.” Továbbá a veszélybe került nemzeti lét visszaszerzését, új király választását ajánlotta a francia császár. „Gyülekezzetek azért öszve Rákos mezejére, régi őseitek szokása szerint; tartsatok ott igazi Nemzeti Gyűlést! és adgyátok tudtomra végzéseiteket.”

A kiáltványnak volt egy nem teljesen egyező latin változata. Elterjedésük nem tisztázott, de napok alatt eljutottak az ország távoli részeibe is. Sok a bizonytalansági tényező, mikor egy ilyen proklamáció elfogadásáról vagy elvetéséről kell véleményt mondani. Egyvalami bizonyos volt. Az, aki a kiáltványt kibocsátotta, képes arra, hogy tartsa szavát. A csatlakozás nem fenyegethetett azzal a veszéllyel, hogy a közeli jövőben bármiféle megtorlás következhet.

Hogyan viszonyultak Magyarországon a francia császárhoz? Nézzük előbb azt, ami nem volt jellemző!

Berzeviczy 1809 áprilisában alkotmánytervet készített. „Ezen munka szerzője régi magyar nemesi családból származik, és nemesi jogainak élvezetében igen jól érzi magát. De hazafisága nem álarcos önzés, kiváltságait kész feláldozni hazája ügyéért. Ez az igazi hazafiság. . . Európa államainak megújhodása a nagy Napóleon műve, megrázkódtatja most Magyarországot is. Ez fájdalmas jótétemény. . . Vajha Magyarország felhasználná az egyhamar vissza nem térő pillanatot. . . Úgy látszik, isteni gondviselés, hogy az osztrák ház érthetetlen elvakultságában a végsőkéig viszi ellenkezését és háborúra hívta ki, sőt meg is támadta a győzhetetlen Napóleont. Az osztrák házat le fogják győzni és valószínűleg megfosztják a tróntól. . . Ez a katasztrófa nagyon hasznos lehet Magyarországra nézve és merem remélni, az is lesz.” Úgy vélte, az ország többsége felzárkózik majd a francia császár mögé, és a változásokat áldani fogja az utókor.

25. *Batsányi János*

Horvát István, aki az osztrák császárokat, ha emlékszünk még, évszázadok óta csak „bagzani” és „heverni” látta, szintén hasonló következtetésre jutott, bár egy napló nem annyira mérvadó bizonyíték, mint egy alkotmányterv. 1805-ben ugyanis még hitvány tulajdonságú, mocskos természetű, ingó-bingó nemzetnek látta a franciát. Mikor Napóleon először került közeli érintkezésbe Magyarországgal, 1805-ben „boldogtalan üdők”-ről írt. De már ugyanakkor barátja, Virág Benedek felháborodását is bejegyezte naplójába, aki egy, a francia uralkodót gyalázó vers miatt háborgott. 1807-ben arról értekeztél, hogy „asszonyunk” (a császárné) utálja Bonapartét, már a francia császár érdemeit emelte ki. 1809 elején úgy látta, ha Napóleon támad, lévén, hogy a nemes vér szívünkben már megritkult, csak egy második Árpád segíthetne ügyünkön. Aztán fél év múlva (július 1-jén) ezt jegyezte le: „Miért szenvedjünk mi akkoron, midőn az ellenség nem ellenünk, hanem az uralkodó némettség ellen küszködik? Eszközleni kellene ettől való megszabadulásunkat, nem gátolni.” Amikor a francia seregek erőszakoskodásairól hallott, remélte, hogy annak legalább azok esnek áldozatául, akik korábban francia felirat nélkül egy gyűrűt sem tudtak viselni.

Nem támadt második Árpád. A magyar szív elkeseredett, „s mivel látja önnön tehetetlenségét, inkább ellenségtől óhajt sorsán segíteni, a’ mi magában nemigen illendő egy Szabad Nemzethez, mellynek Nekünk lenni köllének”. 1809. július 7-én pedig Virággal együtt arra a következtetésre jutott, jó lenne, ha Magyarország független lenne Ausztriától. Néhány nappal később: „legjobbat tennénk, ha egy követség által királyt kérnénk Napóleontól országunknak... Az Ausztriaiakkal mi soha boldogulni nem fogunk.”

Nemigen tudnánk több példát felsorolni arra, hogy Magyarország területén élő személyek az ország sorskérdéseinek megoldásában, a fentiekhez hasonlóan, francia segítségre számítottak volna. Annál több szépet és jót találunk Napóleon személyéről. Hangsúlyozzuk, hogy a személyről van szó, az emberfeletti nagyság és nem az Európával háborúban álló Franciaország szimbólumáról. Napóleon a társasági beszélgetések és levelezések

állandó tárgya volt. Elmélkedtek róla mint politikusról és emberről. S ebbe még némi következetlenség is belefért, mert nem tudtak róla eleget. Ezért is volt nagy esemény, ha valaki találkozott vele, hiszen az is mindenkit érdekelt, milyen. Úgy hírlett, egy képe sem felel meg a valóságnak. A fogságba esett Dessewffy István gróf találkozott Bonapartéval, aki meghívta az asztalához. Már házasságra indult – írta a gróf –, nem nagy ember, de „igen jól nőtt”, mindig tisztán öltözködik, „Képében kevélység nélkül való severitás [komolyság] ül”. Hitvesét, aki nem szép, szereti, s viszonszeretik. Ezeket mesélte Dessewffy István, de munkabíráására és túlterheltségére is utalt. Döbrentei Gábornak 1806 őszén adatott meg, hogy lássa a császárt, s „magyar létemre örülnöm kellett szemlélésekor”. Némi mítosz lengte körül alakját Magyarországon. Feltételezték, hogy Napóleon szimpatizál a magyarokkal. A birodalom első nagy megaláztatása után történt állítólag, hogy Magyarországról jóvátételként élelmet vittek a franciáknak. Ezeknek, mint győzőknek természetes volt, hogy ahol jó lovat találtak, kifogták a szekérből és elvitték. Így történt a magyar „életvivőkkel” is. De miután mondták, hogy ők magyarok, azonnal visszaadták a lovaikat. Úgy hírlett, hogy Fiumét is csak azért nem csatolta el Napóleon, mert „Felséges Urunk megszólalt, hogy hisz az is Magyar Ország. Azonnal lemondta róla Napóleon.”

Egyenesen szívhez szólt az a történet, melyet Kazinczy terjesztett 1807 őszén Napóleon lelki nemességéről. Eszerint Hatzfeld Napóleon ellenében feladta Berlint, de ezek után is jelentéseket küldött királyának a francia hadmozdulatokról. levelét elfogták, s várható volt, hogy halálra ítélik. Terhes lánya Napóleonhoz fordult segítségért. Térdre esett előtte. „Tűz égett a kandallóban. Asszonyom, úgy mond Napóleon. Ismered-e ez írást, s kezébe adta azt a dámának – Ah az Atyám keze! – Míg e levél existál, addig nem remélhedd életét. Asszony vagy nem értette a szót, vagy nem merte érteni. Mondom, Asszonyom, felele a császár, míg az a papiros existál, nincs szabadulás. Az asszony a tűz felé mozdult a papirossal. Napóleon nem ellenezte. Elégett a papiros. A present il est sauvé! (Íme, meg van mentve.)

kiálta Napóleon.” De nemcsak pletykaként népszerűsödött a francia császár. Kazinczy már 1805-ben őt tartotta Franciaország regenerálójának, aki „religiót és erkölcsöt” adott annak a „frivol népnek”, kivezette a forradalmi terrort követő zűrzavarból. Szentgyörgyi nem akart róla nyilatkozni válaszelevelében, de azt azért leírta, tudja, hogy „nagy orgánuma az Istennek”, s becsüli benne a becsülnivalót. Csereynek azt írta Kazinczy, hogy ő Napóleont, „akár jó ember”, akár Isten ostora, tiszteli, oly nagy embernek tartja, akinél nagyobbbat a történelemben nem talál. Cserey is úgy gondolta, ha már aközött kell választani, hogy egy háború után kinek essék áldozatul az ország, akkor inkább ő is azt választaná, aki a nemes és szép erények gyakorlására még nincs eltompulva, s nyakát nem törte meg „az alacson rabszolgaságnak nyomorgató vasnál keményebb bilincse”. Franciaországot és I. Sándor Oroszországát hasonlítottá ekként össze. Kis János is „tökéletesen” meg volt győződve arról, hogy Napóleon a nagy emberek között is nagy ember és az fog maradni az idők fogytaig.

A francia császárral rokonszenvező leírások számát szaporíthatnánk. Ha erre gondolunk, és arra, hogy Magyarországon még a lakosság többségének, a parasztságnak sem volt veszíteni-valója egy esetleges rendszer- vagy kurzusváltással, akkor nehezen érthető, hogy a kiáltványt kibocsátó császárnak miért kellett magát úgy éreznie Magyarországon, mint színésznek az üres nézőtér előtt. A magyarok nem adták tudtára végzéseiket. Sőt Kultsár István folyóirata, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* már az év elején arról számolt be, hogy a nemesek, polgárok, parasztok mind az ország védelmére készülnek, s minden vármegyében buzgón folynak a nemesi felkelés előkészületei. Napóleon proklamációja után József nádor felhívást bocsátott ki a magyarokhoz. Május 27-én pedig leírást találunk a Székesfehérvárról elindult nemesi seregekről, és részleteket olvashatunk a Kazay főjegyző által tartott beszédből is. A tét a beszéd szerint fejedelmünkhöz való hűségünk, ősi törvényeink és magunk becsülete. A főispán is szólt néhány szót, és ő is a haza, a fejedelem és egész Európa sorsát látta függeni a magyar felkelő

26. I. Napóleon

seregtől. A felkelés lassan össze is állt. 37 105 fő. A folyóirat beszámolt arról is, hogy megmozdultak a vezető nemesi családok is. A Festetics, Széchényi, Zichy, Orczy, Keglevits, Batthyány, Erdődy, Szapáry, Amade, Almási, Ürményi, Semsey családok tagjait említi név szerint. Aztán, mint tudjuk, a megmozdulást nem koronázta siker. 1809. június 14-én Győrnél a nemesi hadsereg vereséget szenvedett, pontosabban szólni megfutamodott. Az utókor tudatában „győri vitézségként” van jelen ez a csata.

A kortársak számára a könnyűnek találtatás újabb élményét hozta ez a nap. Dessewffy pár hétre rá írta: „Minek tudni a napját a szerencsétlen győri ütközetnek? Vesszen az a nap az idők kebelében a futók undokságával együtt, és csak azok éljenek, a kiket a halál megmentett a szaladás gyalázatától.” Az már kevésbé közismert, hogy a valóban elavult – és ekkor utoljára összehívott – nemesi felkelés gyászos szerepében hadvezetési és szervezési hibák játszották a döntő szerepet. József nádor ez idő tájt vezetett naplójából ezt pontosan meg lehet tudni. A felkelésnek rossz volt a kiképzése, a felszerelése és az élelmezése is, de előjöttek a hagyományos konfliktusok is az inszurrekció és a reguláris erők között. A felkelést János főherceg Itáliából visszatérő seregébe osztották be, és nem volt tisztázva a főparancsnokság kérdése sem. És miközben János főherceg ellentmondó parancsokat kapott mind Károly fővezértől, mind Ferenc császártól, maga sem igen jeleskedett a hadvezetésben. József nádor később sokat tett azért, hogy elérje: a felelősséget nem lehet a magyar nemesi felkelésre hárítani. Ő bízta meg azzal Kisfaludy Sándort, hogy írja meg a felkelés történetét. A mű 1931-ig feküdt kéziratban.

Nem foglalkozunk most e helyütt a nemesi felkelés és a győri csata konkrét problémáival. Mindenesetre az az ellentét, amely e csata, a Napóleonnal való szembeszegülés és a Napóleonnal rokonszenvező hangok között található, eléggé magyarázhatatlannak tetszik. Legalábbis elvárnánk, hogy valamilyen tettekben megnyilvánuló, logikus konzekvenciáját is lássuk a francia császár iránt érzett rokonszenvnek. Hogy ez miért maradt el,

arra Berzeviczy Gergely egyértelmű választ adott. Legalábbis ő meg volt győződve igazáról, és később is sokan jutottak ugyanerre az eredményre.

Berzeviczy szerint mindaz, amire itt fentebb utaltunk, csalóka látszat. Magyarországon a nemes és a pap igazi óhaja Franciaország teljes megsemmisítése lenne, s minden Napóleonnal szimpatizáló hangot „intoleráns hévvel” elnyomnak. Hogy a népet a maguk oldalára állítsák, primitív propagandát folytatnak az országban. Erőszakról beszélnek és arról, hogy a franciák mérgezik a kutak vizét. De konkrétan Napoleonról is terjesztették a rémhíreket, melyeket képtelenségük miatt talán nem érdektelen leírunk. Az egyik ilyen rémhír: Párizsban és egész Franciaországban tombol a terror. Emberek tucatjai tűnnek el nyomtalanul a fővárosban, pusztán Napoleon gyanúja miatt. A szerencsétleneket bezárják egy toronyba, majd lassan elmozdítják alóluk a talajt, s azok egy mély gödörbe esve, halálra zúzzák magukat. A terror miatt viszont Franciaországban nagy az elégedetlenség, s a nép már csak Ausztria intésére vár, hogy felkeljen a zsarnok ellen. Át fog állni a francia sereg, és csatlakozni fog Európa többi országa is. A másik történet még derűsebb. Berzeviczyn kívül másnál nem leltük fel, így nem tudjuk, milyen mértékben terjedt el, de afelől nemigen lehet kétségünk, hogy volt, aki elhitte. Eszerint Napoleon seregébe az ördögök ezrei vannak besorozva, emberek képében. A császár ugyanis szövetséget kötött Belzebubbal, aki így segíti. Csakhogy a szerződés le fog jární, és akkor az ördögök elfogják Napóleont, és híveivel együtt a pokol fenekére vetik. Állítása szerint Berzeviczy ezt egy prédikációban hallotta.

Természetesen nem ilyen primitív okai vannak szerinte a Napoleon-ellenességnek. Ez csak a jéghegy csúcsa. A fő ok: a magyarországi hatalmon lévők és a nemesek pontosan tudják, hogy Napoleon rendszere közvetlenül azok ellen az anomáliák ellen irányul, melyek az ő hatalmukat biztosítják. Azaz Napóleonnal olyan világ eljövételétől félnek, melyben számukra nem lenne hely. „A nemesség privilégiumai elveszését félve gyűlöli Napóleont.” Ez a gyűlölet közelíti egymáshoz a kiváltságosok

és a francia császár által sokszor megalázott udvari kormányzat érdekeit. A nem őszinte, feszültségekkel teli viszonyból így lett jól felfogott érdekekre alapított szövetség. Az utókor ezt szívesen fogalmazta meg még kiélezettebben. Úgy, hogy a konzervatív magyar nemesség kiváltságait féltve, a válsághelyzetben a reakciós Ausztria védőszárnyai alá húzódott. S ezzel pusztá hősködéssé, szájtépéssé fokozódott le minden franciákkal rokonszenvező megnyilatkozás, ha nemes szájából hangzott el, vagy nemes tollából származott.

Ez a „csúsztatás”, mármint hogy Napóleon, a francia császár a francia forradalom exportőre lenne, nemcsak Berzeviczy gondolatmenetét zárta rövidre. Másoknál is találkozunk ezzel. Horvát István többször említett naplójában úgy, hogy a nemesség attól félt, hogy jobbágysai átállnak a franciákhoz. Vagy hatásukra felkelnek uraik ellen. A nemesek félelmükben elhagyták a falvakat, a városokba húzódtak, és jobban félnek jobbágyaiktól, mint az ellenségtől. S ez tette lehetetlenné a társadalmi összefogást a hódítók ellen. Érdekesebb ebből a szempontból gróf Bethlen Elek 1809. évi naplójegyzetei. Annál is inkább, mert ő nem kritikusan, hanem Ausztria híveként, a nemesi társadalom buzgó tagjaként fogalmazta meg véleményét. Nem úgy, mint Berzeviczy és Horvát. Őrnagy volt az erdélyi felkelő seregben, Miksa főherceg adjutánsa. Konzervativizmusa már csak azért is meglepő, mert tudjuk, hogy külföldjáróként személyesen ismerte Herdert, Wielandot, Klopstockot, és Göttingában is tanult. Mégsem értette, hogy „Micsoda daemon kormányozza sok elfacsart eszű úgynevezett hazafi lelkét, hogy örökké minden közönséges gyűléseken az udvar ellen való kétségeskedéssel, annak jussai szorongatásával fejedelmünk szívét elidegenítik. . .” A felkelés szerinte nem Ausztria megsegítése, hanem nemzeti kötelesség. A pátoszba fordult gróf aztán elárulta lelkesedése igazi, cinikus okát. Arra a következtetésre jutott ugyanis, hogy egyetlen értelmes cselekedet a szoros szövetkezés lehet Ausztriával. Ha ugyanis Magyarország és Erdély, akár önként is, Napóleon uralma alá kerülne, akkor bevezetnék a francia rendszert és elvesznének a nemesi kiváltságok. „Vagyonunk

a parasztiakéval feloszlik.” Továbbá, beletartozván immár az egyenlősítő francia birodalomba, a nemeseknek is be kellene vonulniuk katonának, mégpedig „constitutionális” közkatona-ként. Ha viszont, miközben Magyarország kezét nyújt Napóleon-nak, mégis Ausztria győzedelmeskedne – olvassuk a másik feltételezést –, akkor még rosszabb a helyzet, mert állhatatlanságunk miatt előbbi urunk (Ferenc császár) joggal felingerlődne. A Napóleonhoz való csatlakozáson a nemes tehát csak veszíthet. Innen a grófnak valóban osztályalapokon álló osztrákhűsége.

E vélemények, érvelések nagyon logikusan hangzanak. Azonban figyelmen kívül hagytak néhány nem lényegtelen mozzanatot. Azt például, hogy a magyar közvélemény Napóleont nem a forradalom exportőrének tartotta, hanem éppen megfélemezőjének, s császárrá koronázásában is a republikánizmussal szembeni fellépést üdvözltek. Továbbá azt, hogy a magyar közvélemény figyelemmel követve az európai eseményeket, arról is meggyőződhetett, hogy Napóleon az egyes országokhoz való viszonyulását mindig alárendelte európai hegemon politikájának. Tudtak Magyarországon a spanyolok felkeléséről, ahol 1808-tól Napóleon testvére uralkodott. De még inkább tudtak a lengyelországi eseményekről. Igaz, hogy az 1795-re Poroszország, Oroszország és Ausztria által a térképről eltüntetett ország Napóleonnak köszönhetette, hogy részben megújult, a történelmi Lengyelországot azonban a császár nem állította helyre. Hiába harcoltak lengyel légiók a seregében. Arról nem tudtak, amire Talleyrand hívta fel a császár figyelmét, hogy ugyanis az Osztrák Birodalom átfarmálása nem érdeke Franciaországnak, mert akkor megszűnne egy Oroszországgal szemben lehetséges komoly ellensúly. Akadtak azonban, akik maguk is erre a következtetésre jutottak.

Miközben nem tagadhatjuk, hogy a császár ellen a konzervativizmus talajáról is fel lehetett lépni, volt egyszerűbb ok a nemzeti szuverenitás féltése. Végigkövetve Napóleon diadalútját, ez nem volt indokolatlan. Többen várták, hogy esetleg valamelyik rokonának adja Magyarországot. Nem irreális félelem a tapasztalatok alapján. Ha pedig Napóleont annak tekintjük, ami világhódító, akiről Dessewffy József kissé cikornyásan írta:

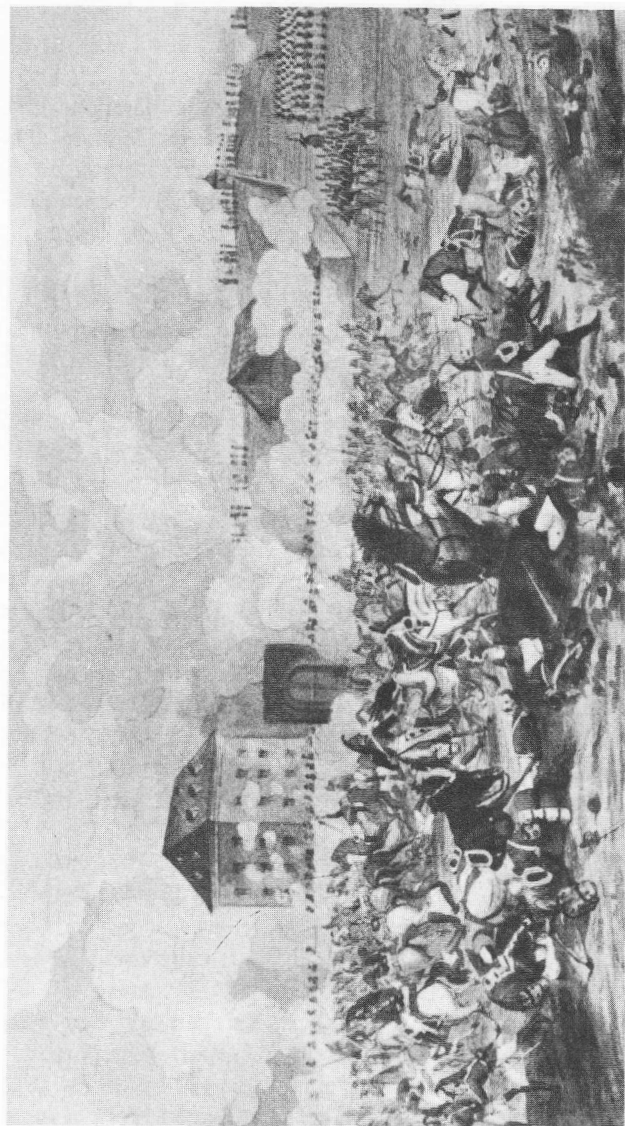
„Szeretheti, csudálhatja valaki a hajkait a felségesen hempelygető Dunának folyását, de azért nem szükséges, hogy tapsoljon pusztító áradásának” – akkor a magyarság magatartása mindjárt egyszerűbben magyarázható. Egyben az osztrák–magyar viszony ördögi jellege is megszűnik. Nem a reakciós bécsi udvar és a konzervatív magyar nemesség szövetkezéséről van szó a „forradalmár” Napóleon ellen, hanem a hódító Franciaországgal szemben reális, közös védekezésről, ahol a magyarságnak épp az osztrák–magyar viszony tudott feszültségei miatt az ellenség nagyon is érthetően szövetséget, kiegyezést kínált fel. Csakhogy ezt az egyességet nem garantálta volna semmi a proklamáció ígérétének kívül.

E pragmatikus ok mellett, melyet a nemes, a polgár és a paraszt is egyaránt magáénak érezhetett, voltak a Napóleonnal szembeni fellépésnek, bizonyos értelemben elvibb okai is. Sok francia emisszárius járt Magyarországon, hogy kipuhatolják az ország hangulatát, tájékozódni akarván, vajon egy francia felajánkozás vagy hódítás milyen kilátásokkal kecsegtetne Magyarországon. (Ugyanezt egyébként a bécsi udvar is lázasan kutatta.) Az egyik francia megfigyelő, bizonyos Lezay egy keltezetlen (de 1802 után született) jelentésében ezt írta: a magyarságot Ausztriával kapcsolatban nem az gyötri, hogy egyesítve van vele, hanem az, hogy „rosszul van egyesítve”. Az osztrák–magyar viszonyoknak arra a nagyfokú tűrőképességére utalt ezzel, amiről már volt szó. Magyarországon ritkán kérdőjelezték azt meg, hogy az ország beletartozik a Monarchiába, csak a viszony törvényességét kérték számon. A Habsburgokkal való kapcsolat története azt tükrözte, hogy a magyaroknak ehhez általában megvolt az erejük, s ez a viszony felfogásában két bizonyosságot kristályosított ki. Az egyik az volt, hogy ez a kapcsolat belső ügy. A másik, hogy a magyar alkotmány elég erős a törvényesség betartatásához (legalábbis annak állandó helyrebillentéséhez), azaz a viszony Magyarországról szabályozható. Ez kis túlzás, de nem illúzió. A történelem kínálta rá a példákat.

Ez a felfogás ott volt a jelzett sajátos magyar tartás mögött. Ebből következett, hogy kívülről nehéz volt befolyásolni ezt a

kapcsolatot, másrészt, hogy e viszony meglepően jól tűrte a körülmények változásait. Ezért nem adták tudtára a magyarok Napóleonnak végzéseiket. Hohenegger Lőrincz, az „Istenes Tudományok Doktora” megírta Győr város ostromának naplóját. Ebben így fejezte ezt ki: Narbonne fővezér felolvasta a proklamációt. „A mi ábrázatunkon... könnyen láthatta, hogy mi inkább ide haza maradunk, mint Rákos mezejére menjünk egy király választására – mely minden esetre csak királyocska... és egy Franciaia teremtés lett volna.”

A nemleges válasz sokba került. Nem tudni pontosan, mennyibe, de Sopron város és Sopron megye adataiból következtethetünk. Fabricius Endre soproni ügyvéd naplót vezetett többek között erről is. A franciák Beauharnais itáliai alkirály vezetésével vonultak be Sopronba. A vezér a Széchényi-palotában szállt meg. Ellátásra a megye napi 40 ökröt, 12 akó bort és szükség szerint kenyeret adott. A polgárházba szállásolt katonák napi fejadagja a következő volt: reggelire pálinka vagy fél meszely bor, ebédre leves, fél font hús, főzelék vagy ehelyett tészta, fél meszely borral. Vacsorára leves, főzelék vagy hús, 1 meszely bor. Az egész napra másfél font kenyér. Július 22-én Ricce tábornok magyarországi intendáns Pozsonyban elrendelte, hogy a megyére közel 2 milliós hadisarcot vessenek ki. Ebből leszámítják a rendelet kelte előtti, kb. két hét alatt Daru tábornok által rekviráltakat: 3432 mázsa búza, 2447 mázsa rozs, 12 682 mázsa zab, 6341 mázsa széna, 4756 mázsa szalma. A fennmaradt sarcot Bécsben kellett fizetni tíznaponként, tíz részletben. Ezen felül a megye a következőkkel tartozott: 3728 öl posztó, 5813 öl kék ruha, 301 öl piros posztó, 4932 öl fehér posztó, 18 647 öl vászon, 977 öl nyersvászon, 29 313 öl ingvászon, 4588 font marhabőr, 1835 font borjúbőr, továbbá 25 öt-nyolc éves, 4 láb és 8-10 hüvelyk magas lovat kellett 15 napon belül Bécsbe vinni. „A felsorolt naturáliák, azonkívül Duval intendáns részére július-szeptemberben adott 3948 mázsa liszt, kereken 200 ezer liter bor, 5549 mázsa marhahús, 321 drb ló értéke a francia parancsnokság megállapítása szerint összesen 2 065 449 bankóforintot tett ki.” Szeptember 5-én Boinod tábornok mérsékelte a napi

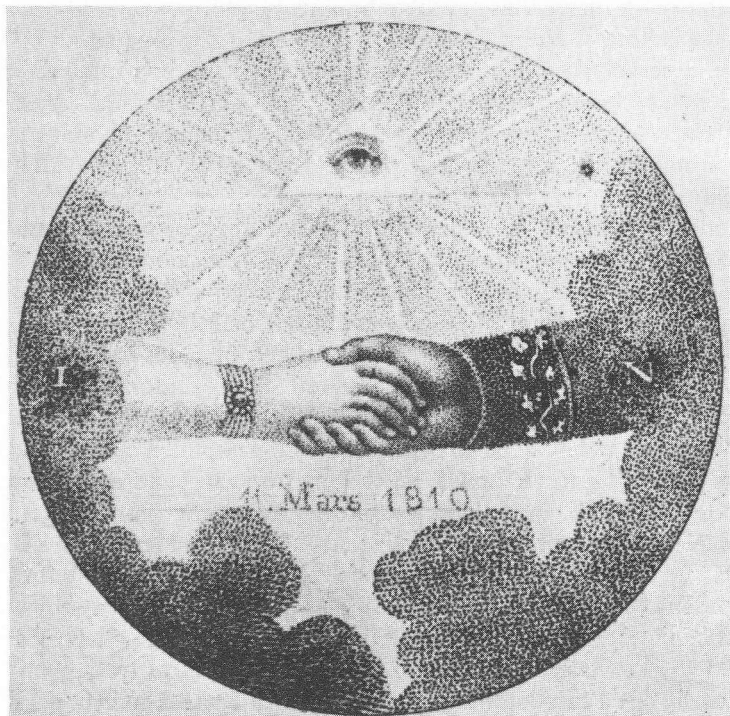

27. Jelenet a győri csatából, 1809. jún. 14.

ellátást. A megszállás egyébként május végétől november közepéig tartott. A *Hazai Tudósítások* című újság is gyakran számolt be a terhekről. Július elseji számában aggódó írás található: „Nem kétlem, hogy mostan Posony, Győr Városok, Szala, Vas, Veszprém, Soprony, Posony, Mosony, Győr és Komárom vármegyéknek szerentsétlen pusztulásaik és az Ellenség által elkövetett sanyargatások minden Hazafinak szívét kesergő bánatra fakasztják: de emlékezzünk a Poétában előhozott bölts intésről: O passi graviora! dabit Deus his quoque finem.” Augusztus 9-i számában néhány adatot is közölt. Pozsony megye hadisarca több mint 17 millió frank, továbbá 30 ezer rőf posztó, 40 ezer rőf vászon, 20 ló stb. Tíz nappal később Győr panaszáról számolt be, hogy még eleget sem tett az első adónak, máris kivetették rá a másodikat. Sem az újság, sem a naplóírók nem számoltak azonban be atrocitásokról, sőt a naplók a megszállók és a lakosság jó viszonyát, mi több, a franciák méltányosságát hangsúlyozták. Legfeljebb a szokott francia gög szűrt szemet.

A franciák nem voltak sokáig jelen Magyarországon. A francia és az osztrák–magyar történelem azonban összefonódott néhány évre. Ausztria a marionettfigura szerepét játszotta ebben. 1809 májusától, mikor is a fent említett újság lelkesen üdvözölte Magyarországon az ide kényszerült udvart, Magyarország lett a birodalom központja. Ez az udvar tekintélyét nem emelte. Az sem, hogy a megalázó schönbrunni békét még megalázóbb szövetség követte Napóleon és Mária Lujza házasságával. Sokan gyakorlati okokból üdvözölték ezt a házasságot, mert békét hozott, mások nyilván szervilizmusból is. De Magyarországon humorizáltak is Napóleon újdonsült apósán, Ferenc császáron. Ettől függetlenül az ország, mint a birodalom része, osztozott Ausztriával a marionettszerepben. S ez az írástudók körében megint csak a könnyűnek találtatás élményét erősítette. A győri csata, annak ellenére, hogy az egyéni helytállásokat kiemelő könyv is megjelent róla – a magyarság szégyene lett. Nem a vereség ténye, hanem mikéntje miatt.

De nemcsak ezt könyvelték el szégyennek, hanem a többség elvtelen magatartását is. Meglehetősen keserűséget okozott (megint

*Le noeud sacré d'Alliance
 Lié par la Providence
 Entre l'Autriche et la France
 Chèvre la Paix et l'Abondance.
 Ceci souhaitent les Orphelins de l'Institut
 de Joseph Vitéz de Zadany.*

28. Emléklap I. Napóleon és Mária Lujza házasságára

a rossz közérzet!), hogy az ország túl könnyen vette tudomásul a változásokat: Napóleon tíz hónapon belül volt ellenség, csatlakozásra szólító lehetséges szövetséges, győző, megalázó béke szerzője és valós szövetséges. Ennek naprakész követése már sok volt egy hajlékony magatartásmodell számára is. Dessewffy 1809 végén írt erről. A hatalomban lévőkről értekezett, és túl egészségesnek látta alkalmazkodásukat a felgyorsult eseményekhez. „A keresztes és kultsos szájában és fülében a háború előtt minden frantzia a daruk körmeik közé való Pigmeus, a fegyvernyugvás közben Toldy(!) Miklósnak nyúlik, de a békesség után ismét mi óriásodunk, a frantzia törpül.” Aztán ugyanerről a „rugalmasságról” írt 1812-ben, a már a Napóleonnal együtt elkezdett oroszországi hadjárat idején. „Még a minap vétek, | s nagy volt a Franczia Tsászárt | Most a' kivel mégis győzünk | említeni disszel | Mennél jobb Hazafit valamellyik játszani igyekezett | Annál szükségesebb vala torsonkodni rája | Meg lehet egy kis idő múlva, az Muszkákkal, a kikkel | Most viadalba vagyunk, ismét, hogy majd Bonapárt-nak | Fordulunk, mihelyt ötet nem hordja a szerencse.” És így is történt. 1813-ban már Ausztria is szervezte a Napóleon elleni szövetséget. Az egészséges reakciók nem maradtak el.

A keserű szájjú kritikusok maguk sem gondolták azt, hogy szövetkezni kellett volna a francia császárral. Láttuk, hogy az osztrák–magyar viszony számukra (is) rossz házasság volt, de válni ők sem akartak. A Pragmatica Sanctio, vagy az 1790:10. tc. alapján Magyarország szuverén országnak tekinthető, az élén választott Habsburg-házi királlyal. Jóllehet a tények időnként ellentmondtak ennek, az ország önállóságának, erejének, egyenrangúságának eszménye (néha kissé önáltatóan bár) eléggé beivódott a kor szereplőibe ahhoz, hogy bízzanak, miszerint a viszony törvényessége belülről szabályozható. A csábító harmadiknak nem sikerült megingatni ezt a bizonyosságot. Azt viszont nap mint nap érzékelték a kritikus elmék, hogy Napóleon, a „pusztító áradás” nem elsősorban fizikailag pusztított, hanem a magyar tartást, méltóságot diszkreditálta. Különösen megalázóak voltak a történetek az olyanfajta hazafias hőzöngések

után, mint amely Kisfaludy Sándornak *Hazaifüi szózat a magyar nemességhez* című írásából áradt. Dicső himnuszokat zengett a nemesi társadalomról, végigvette dicső tetteit Szent Istvántól a jelenkorig. Úgy érezte, a magyar nemesség most fog megújulni, választ fog adni a kor kihívásaira, és a magyar „génusz” elérheti az angol színvonalat. De most mindenekelőtt vitéz lesz. „Ébredgyünk fel! Ébredgyünk fel! készüljünk fel minden esetre!” Bölcs dolog volt – írta – a nemesi felkelés elrendelése: „a Hazának, Királynak, Constitutiónak védelme leginkább szíven fekszik a nemesnek, ki Constitutiója által mindent bír Hazájában, a mire egy ember csak vágyhat a földön, és vele mindent elveszthet, a mi az embernek kívánatos, drága, dicsőséges, édes, szent lehet.” S a teljes ellágyulás hangján hívott fel arra: „Mátyás várain ne lobogjon idegen zászló, Árpád vére idegen parancsolatoknak ne hajtson fejet.”

Sokakat elragadott az ár. Így Kazinczy néhányszor már idézett barátját, Cserey Farkast is, aki erdélyi inszurgens őrnagy volt. Kazinczy tanulságosan oktatta ki, miután az egy franciák ellen lelkesítő beszédéről számolt be neki: „Ha csak azt mondad vala: Kegyes Fejedelmünk szükségesnek ítéli, hogy kardot övedzetek, s parancsolja, hogy felkeljete; önála van a *ius belli et pacis*, ő a határtalan hatalommal bíró Urunk e pontban, s bízik jobbágyi hűségünkben, s olly számtalan esetekben megbizonyított férfiúi lelkünkben – ha csak ezt mondad vala társaidnak, barátom, egyet értek Veled.” Majd azt fejtegette, természetesen ő sem akarja, hogy Magyarország bármilyen kapcsolatba kerüljön Napóleonnal, de az „ellenségi relációnak [viszonynak] nem kellene velünk olyan dolgokat mondatni, a mi ellenkezik a faktumokkal [tényekkel].” Úgy vélte, hogy Cserey lelkesítő beszéde csak a felkelés olcsó dicsőítését szolgálta. Dessewffy is túl soknak találta a „poltront” a felkelés körül.

Az általunk mindvégig pozitívan megítélt szellemi elit többsége, az írástudók Napóleonnal szemben is állást foglaltak, mondhatjuk nyugodtan, elvi álláspontot képviseltek. A gyorsan változó körülményeket nem követte véleményük állandó változtatása. Persze, jó adag kiábrándultság található emögött. Hiszen

Napóleon személyének és államának nagyságát saját közegük (a Monarchia és benne Magyarország) kicsisége ellenpontoztta. A kiábrándultságból, az adott kilátástalan helyzet tudomásulvételéből táplálkozott a sztoikus bölcsesség és elfogulatlanság, amellyel megítélték a francia császárt.

A virtus az ellenségben is kiemelendő, írta Dessewffy, tanulni kell attól, aki „lecsépelt bennünket”. Kazinczy borzalmas kolosszusnak nevezte már a francia birodalmat. Attól tartott, hogy Napóleon a német-római koronát is a fejére teszi, és Nagy Károly birodalmát éleszti újjá. Félt ettől. Ugyanakkor úgy látta, hogy ebben a birodalomban legalább egyesül a fizikai erő és az erkölcsi nagyság. Cserey Miklós azt írta – csodálkoztak is rajta sokan –, hogy 1809-ben ő nem volt elragadtatva az ártól. Mármint a hazafiság és háborúskodás árjától, bár egyetértett azzal. Számára azonban Napóleon mindig a nagyságot jelentette. „Utálok . . . az irigység rágalmazásait. Egyszer látunk fel-állani egy-egy Nagy Férfiut, s az ellen is fel zúdulunk, fenekedünk, mintha itélni tudnánk róla. Szánakodásra méltó az emberi nemzet.” Kazinczy sem köznapi mércével mért. Előbb említett barátjával értekezett arról, vajon létezhet-e elvileg elfogadható illegitim uralom. Úgy vélte, soha nem mehetnek jobban egy nép dolgai, mint mikor a kormány egy zseni kezében van. „Abban neked igazad van, hogy a jó és eszes embernek lehet nem jó és nem eszes fija, vagy követője, és így mindig jobb, ha ki országol, a törvény szerint országol.” Mindazonáltal – folytatta –, ha Napóleonról van szó, vagy mint a történelem megmutatta, egy Nagy Frigyesről, akkor az emberi nem érdekeit szolgálja, ha ez a szabály rájuk nem vonatkozik.

A legtöbbet talán Dessewffy írt a francia császárról, s ő fogalmazta meg vele szemben a legtöbb fenntartást. Mint mindig, ezt is harag és részrehajlás nélkül akarta. Ő is elválasztotta egymástól a személyt és a hódító birodalom császárárt, de úgy látta, egy ponton túl ez az elválasztás nem lehetséges. A francia hatalom túlburjánzásáért Napóleon személyesen felelős. Már 1807-ben így írt: „Az újságok szerint nagy dolgok készülnek. A múlt Április vége, vagy Május eleje nagy történeteket hozand,

hihető, hogy a Frantziák fognak győzni, de én nem kívánom. Nem aristocratismusból pedig. Frantzia Országban magában bizonyosan jobb a kormányzás, mint nálunk, és a mi tsupán képzelt szabadságunknak megszűnését szívesen lehetne felcserélni egy jó kormányral, de azért nem kívánom, mert a Frantzia külső Politica merő erőszak, játékoság, furfangság és ámitása az emberi nemzetnek.” A világtörténelem tanulságai Napóleonra is vonatkoznak. Minél kiterjedtebb egy nagyhatalom, minél erősebb, annál kevésbé lehet bízni józan önmérsékletében. Franciaország sorozatosan megfosztja függetlenségétől az európai államokat. S ha Angliát is térdre tudná kényszeríteni, akkor az európai egyensúlyt végleg felborítaná. Úgy vélte, Sieyès helyesen mondta, amikor Napóleon császárrá koronáztatta magát: ez nem az, amit a francia nép kívánt. A nagy birodalom egyre inkább tévútra kerül.

Kazinczy ezzel szemben úgy vélte, hogy Napóleonra szükség van, nélküle az emberiség „rogyna”. Akit „olly sok esetben láttunk nagynak, nagynak hihetjük a meg nem ítélt esetekben is”. Dessewffy válasza: „A tehetség nagyságát soha nem tagadtam el Napóleontól, de a nem elég, hogy a megvilágosodott Posteritás azért valakit nagy embernek mondjon... azon kell igyekeznünk, hogy semmit ne nevezzünk nagynak, a mi nincs az emberek javára. Egy Revolutziótul fáradt Népnél a Revolutziót bé fejezni nem nagy dolog, de az Anarchia markaiból kiragadni egy országot nagy dolog... eddig hát nagy ember Napóleon.” De aztán mértéket vesztett. Az Oroszország elleni hadjárat azért fulladt kudarcba, nem a „hó és fagy győzte meg”. Napóleon elbízta magát, az éghajlat, a természet ellen akart „tülkölni”, és az európai erőviszonyokat sem mérte fel jól. Ő nem úgy gondolta, hogy Napóleon bukásával Európa „rogyna”, sőt a Napóleon által kiváltott általános európai „militáris diktatúrától” féltette a földrészt.

Aztán, mikor a már bukott Napóleon visszatért Elba szigetről, Dessewffy levelezőpartnereivel együtt úgy vélte, használna Európának, ha Napóleon újra trónjára kerülne. Franciaországra, és nem egy világbirodaloméra.

Amikor a győztesek a bécsi kongresszuson ünnepeltek, Magyarországon a többség ugyanúgy nem osztozott az ünnepi hangulatban, mint ahogy hat évvel azelőtt csend fogadta Napóleon felajánlkozását.

*

A kortársak közül alig néhányan akadtak, akik komolyan gondolták, hogy az ország sorskérdéseinek, köztük az osztrák–magyar viszony feszültségeinek megoldásában Napóleonhoz kellene fordulni segítségért. A Napóleonról való elmélkedések intellektuális síkon maradtak. De amit (az osztrák–magyar viszony méltányos rendezését) a magyarság nem akart Napóleon segítségével elvégezni, mert belügynek tekintette azt, arra a maga erejére hagyatkozva nem volt képes. Mert miután az 1809-es francia kiáltványt elvi alapokon elutasította, az osztrák abszolutizmus új támadását a gyakorlatban nem tudta kivédeni. Metternich herceg nyugodtan elővehette újra Sándor Lipót főherceg nádor húsz év előtti hangulatjelentését.

A korszak vizsgálatához három forráskiadvány áll rendelkezésre. Mindenekelőtt *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Bp., 1926.) A kiadvány egy 1790. szeptember 21-i irattal nyitja a források sorát, az utolsó 1795. június 4-én kelt. Döntően Sándor Lipót fogalmazványai, levelei töltik ki a közel ezer oldalt, de II. Lipót és Ferenc császár utasításai, levelei, legfelsőbb elhatározásai révén képet kapunk a bécsi udvar álláspontjáról, időnként a náddal való éles összecsapásáról. Mályusz munkáját folytatta – a korszak elején kronológiai átfedések is vannak – *Domanovszky Sándor*: József nádor iratai című kiadványa. Az első kötet (Bp., 1925.) az 1792–1804 közötti éveket fogja át, a második kötet (Bp., 1929.) az 1805–1807 között keletkezett iratokat gyűjti össze, a harmadik (Bp., 1935.) az 1809. évvel zárul. Alapvető *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai (I–II–III. k.) forráskiadványa (Bp., 1952–1957.). Témánk szempontjából különösen a III. kötet fontos, melyben megtaláljuk többek között Sándor Lipót 1794. augusztus 16. és 1795. július 8. között vezetett ügyviteli jegyzőkönyvét és Berzeviczy Gergely névtelenül megjelent Majestätsprozess in Ungarn (Felségsértési per Magyarországon) című 1795-ben írt művét.

Mentalitástörténeti szempontból különösen fontos Kazinczy Ferenc levelezése. Korszakunkra a 2–12. kötet vonatkozik. A második kötetet 1891-ben tette közzé *Váczy János*. A további kötetek folyamatosan jelentek meg, a tizenkettedik 1902-ben. Fontos leveleket tartalmaznak a pótkötetek is.

A feldolgozások közül első helyen a forráskiadványokhoz írt terjedelmes, monografikus igényű bevezetéseket emeljük ki, Mályusz Elemérét és Benda Kálmánét. Domanovszky Sándor bevezetése pedig két vaskos kötetű, a korszak enciklopédikus áttekintésévé duzzadt: József nádor élete I–II. k. (Bp., 1944.). A régebbi átfogó művek közül kiemeljük a következőket. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme VIII. (Bp., 1873. második kiadás). *Grünwald Béla*: A régi Magyarország 1711–1825

(Bp., 1888.). *Wertheimer Ede*: Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében I–II. k. (Bp., 1884., 1892.). *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig 1711–1815 (Bp., 1898.). *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet V. (Bp., 1943. hetedik kiadás).

A gazdaságtörténethez szemléleti elavultsága ellenére alapvető *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815 (Bp., 1958.) című könyve. A politikai röpiratáradatban téves adatok ellenére, leginkább *Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Bp., 1888.) című könyve igazít el. A francia hatásokról *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon (Bp., 1924.) című műve tájékoztat. A modern szellemű feldolgozások közül elsőként *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795 (Bp., 1967.) című könyvére és a benne függelékként közölt alapvető forrásokra utalunk. A könyv új forrásokra támaszkodva árnyalta a 18. század utolsó harmada magyar társadalmának képét. Alapvető *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Bp., 1980.) című szintetikus monográfiája. Élénk visszhangot váltott ki korábban Napóleonnól írt – új francia forrásokra támaszkodó – Napóleon és Magyarország című tanulmánya (*Századok*, 1971. 3–4.).

Több tanulmányban foglalkozik a korszakkal *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? (Bp., 1978.) című kötetében. Benda Kálmán, Vörös Károly és Mérei Gyula írták döntően a Magyarország története 1790–1848., I–II. (Bp., 1980.) korszakunkat tárgyaló fejezeteit. Az osztrák szakirodalomból az alábbiakra utalunk. *Carl Hock*: Der österreichische Staatsrat 1760–1848 (Wien, 1879.). *Oskar Criste*: Erzherzog Carl von Österreich. I–II–III. k. (Wien–Leipzig, 1912.). *Viktor Bibl*: Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und seine Erbe. (Wien–Berlin, 1922.); Erzherzog Karl der beharrliche Kämpfer für Deutschlands Ehre (Wien–Leipzig, 1942.). *Heinrich Srbik*: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch I–II. k. (München, 1925., III. k. 1952.). *Ernst Wangermann*: From Joseph II, to the Jacobin Trials. Government Policy and Public Opinion in the Habsburg Dominions in the Period of the French Revolution. (Oxford, 1959.). *Erich Zöllner*: Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart. (München, 1961.). *Adam Wandruszka*: Leopold II. 1747–1792, I–II. (Wien–München, 1965.). *Hans Leo Mikoletzky*: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. (Wien, 1967.); Österreich. Das entscheidende 19. Jahrhundert. (Wien, 1972.). *Moritz Csáky*: Von der Aufklärung zum Liberalismus. (Wien, 1981.).

A forráskiadványok és feldolgozások mellett a Magyar Országos Levéltár családi levéltárai, a Privatbibliothek anyaga, a bécsi Haus-Hof- und Staatsarchiv Kaiser Franz' Akten és Vertrauliche Akten állagai szolgáltak könyvünk alapjául. Számos verset, feljegyzést, értekezést lehet fellelni az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kézirtáiraiban.

Időrendi áttekintés

1792

március 1.
3.

II. Lipót halála, Ferenc császár trónra lépése.
Colloredo gróf, Ferenc volt nevelője kabinet- és konferenciaminiszter.

június 6.
augusztus 19.

Ferenc magyar királlyá koronázása.
Kaunitz kancellár felmentése, a külügyek élén Philipp Cobenzl.

1793

január 21.
március 27.

XVI. Lajos francia király kivégzése.
Johann Amadeus Thugut a külügyek új irányítója.

június 2.
november 11.

Jakobinus diktatúra Párizsban.
A cenzúra további szigorítása Magyarországon.

1794

május
június 26.
július 24.

Martinovics megszerkeszti a jakobinus kátékat.
Francia győzelem Ausztria ellen Fleurus-nél.
A bécsi jakobinusokkal együtt letartóztatják Martinovicsot.

július 28.
augusztus 13.

A jakobinus diktatúra bukása Párizsban.
Martinovics az udvari vizsgálóbizottság előtt vallomást tesz a magyarországi szervezkedésről.
Hajnóczy József, Laczkovics János és Szentmarjay Ferenc letartóztatása.

16.

Pest megye közgyűlése elítéli a törvénytelen letartóztatásokat.

25.

26.

Sigray Jakab letartóztatása.

október 20.

Királyi utasítás a személynőknek a hűtlenségi per megindítására.

- december 1. A Királyi Tábla határozata: mindenki perbe fogandó, aki tudott a szervezkedésről.
- 1795
január 3. Lengyelország harmadik felosztásáról tárgyal Ausztria és Oroszország.
- április 16. Sándor Lipót főherceg nádor memoranduma a Magyarországon követendő politika alapelveiről.
- május 20. A jakobinusok kivégzése a Vérmezőn.
- június 12. Sándor Lipót nádor halála Laxenburgban.
- szeptember 3. József főherceg Magyarország helytartója.
- november 25. Lengyelország eltűnik Európa térképéről.
- 1796
április Napóleon itáliai hadjáratának kezdete.
- május 14. A francia sereg bevonulása Milánóba.
- november 12. A magyar országgyűlés nádorrá választja József főherceget.
- december 8. Királyi döntés: az országgyűlés nem tárgyalhatja a magyarországi kereskedelem ügyét.
- 1797
április 8. Ferenc császár fegyverbe szólítja a magyar nemesi felkelést.
- október 27. Campoformiói béke. Belgium és Lombardia elvesztése.
- 1798
június 26. Az olvasókörök betiltása Magyarországon.
- 1799
március 1. Franciaország hadat üzen Ausztriának.
- november 9. Napóleon államcsínyre.
- 1800
június 14. Franciaország a marengói csatában döntően megveri Ausztriát.
- 1801
január 9. Károly főherceg az Udvari Haditanács élén.

február 9.	Luneville-i béke.
március 27.	Thugut menesztése, Ludwig Cobenzl a külügyek élén.

1802

május 6.	Országgyűlés Pozsonyban.
június 25.	Felajánlások Magyar Katonai Akadémia létesítésére.

szeptember 29.	A rendek feliratban kérik, hogy a király engedélyezze az 1791-ben felállított bizottságok munkálatainak tárgyalását. A király nemleges választ ad.
----------------	--

november 25.	Széchenyi Ferenc a nemzetnek ajándékozta könyvtárát és gyűjteményét.
--------------	--

1804

május 18.	Napóleon felveszi a császári címet.
augusztus 11.	Ferenc császár Ausztria örökös császára lesz.
december 2.	Napóleon koronázása.

1805

március 18.	Károly főherceget leváltják az Udvari Haditanács éléről.
-------------	--

augusztus 30.	Ferenc októberre összehívja a magyar országgyűlést Pozsonyba.
---------------	---

október 17.	Az országgyűlés első napja. Ugyanezen a napon Mack kapitulál Ulmnál.
-------------	--

november 7.	Az országgyűlés bezárása, József nádor átveszi az ország kormányzását (1806. január 5-ig).
-------------	--

13.	Napóleon bevonul Bécsbe.
december 2.	Austerlitzi csata, az osztrák és orosz seregek nagy veresége.

	A csata után Colloredo és Cobenzl menesztése, Philipp Stadion a külügyek irányítója.
--	--

26.	Pozsonyi béke.
-----	----------------

1806

február 10.	A Haditanács elnöke újra Károly főherceg.
július 12.	A Rajnai Szövetség megalakulása.
augusztus 6.	Ferenc császár lemond a német-római császári címről.

október 14.	A porosz hadsereg veresége Napóleon ellenében Auerstadtnál.
1807	
április 9.	Az országgyűlés megnyitása Budán.
július 7–9.	Tilsiti béke.
szeptember	Királyi leiratok elutasítják a kereskedelmi viszonzosság kérését a birodalom két része között.
december 15.	Az országgyűlés rossz hangulatban oszlik szét.
1808	
szeptember 3.	A pozsonyi országgyűlés megnyitása. A király hozzájárul a Nemzeti Múzeum és a Ludovika Akadémia megalapításához. A sérelmek tárgyalását elhalasztják.
november 5.	Az országgyűlés bezárása.
1809	
február 8.	A Haditanács háború mellett dönt.
április 10.	Hadüzenet Franciaországnak.
május 13.	Napóleon másodszor foglalta el Bécset.
15.	Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.
június 11.	A nemesi felkelést János főherceg parancsnoksága alá rendelik.
14.	A győri csata.
24.	A franciák elfoglalják Győrt.
26.	A franciák elfoglalják Pozsonyt.
július 5–6.	Napóleon győzelme Wagramnál Károly főherceg fölött.
július 12.	Fegyverszünet Znaimban.
október 14.	Schönbrunni béke.
27.	Metternich államkancellári kinevezése.
1810	
április 2.	Mária Lujza és Napóleon házasságkötése.
február 20.	Pénzügyi devalváció.
augusztus 6.	Tilos az alkotmányt bíráló művek megjelentetése.
augusztus 29.	Az 1811–1812. évi országgyűlés megnyitása.
december 10.	Metternich a magyar alkotmány felfüggesztéséről.

1812	
május 26.	Az országgyűlés berekesztése.
június 24.	Napóleon támadása Oroszország ellen.
szeptember 7.	Borogyinói csata.
14.	Moszkva elfoglalása.
1813	
február	Az orosz cár és a porosz király szövetsége Napóleon ellen.
június 27.	Ausztria csatlakozik a szövetséghez.
október 16–19.	Lipcsei csata, a koalíció győzelme Napóleon fölött.
1814	
március 1.	Anglia, Ausztria, Poroszország és Oroszország szövetsége Franciaország ellen.
március 30.	Bevonulás Párizsba.
április 11.	Napóleon lemond trónjáról.
május 30.	Párizsi béke, Franciaország lemond 1792 óta szerzett területeiről.
1815	
március 1.	Napóleon visszatér száműzetéséből.
25.	Anglia, Ausztria, Poroszország, Oroszország megújítja egy évvel korábbi szövetségét.
június 18.	Waterlooi csata. Az Arthur Wellington parancsnoksága alatt álló szövetségesek végleg legyőzik Napóleont.
szeptember 26.	Ferenc császár, I. Sándor orosz cár és III. Frigyes Vilmos porosz király megkötí a Szent Szövetséget.
november 20.	A második párizsi béke megkötése XVIII. Lajos-sal.

A képek jegyzéke

1. *Emléklap Sándor Lipót főherceg nádorrá választására, 1792.* Tischler Antal rézmetszete. MTKCS.
2. *Sándor Lipót főherceg-nádor halálos szerencsétlensége.* Ismeretlen német mester rézmetszete. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, H B 1564.
3. *II. József.* Ismeretlen mester olajfestménye. Magyar Történelmi Képcsarnok (továbbiakban: MTKCS), 607.
4. *I. Ferenc.* Paul Wolfgang Schwarz rézmetszete Johann Zitterer festménye után. MTKCS, 5093.
5. *I. Ferenc koronázási esküje Budán, 1792. jún. 6.* Sebastian Mansfeld kézzel színezett rézmetszete Carl Schütz rajza után. MTKCS, 1258.
6. *Buda és Pest a 18. sz. végén.* Joseph és Peter Schaffer kézzel színezett rézkarca. MTKCS, 117. T.
7. *József főherceg-nádor.* Czetter Sámuel rézmetszete Wagner József Frigyes pasztellja után. MTKCS, 7130.
8. *Izdenczy József.* Falka Sámuel rézmetszete Schmid festménye után. MTKCS, 250.
9. *Németh János jogügyi igazgató.* Ehrenreich Ádám rézmetszete Schmidt József festménye után. MTKCS, 54.66.
10. *Török Lajos kassai tankerületi főigazgató.* Johann Joseph Neidl rézmetszete Thomas Klimesch festménye után. MTKCS, 66.51.
11. *Skerlecz Miklós.* Quirin Mark rézmetszete. MTKCS, 39.71.
12. *Berzeviczy Gergely.* Lehnhardt Sámuel rézmetszete. MTKCS, 66.22.
13. *Dessewffy József.* Nagy Sámuel rézmetszete. MTKCS, 10039.
14. *Pászthory Sándor.* Friedrich John rézmetszete Vinzenz Georg Kininger után. MTKCS, 3637.
15. *Ürményi József.* Ehrenreich Ádám rézmetszete Donát János festménye után. MTKCS, 124.
16. *Zichy Károly.* Quirin Mark rézmetszete. MTKCS, 131.

17. *Károly főherceg*. David Weiss rézmetszete Josef Kreutzonger festménye után. MTKCS, 2668.
18. *Vay Miklós tábornok*. Fénykép Anton Einsle olajfestményéről. MTKCS, 141/1960. Fk. Az eredeti családi tulajdonban.
19. *Id. Wesselényi Miklós*. Johann Joseph Neidl rézmetszete Wagner József Frigyes után. MTKCS, 4576.
20. *Széchenyi Ferenc*. Czetter Sámuel rézmetszete. MTKCS, 117.
21. *Schedius Lajos*. Czetter Sámuel rézmetszete Jakob Stunder festménye után. MTKCS, 112.
22. *Rumy Károly György*. Johann Joseph Neidl rézmetszete Donát János festménye után. MTKCS, 3802.
23. *Kovachich Márton György*. Czetter Sámuel rézmetszete Franz Schmiedhammer festménye után. MTKCS, 74.
24. *Márton József*. Szabó János rajza. MTKCS, 58.3817.
25. *Batsányi János*. Friedrich John rézmetszete Friedrich Heinrich Füger festménye után. MTKCS, 7030.
26. *I. Napóleon*. Zadányi Vitéz József rézmetszete. MTKCS, 58.1798.
27. *Jelenet a győri csatából, 1809. jún. 14.* Eduard Kaiser kézzel színezett litográfiája Josef Franz Kaiser után. MTKCS, 8902. T.
28. *Emléklap I. Napóleon és Mária Lujza házasságára*. Zadányi Vitéz József rézmetszete. MTKCS, 58.3582.

Tartalom

Előszó	5
Baleset Laxenburgban	6
Magyarország állapotáról	18
Iustitia est regnorum fundamentum	31
Instrukciók az új helytartónak	43
József főherceg Budán	50
Kényszerpályák nemzedéke	55
A diszkriminált ország	77
A visszavonult ország	97
Az enyhülés	104
A megsebzett abszolutizmus	109
Az abszolutizmus bécsi kritikája	128
„Minket meg nem hódoltattak...”	143
Önkritika és rossz közérzet	175
„...adgyátok tudtomra végzéseiteket!”	204
Irodalom	226
Időrendi áttekintés	229
A képek jegyzéke	234

A fedélterv Murányi István munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Akadémiai Kiadó és Nyomda, 16865

Budapest, 1988

Felelős vezető: Hazai György

Felelős szerkesztő: Kenessey Béla

Műszaki vezető: Tóbi Attila

Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária

Megjelent 12,15 (A/5) ív terjedelemben, az MSZ 5601–59 és 5602–55
szabvány szerint

